

De iurisprudentia et iure publico

JOG- ÉS POLITIKATUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

www.dieip.hu | www.dieip.com

I. évfolyam

2007/1-2. szám

Kiadó:

Szegedi Tudományegyetem

Állam- és Jogtudományi Kar

Politológiai Tanszék

dieip@dieip.hu

Cím:

6722

Szeged

Rákóczi tér 1.

Tel. / fax: 62/544-386

Főszerkesztő: Prof. Dr. Paczolay Péter

Társszerkesztők:

Dr. Tóth J. Zoltán

Dr. Fejes Zsuzsanna

Kovács Endre Miklós

Technikai szerkesztő:

Bunda Péter

Tördelés:

Hollósi-Simon Dóra

HU ISSN 1789-0446

Tartalomjegyzék

Hollán Miklós

Jogharmonizáció és elkobzás: terminológiai kérdések..... 2

Kapa Mátyás

A magyar polgári eljárásjog fejlődési tendenciái – különös tekintettel az elektronikus polgári eljárásra10

Máthé Gábor

Klasszikus és kollidáló jogforrások közzététele.....24

Mészáros Ádám

A jog eredetének és a büntetés jogának egyes filozófiai alapkérdései28

Paczolay Péter

Európa, a sokféleség egysége.....66

Pokol Béla

A jog rétegeinek történeti kibomlása74

Révész Béla

Egy meghíúsult törvényalkotási kezdeményezés 1989-ből – az állam- és közbiztonsági törvény szabályozási elveire vonatkozó javaslat kudarca –..... 107

Melléklet 160

Hollán Miklós tudományos munkatárs,
Magyar Tudományos Akadémia Jogtudományi Intézete

Jogharmonizáció és elkobzás: terminológiai kérdések*

1. Bevezetés

A nemzeti törvények korántsem egységesek abban, hogy a bűncselekménnyel kapcsolatos vagyontárgyak elvonását miképpen nevezik meg.¹ Erre tekintettel a nemzeti szabályozások harmonizálására törekvő nemzetközi egyezmények megalkotásánál, valamint ezek implementációja, illetve kihirdetése (lefordítása, közzététele) kapcsán számos terminológiai kérdés vetődik fel. Tanulmányom ezeket elemezi, miközben – szerény mértékben is, de – általánosítható tételekkel kíván hozzájárulni a büntetőjog harmonizációjának² komplex problémaköréhez.

2. A nemzetközi instrumentumok terminológiája

A nemzetközi egyezmények többsége a bűncselekménnyel valamilyen kapcsolatban lévő dolgoktól (pl. az elkövetésre felhasznált eszközöktől vagy az abból eredő bevételtől) való végleges megfosztásra szolgáló jogintézményt elkobzásnak (a hivatalos³ angol és francia szövegben egyaránt *confiscation*) nevezi.⁴ A terminológia használata nemzetközi szinten is

* Lezárva: 2006. december 31. Készült az OTKA 046973. számú pályázat keretében. A tanulmány lábjegyzet-apparátusa a szokottnál jelentősen több „hyperlink” hivatkozást tartalmaz, a szerzőnek ugyanis nem titkolt célja volt, hogy ezzel is felhívja a figyelmet az online folyóiratban megjelenő tanulmányok ezen (eddig hazánkban javarészt kihasználatlan) lehetőségére.

¹ A terminológiai eltéréseket észleli pl. GROPP, W.: „Rechtsvergleichende Beobachtungen” In.: *Rechtliche Initiativen gegen organisierte Kriminalität* (hrsg.: Walter Gropp/Barbara Huber). “Beiträge und Materialien aus dem Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales Strafrecht Freiburg i. Br. Band S 84.” Iuscrim, Freiburg im Breisgau, 2001. 957. o.

² Lásd a hazai szakirodalomból különösen LIGETI K.: Büntetőjog és bűnügyi együttműködés az Európai Unióban KJK, Budapest, 2004. 151-181. o., illetve KARSAI K.: Az európai büntetőjogi integráció alapkérdései. KJK, Budapest, 2004. 31-46. o.

³ Az érintett ET egyezmények hivatalos nyelve az angol és a francia, az ENSZ egyezményeknek e nyelvek mellett az orosz, az arab és a kínai is. Ez utóbbiak áttekintését azonban – nyelvismeret hiányában – mellőztem.

⁴ Ld. a kábítószerrel és pszichotrop anyagokkal való visszaélés elleni ENSZ egyezményt, az elkobzásról szóló ET egyezményt, az elkobzásról szóló EU együttes fellépést és az elkobzásról szóló EU kerethatározatot. Források: http://www.unodc.org/pdf/convention_1988_en.pdf;

általában tudatosan egységes, így a kábítószerrel és pszichotrop anyagokkal való visszaélés elleni ENSZ egyezmény vonatkozó rendelkezésének⁵ megalkotásakor azért döntöttek⁶ a *confiscation* kifejezés mellett, mert már ez szerepelt a korábbi – a témával kapcsolatos – instrumentumokban.⁷ Sajnálatos kivételként egyedül a terrorizmus finanszírozásáról szóló egyezményt lehet megjelölni, amelynek francia szövegében ugyan *confiscation* megjelölés szerepel, angol nyelvű szövege viszont a *forfeiture* elnevezést használja.⁸

A *confiscation* terminológiát használó ENSZ egyezmények többségében szintén csak az angol szöveg tartalmaz arra vonatkozó megállapítást, hogy a *confiscation* kifejezés magában foglalja a *forfeiture*-t is.⁹ Ugyanezen egyezmények¹⁰ francia szövegében egyáltalán nem szerepel arra utaló klauzula, hogy a *confiscation* kifejezés mellett más terminológia is használható lenne. Az ET egyezmény vonatkozásában a *forfeiture* kifejezés párhuzamos használatának megengedettségre vonatkozó megállapítás ugyan helyet kapott az ahhoz fűzött magyarázó jelentés angol és francia nyelvű szövegében (*Explanatory Report/Rapport explicatif*) is, azonban a két változat között jelentős különbség van. Az angol nyelvű szövegben ugyanis minden további magyarázat nélkül szerepel a *forfeiture* kifejezés,¹¹ míg a francia nyelvű változatban ugyan szerepel más terminológiára ("*dépossession*") való utalás, de – jelezve, hogy ebben az esetben az adott nyelvi környezetben eredetileg ebben a vonatkozásban nem használt kifejezésről van szó – szükségesnek tartották azt angolul is megadni „(*forfeiture en anglais*)”.

<http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/Html/141.htm>; *Official Journal* L 333, 09/12/1998. p. 1-3.; illetve *Official Journal*, L 182, 05/07/2001. p. 1-2.

⁵ A kábítószerrel és pszichotrop anyagokkal való visszaélés elleni ENSZ egyezmény 5. cikk. Forrás: http://www.unodc.org/pdf/convention_1988_en.pdf.

⁶ Vö. *Commentary on the United Nations Convention against illicit Traffic in Narcotic Drugs and Psychotropic Substances 1988*. United Nations (E/CN.7/590), New York, 1998. 118. o.; BOISTER, N.: *Penal Aspects of the UN Drug Conventions*. Kluwer, The Hague/London/Boston, 2001. 357. o. 42. lj.

⁷ Az egységes kábítószer egyezmény 37. cikk; a pszichotrop anyagokról szóló egyezmény 22. cikk 3. bek. Forrás: http://www.unodc.org/pdf/convention_1961_en.pdf illetve http://www.unodc.org/pdf/convention_1971_en.pdf.

⁸ A terrorizmus finanszírozásáról szóló ENSZ egyezmény 8. cikk 2. bek. Forrás: <http://untreaty.un.org/English/Terrorism/Conv12.pdf>.

⁹ A kábítószerrel és pszichotrop anyagokkal való visszaélés elleni ENSZ egyezmény 1. cikk f) pont; a határon átvitelő szervezett bűnözés elleni ENSZ egyezmény 2. cikk (g) pont. Forrás: http://www.unodc.org/pdf/convention_1988_en.pdf; illetve http://www.uncjin.org/Documents/Conventions/dcatoc/final_documents_2/convention_eng.pdf.

¹⁰ A kábítószerrel és pszichotrop anyagokkal való visszaélés elleni ENSZ egyezmény 1. cikk d) pont; a határon átvitelő szervezett bűnözés elleni ENSZ egyezmény 2. cikk (g) pont. Forrás: http://www.unodc.org/pdf/convention_1988_en.pdf; illetve http://www.uncjin.org/Documents/Conventions/dcatoc/final_documents_2/convention_eng.pdf.

¹¹ COUNCIL OF EUROPE: *Explanatory Report to the Convention on Laundering, Search, Seizure and Confiscation of the Proceeds from Crime*. para. 23. [subpara 3.] Forrás: <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Reports/Html/141.htm>.

A fentiekből megalapozottan lehet olyan következtetést levonni, hogy az elkobzás nemzetközi szabályozása kapcsán a *forfeiture*-re utaló terminológiai klauzulák az instrumentumok angol nyelvű szövegében jelennek meg, az egyezmények francia változatával kapcsolatban pedig nem. Mindez egyébként feltehetően abból ered, hogy bizonyos angol nyelvű országok (Amerikai Egyesült Államok, Egyesült Királyság) nemzeti jogában a bűncselekménnyel kapcsolatos dolgoktól való megfosztásra – részben vagy egészben – nem a *confiscation*, hanem a *forfeiture* elnevezésű jogintézmény szolgál,¹² míg a francia Btk. egységesen a *confiscation* terminológiát használja.¹³

Téves tehát BOISTER azon állítása, hogy a *confiscation* és a *forfeiture* kifejezés abban tér el, hogy az előbbi európai, az utóbbi pedig amerikai kifejezés.¹⁴ Az Amerikai Egyesült Államok joga ugyan kizárólag a *forfeiture* terminológiát használja, de ez a kifejezés az Egyesült Királyság jogában is megtalálható. Felmerülhetne BOISTER állításával szemben az is, hogy ha a *forfeiture* amerikai jogintézmény, akkor mi indokolja e kifejezés használatát az ET egyezményében, amely nemzetközi szervezetnek az Amerikai Egyesült Államok nem tagállama. Ez az ellenvetés azonban már nem lenne helytálló, mivel figyelmen kívül hagyná, hogy az Amerikai Egyesült Államok jogosult lenne az elkobzási egyezmény aláírására,¹⁵ mivel olyan állam, amely az instrumentum kidolgozásában részt vett.¹⁶

A nemzetközi egyezmények többsége a bűncselekménnyel valamilyen kapcsolatban lévő dolgoktól (pl. az elkövetés bevételeitől) való végleges megfosztásra szolgáló jogintézményt elkobzásnak nevezi. Egyes nemzetközi egyezmények (vagy az azokhoz kapcsolódó magyarázó jelentések) ún. *terminológiai klauzulát* is tartalmaznak, amely kimondja, hogy az elkobzás fogalma egyes nemzeti jogokban szereplő azonos célú, de más elnevezésű jogintézményt is magában foglal, ezzel kifejezetten figyelemmel vannak arra, hogy bizonyos (főként angolszász) államok nem elkobzás elnevezésű jogintézménnyel oldják meg az elkövetők és más személyek megfosztását a bűncselekménnyel valamilyen kapcsolatban lévő dolgoktól.

¹² COUNCIL OF EUROPE: *Explanatory Report to the Convention on Laundering, Search, Seizure and Confiscation of the Proceeds from Crime*. para. 19-20. Forrás: <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Reports/Html/141.htm>.

¹³ Ld. francia Btk. 131-6. cikk. 10. pont; 131-14. cikk. 6. pont. Forrás: *Le nouveau code pénal loi du 22 juillet 1992*. „Sammlung ausländischer Strafgesetzbücher in deutscher Übersetzung, Band 109”, Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales Strafrecht, Freiburg, 1999.

¹⁴ BOISTER, Neil: *Penal Aspects of the UN Drug Conventions*. Kluwer, The Hague/London/Boston, 2001. 357. o. 42. lj.

¹⁵ Vö. az elkobzásról szóló ET egyezmény 36. cikk 1. bek. Forrás: <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/Html/141.htm>.

¹⁶ Ez derül ki a <http://conventions.coe.int> összeállításból.

3. A nemzeti- és nemzetközi jog terminológiai függetlensége

Az egyezmények angol szövegének és magyarázó jelentésének terminológiai klauzulái¹⁷ – megítélésem szerint – csak egy meghatározott (igen problematikus) vonatkozásban a szerződések jogának részévé (és ezzel még inkább egyértelművé) tesznek egy egyébként is érvényesülő nemzetközi jogi elvet. Ez azt mondja ki, hogy az implementáció során, ha az egyezményből eredő érdemi szabályozási kötelezettségét az állam egyébként teljesítette, az instrumentum terminológiáját nem kell feltétlenül átvenni.¹⁸ Erre tekintettel viszont a nemzetközi egyezmények sem nem tiltják, sem nem bátorítják, hogy egyazon állam többféle – akár az egyezményben nem is említett elnevezésű – jogintézményt alkalmazzon arra, hogy elvonja a bűncselekménnyel kapcsolatos dolgokat tulajdonosuktól.

Amennyiben viszont a terminológiai eltérés megengedettséget a nemzetközi jog implementációjának egyik elveként ismerjük el, akkor annak érvényesülése független attól, hogy az adott egyezmény tartalmaz-e erre utaló klauzulát. Így az angol jog akkor is megfelel (majd) a pénzügyi érdek védelméről szóló EU egyezmény második jegyzőkönyvének, ha az abban szereplő az elkobzására (*confiscation*) vonatkozó kötelezettséget¹⁹ nemzeti jogában – az elkövetési eszközök vonatkozásában – az elkobzás jogintézményével (*forfeiture*) biztosítja. Mindez fordítva is igaz, azaz a terrorista bűncselekmények finanszírozásából származó jövedelem elkobzása (*forfeiture*) az Egyesült Királyságban az elkobzás (*confiscation*) jogintézményével is teljesíthető. Sőt, az is beletartozik a nemzetközi egyezmény lelkiismeretes implementációjának körébe, ha az adott nemzeti jogban a bűncselekménnyel kapcsolatos vagyontárgyaktól való megfosztásra olyan elnevezésű jogintézmény szolgál, amelyet az egyezmények egyáltalán nem nevesítenek (még terminológiai klauzulában sem).

A terminológiai függetlenségből eredően egy kifejezés nem feltétlenül azonos tartalmat fed a nemzeti jogban és a nemzetközi egyezményben. Az elkobzási egyezmény alapján például a *confiscation* kifejezés egyaránt jelenti a bűncselekmény eszközének és bevételének (az utóbbinak megfelelő összeg) elvonását, méghozzá függetlenül attól, hogy az utóbbira elítélést követően kerül-e sor. Ezzel szemben a *confiscation* angol jogban ismert –

¹⁷ Ld. a tanulmány 2. pontját.

¹⁸ Ezt az elvet az elkobzásról szóló ET egyezmény magyarázó jelentése úgy fejezi ki, hogy a nemzetközileg – éppen a nemzeti jogok különbségeire tekintettel – kialakított autonóm terminológiát az egyezmény hatékony és hűséges alkalmazására figyelemmel kell értelmezni. Vö. COUNCIL OF EUROPE: *Explanatory Report to the Convention on Laundering, Search, Seizure and Confiscation of the Proceeds from Crime*. para. 19-20. Forrás: <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Reports/Html/141.htm>.

¹⁹ Az Európai Közösségek pénzügyi érdekeinek védelméről szóló egyezmény második kiegészítő jegyzőkönyve 5. cikk. Forrás: *Official Journal* C 316, 27/11/1995 p. 49–57.

már 1986-ban beiktatott – jogintézménye csak az elkövető kötelezését jelenti a bűncselekmény bevételeinek megfelelő összeg megfizetésére. Éppen erre tekintettel nem problematikus, hogy részéről a *confiscation* kifejezést az angol jog vonatkozásában elvonásnak, míg a nemzetközi egyezményt tekintve elkobzásnak fordítom. Az adott esetben ugyanis azonos nyelvű, de különböző – azaz a nemzeti és nemzetközi – jogrendszerek azonos kifejezéséről van szó, amely azonban mást és mást jelent.

A jogharmonizáció kapcsán általánosan érvényesülő elv a nemzeti- és nemzetközi jog terminológiai függetlensége. A nemzetközi egyezmények implementációja során tehát, ha az egyezményből eredő érdemi szabályozási kötelezettségét az állam egyébként teljesítette, az instrumentum terminológiáját nem kell feltétlenül átvenni. A terminológiai függetlenségből eredően egy kifejezés nem feltétlenül azonos tartalmat fed a nemzeti jogban és a nemzetközi egyezményben. A nemzetközi egyezmények nem tiltják, de nem is bátorítják, hogy egyazon állam többféle – akár az egyezményben nem is említett elnevezésű – jogintézményt alkalmazzon arra, hogy elvonja a bűncselekménnyel kapcsolatos dolgokat tulajdonosuktól.

4. A nemzetközi egyezmények kihirdetése (hivatalos fordítása)

Az egyezmények kihirdetésének terminológiai kérdései másként vetődnek fel (tovább bonyolódnak) azokban az államokban, amelyek nyelve nem egyezik meg az adott egyezmény hivatalos nyelvével. Ezekben ugyanis külön problémaként jelentkezik, amikor az egyezmény szövegét lefordítják az adott állam hivatalos nyelvére. Ennek során nyilvánvalóan figyelembe veszik a nemzeti jog meglévő terminológiáját, így a svájci jogban a *confiscation* kifejezés fordítására azt a kifejezést (*Einziehung*) alkalmazták,²⁰ ami a nemzeti jog szerint az elkobzást jelöli.²¹

Nehezebb volt a fordítók helyzete Németországban, ahol az egyezmények elfogadásakor a nemzeti jogban két jogintézmény (ezek az *Einziehung* és a *Verfall*) fedte le az egyezményben foglalt a bűncselekménnyel kapcsolatos dolgoktól való megfosztásra vonatkozó szabályozási kötelezettség hatókörét. A német hivatalos fordítások az *Einziehung* kifejezést használják,²² aminek következtében viszont a nemzeti jog és a nemzetközi egyezmény fordításainak terminológiája eltér egymástól.

²⁰ A fordítást lásd a svájci internetes jogszabálytárban: http://www.admin.ch/ch/d/sr/0_311_53/index.html.

²¹ Svájci Btk. 58-59. §-ok. Forrás: http://www.admin.ch/ch/d/sr/c311_0.html.

²² Vö. 1998. évi L. törvény az Egyesült Nemzetek Szervezete keretében a kábítószeres és pszichotrop anyagok tiltott forgalmazása elleni, 1988. december 20-án, Bécsben kelt Egyezmény kihirdetéséről 2. §, illetve 2000.

Hazánkban az egyezmények *confiscation* kifejezést minden esetben elkobzásnak fordították.²³ Ez egészen addig (utoljára a kábítószerrel és pszichotrop anyagokkal való visszaélés elleni egyezmény kihirdetésekor²⁴) nem okozott problémát, amíg ez volt az egyedüli jogintézmény, amely *expliciten* a bűncselekménnyel *kapcsolatos* vagyontárgyak elvonását szolgálta.²⁵ Amikor azonban az 1998. évi LXXXVII. törvény²⁶ a vagyoneklobzás hatókörét a bűncselekménnyel *kapcsolatos* vagyontárgyra korlátozta, a magyar jogi terminológia – a némethez hasonlóan – eltért az egyezmények fordításától. Ez azonban helyesen nem érintette azt, hogy az *confiscation* kifejezést ezt követően is elkobzásnak fordítsák,²⁷ ami arra is visszavezethető, hogy ennek a kifejezésnek a tradíció jogán is elsőbbsége volt. De arra tekintettel is helyes, hogy így nem fordították máshogy különböző egyezmények ugyanazon kifejezését magyar nyelvre. Ez egyben ahhoz vezetett, hogy a magyar fordítások is mutatják a nemzeti és nemzetközi jog terminológiai különbségét, ami egyébként – a fentebb kifejtettek alapján²⁸ – korántsem problematikus. Helyes az is, hogy a magyar hivatalos fordítás nem igazodott a nemzetközi egyezmények terminológiai változatosságához és a terrorizmus elleni egyezmény *forfeiture* kifejezését elkobzásnak fordította.²⁹

Különösen problematikus kérdés, hogy az egyezmények angol szövegében szereplő terminológiai (a *forfeiture* kifejezésre vonatkozó) klauzulákat le kell-e, és ha igen miként kell lefordítani. A németek azt a megoldást választották, hogy a *forfeiture* kifejezést *Verfall*nak fordították.³⁰ Ezzel a fordítással a *forfeiture* klauzula nem az eredetileg az angol joghoz kötődő, hanem általánosabb tartalma nyert megjelenítést, nevezetesen az, hogy a nemzeti jogban a nemzetközitől eltérő terminológia is használható. Ennek megfelelően viszont az egyezmény német fordítása egyáltalán nem illeszkedik az angol jog eredeti terminológiájának jelentéséhez. Az angol jogban ugyanis a *forfeiture* elsősorban a bűncselekmény eszközének elkobzását jelenti, addig a német jogban a *Verfall* kizárólagosan a bűncselekményből eredő bevételét. E gordiuszi csomó átvágásának másik (elegánsabb) megoldása az lett volna, ha a fordítás során – legalább két hivatalos szöveg összevetésével és az angol terminológia

évi CI. törvény a pénzmosásról, a bűncselekményből származó dolgok felkutatásáról, lefoglalásáról és elkobzásáról szóló, Strasbourgban, 1990. november 8-án kelt Egyezmény kihirdetéséről 2. §.

²³ Ld. az 1998. évi L. törvény 2. §-át.

²⁴ Azaz 1998. szeptember 6. napján.

²⁵ Btk. 77. §. Hatályos 1999. február 28. napjáig.

²⁶ Kihirdetve: 1998. december 26. napján.

²⁷ Pl. 2000. évi CI. törvény 2. § (kihirdetve 2000. szeptember 21. napján); 2002. évi XLIX. törvény (kihirdetve 2002. december 7. napján) 2. §.

²⁸ Ld. a tanulmány 3. pontját.

²⁹ 2002. évi LIX. törvény (kihirdetve 2002. december 20. napján).

³⁰ A német fordításra ld. a kábítószerrel és pszichotrop anyagokkal való visszaélés elleni ENSZ egyezményt kihirdető német törvényt. Forrás: <http://www.jura.uni-sb.de/BGBl/TEIL2/1993/19931136.2.HTML>.

behatóbb ismeretében – tisztázzák a *forfeiture* szó funkcióját az egyezményben. Ezt követően pedig annak megfelelőjét egyszerűen nem szerepeltetik a hivatalos fordításban, ha már egyszer az a francia szövegben sem szerepel.

Hazánkban is a *forfeiture* klauzula lefordítása mellett döntöttek, végkimenetelében a német joghoz hasonló, de annál kezdetben kicsit komplikáltabb terminológiai helyzetet okozva. Az ENSZ kábítószer egyezmény *forfeiture* kifejezését nyilvánvaló volt, hogy nem lehetett elkobzásnak fordítani, hiszen „az elkobzás (*confiscation*) magában foglalja az elkobzást (*forfeiture*)” magyarázat nem vetett volna jó fényt a fordítóra. Ezért egy másik kifejezést kellett találni, a választás a vagyonekobzás kifejezésre esett.³¹ Ebben éppúgy közrejátszhatott az is, hogy a köznyelvben fennmaradt a *confiscation*: „elkobzás [vagyone]” meghatározása,³² de lehet, hogy a jogi szövegekben tallózva jutottak el az akkori Btk.-ban is szereplő mellékbüntetéshez.³³ Azonban az akkor hatályos szabályok szerint az elkövető összes vagyona (annak egy a bíróság megítélésétől függő része) esett elkobzás alá, így a vagyonekobzás kifejezés használata meglehetősen inadekvát volt egy olyan jogintézmény lefordításánál, amely szigorúan a bűncselekménnyel kapcsolatos dolgokra korlátozódik. Elképzelhető persze, hogy a kihirdető törvény javaslatának³⁴ terminológiáját befolyásolta azon – ahhoz képest egy nap késéssel benyújtott – másik törvénymódosítási javaslat³⁵ is, amely újraszabályozta a vagyonekobzás jogintézményét, és annak hatókörét a bűncselekményből eredő vagyonekora korlátozta. Ez utóbbinak több hónappal később jogszabályi formában való megjelenése (1998. évi LXXXVII. törvény) után³⁶ viszont a vagyonekobzás terminológia használata az ENSZ egyezmény *forfeiture* kifejezésének fordításánál azonos kérdéseket vet fel, mint amikre a német jog vonatkozásában már utaltunk.

Az e pontban kifejtettek tekintettel viszont nyilvánvaló, hogy a vagyonekobzás kifejezés használata a nemzetközi egyezmény hivatalos magyar fordításában nem jelent kötelezettséget egy ilyen elnevezésű szankció szabályozására a nemzeti jogban. Célja ugyanis – vitatható módon – egy olyan egyezményi rendelkezés lefordítása, amely a nemzetközi instrumentum terminológiai semlegességét fejezi ki bizonyos (nevezetesen angolszász) nemzeti jogok irányába.

³¹ Ld. 1998. évi L. törvény. Kihirdetve 1998. november 6. napján.

³² *Angol-magyar kéziszótár* (főszerkesztő: Ország L.). Akadémiai, Budapest, 1991. 332. o.

³³ Btk. 62-63. §. Hatályos 1999. február 28-ig.

³⁴ T/227. számú törvényjavaslat (benyújtva 1998. október 1.). Forrás: http://www.mkogy.hu/internet/plsql/ogy_irom.irom_adat?p_ckl=36&p_izon=227.

³⁵ T/250. számú törvényjavaslat (benyújtva 1998. október 2.). Forrás: http://www.mkogy.hu/internet/plsql/ogy_irom.irom_adat?p_ckl=36&p_izon=250.

³⁶ 1998. évi LXXXVII. törvény 11. §-a.

5. Összegzés

A nemzetközi egyezmények többsége a bűncselekménnyel valamilyen kapcsolatban lévő dolgoktól (pl. az elkövetés bevételeitől) való végleges megfosztásra szolgáló jogintézményt elkobzásnak nevezi. Egyes nemzetközi egyezmények (vagy az azokhoz kapcsolódó magyarázó jelentések) ún. *terminológiai klauzulát* is tartalmaznak, amely kimondja, hogy az elkobzás fogalma egyes nemzeti jogokban szereplő azonos célú, de más elnevezésű jogintézményt is magában foglal. Ezzel kifejezetten figyelemmel vannak arra, hogy bizonyos (főként angolszász) államok nem elkobzás elnevezésű jogintézménnyel oldják meg az elkövetők és más személyek megfosztását a bűncselekménnyel valamilyen kapcsolatban lévő dolgoktól.

A jogharmonizáció kapcsán általánosan érvényesülő elv a nemzeti- és nemzetközi jog terminológiai függetlensége. A nemzetközi egyezmények implementációja során tehát, ha az egyezményből eredő érdemi szabályozási kötelezettségét az állam egyébként teljesítette, az instrumentum terminológiáját nem kell feltétlenül átvenni. A terminológiai függetlenségből eredően egy kifejezés nem feltétlenül azonos tartalmat fed a nemzeti jogban és a nemzetközi egyezményben. A nemzetközi egyezmények nem tiltják, de nem is bátorítják, hogy egyazon állam többféle – akár az egyezményben nem is említett elnevezésű – jogintézményt alkalmazzon arra, hogy elvonja a bűncselekménnyel kapcsolatos dolgokat tulajdonosuktól.

A „*vagyonekobzás*” kifejezés használata a nemzetközi egyezmények hivatalos magyar fordításában nem jelent kötelezettséget egy ilyen elnevezésű szankció szabályozására a nemzeti jogban. Célja ugyanis – önmagában is vitathatóan – egy olyan egyezményi rendelkezés (a terminológiai klauzula) lefordítása, amely a nemzetközi instrumentum angol nyelvű szövegének terminológiai semlegességét fejezi ki bizonyos (nevezetesen angolszász) nemzeti jogok irányába.

*Kapa Mátyás egyetemi docens,
Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Polgári Eljárásjogi Tanszék*

A magyar polgári eljárásjog fejlődési tendenciái – különös tekintettel az elektronikus polgári eljárásra

1. Bevezetés – a magyar polgári eljárásjog fejlődési tendenciáinak rövid áttekintése

A rendszerváltást követően nagy kódexeink jelentős változáson mentek keresztül, napjainkra egyesek helyébe új jogszabály lépett (ld. Gt., Be., Áe.), mások esetében már „megfogant” a jelenlegit felváltó törvénykönyv (ld. Ptk., Csjt.), megint mások jelentős novelláris módosításokon estek át. Ez utóbbiak közé tartozik a Polgári perrendtartásról szóló 1952. évi III. törvény (Pp.), amelyen a jogalkotó a közeli jövőben újabb „műtéti beavatkozást” kíván végrehajtani. Ez a készülő Pp-novella adta az apropót a jelen íráshoz.

A rendszerváltást követően a Pp. hét novelláris módosításon esett át¹. Ezeket a változtatásokat számos tényező, jogpolitikai cél indukálta, befolyásolta. A polgári eljárásjog fejlődését meghatározó tendenciák, folyamatok természetesen nem haltak el, ma is további változtatásokat generálnak.

Az elmúlt tizenöt esztendő perjogi novelláinak hátterében – többek között – olyan kihívások álltak mint a jogállamiság követelményeinek való megfelelés, a rendelkezési elv érvényesülésének biztosítása, a peranyagszolgáltatási elv újrafogalmazása a tárgyalási elv erősítésével, a bírósági szervezetrendszer reformja, a perorvoslati rendszer egyes elemeinek átalakítása.

A korábbi évek egyik legjelentősebb, a polgári eljárásjog fejlődési tendenciáit befolyásoló célkitűzése az igazságszolgáltatás időtényezőjének javítása, a perek ésszerű időn belül történő elbírálásának biztosítása. Az 1992. és 2005. között megszületett Pp-novellák indokolásaiban összesen 49-szer szerepel az eljárás gyorsítására, illetve az ésszerű idő biztosítására való hivatkozás.

¹ Ld. 1992. évi LVIII. törvény (V. Ppn.), 1995. évi LX. törvény (VI. Ppn.), 1997. évi LXXII. törvény (VII. Ppn.), 1999. évi CX. törvény (VIII. Ppn.), 2001. évi CV. törvény (IX. Ppn.), 2005. évi XVII. törvény (X. Ppn.), 2005. évi CXXX. törvény (XI. Ppn.).

A huszonegyedik század a magyar polgári eljárásjog számára is újabb kihívásokat hozott. Ezek közül az egyik az európai integráció keretében megvalósuló jogegységesítés, jogharmonizáció, a másik az infokommunikáció robbanásszerű fejlődése, az elektronikus társadalom vívmányai alkalmazásának igénye az eljárásjogokban.

a) Az Európai Unióban az elmúlt években jelentős, dinamikus közösségi jogalkotási tevékenység kezdődött a polgári eljárásjog területén. Az 1997. évi Amszterdami Szerződés, az 1998-as „bécsi cselekvési terv”, az 1999. október 15-16-i Tampere-i Európai Tanácsi találkozó, valamint a 2001. évi Nizzai Szerződés nyomán a közösségi jogalkotó szervek több jelentős másodlagos jogforrást (hét rendeletet, egy irányelvet és egy határozatot) bocsátottak ki a polgári eljárásjog területén. Ezek a normák alkotják ma az európai polgári eljárásjog legfontosabb forrásait. A jövőben további, polgári eljárásjogi tárgyú közösségi jogforrások megalkotása várható. Javaslat készült például a mediációról, illetve a kis értékű követelések esetén alkalmazható európai eljárás bevezetéséről. Mindezek a jogforrások jelentősen befolyásolják a magyar polgári eljárásjogot is.

b) Az információs- és kommunikációs technológia villámgyors fejlődése a hatósági és a bírósági eljárásokra egyaránt jelentős hatást gyakorolhat. Elég ehelyütt az internetre, a jogalkalmazók közötti on-line kapcsolatra, az elektronikus aláírásra, az jogalkalmazók számára közvetlenül elérhető, elektronikai alapú nyilvántartásokra, az elektronikus ügyvitelre, a videokonferenciák lehetőségére utalni. Mindezek a technikai vívmányok új horizontot nyitnak a különböző bírósági, hatósági eljárások területén is, az elektronikus eljárás bevezetése alapvetően változtathatja meg az eljárásban az írásbeli kommunikációt, az ügykezelést, irattározást, sőt akár az egész eljárás hagyományos struktúráját. Az e-bíróság „nem csupán a hálózatba kapcsolt bíróságok közötti információcserét, a jogi szakemberek és a bíróságok közötti elektronikus kapcsolat kialakítását vagy az iratok elektronikus úton továbbítását, hanem esetleg a bizonyítási cselekmények elektronikus úton történő rögzítését vagy akár a különböző helyen tartózkodó személyek egyidejű meghallgatását is lehetővé teszi.”²

A magyar polgári eljárásjog fejlődésének legújabb fejleménye, hogy – részben éppen a fent vázolt változásokra hivatkozva – egyre több fórumon merül fel a polgári perjog újrakodifikálásának ötlete. Mára már nemcsak kutatók vetik fel egy új polgári perrendtartás

² Kiss Daisy: E/E – avagy az elektronikus társadalom hatása az eljárásjogokra. In: Magister artis boni et aequi – Studia in honorem Németh János. Budapest, 2003., 519. old.

megalkotásának igényét, de az Igazságügyi és Rendészeti Minisztérium a Pp. módosításáról szóló legújabb koncepciójában már dátumot is ad a munka megkezdésére. Ez utóbbi szerint az új Pp. kodifikációs munkálatai 2014-ig kezdődnének meg.³

2. Koncepció a Pp. módosításáról

A 2007-es esztendő elején egy összetett, számos kérdést érintő Pp-módosítás koncepcióját dolgozta ki az Igazságügyi és Rendészeti Minisztérium. A koncepció egyik legfőbb célja ismét az eljárások gyorsítása, az ügyintézés hatékonyságának növelése. A tervezet fontosabb csomópontjai az alábbiak:

- az elektronikus fizetési meghagyásos eljárás,
- a perek gyorsítását, hatékonyabb elintézését szolgáló általános érvényű módosítások (pl. az eljáró bíróság összetétele, kézbesítési megbízott, a per előkészítése, bizonyítási indítványok előterjesztése, az első tárgyalás kitűzése, a mulasztás következményei, keresetváltoztatás, viszontkereset és beszámítási kifogás, stb.),
- az elektronikus polgári per,
- a kísértékű perek sajátos szabályai,
- birtokvédelem.

A fent megjelölt témakörök kivétel nélkül önmagukban egy-egy terjedelmes tanulmánykötetet is megtölthetnének tartalommal. Az alábbiakban kiemeljük a koncepció egyik legfőbb újdonságát, és az elektronikus polgári eljárás tervezett szabályait tekintjük át vázlatosan.

3. Az elektronikus polgári eljárás

A huszonegyedik században jelentős igény jelentkezik a közigazgatási és a bírósági ügyintézés területén a modern technikai eszközök alkalmazására, az ezzel járó lehetséges előnyök kiaknázására. Az elektronikus ügyintézés egyszerűsítheti, idő- és költséghatékonyá teheti az eljárásokat. Magyarország az uniós tagállamok közül az elsők között hozta meg az elektronikus cégeljárásról és a cégiratok elektronikus úton történő megismeréséről szóló

³ Koncepció a Polgári perrendtartásról szóló 1952. évi III. törvénynek az elektronikus eljárás bevezetését és a perek gyorsítását célzó módosításáról (IRM/CGKFO/2007/FJSZ/128.) Budapest, 2007., 7. és 64. old.

jogszabályt, amely biztosítja a cégek számára azt a jogi lehetőséget, hogy a bejegyzési (változásbejegyzési) kérelmet elektronikus úton nyújthassák be a cégbíróságnak. Az elektronikus eljárás szabályainak a cégbejegyzési eljárásban történő bevezetését követően célszerű lehet a polgári eljárás más területein is megteremteni a bevezetéshez szükséges jogszabályi alapokat.

A Polgári perrendtartásról szóló 1952. évi III. törvénynek az elektronikus eljárás bevezetését és a perek gyorsítását célzó módosításáról szóló, 2007. elején elkészült koncepció⁴ mind a fizetési meghagyásos eljárás, mind a polgári per elektronikus eljárássá alakítását célul tűzi ki. Ennek a folyamatnak az első lépcsőjeként a koncepció legkésőbb 2010-re irányozza elő a fizetési meghagyásnak és a perek egy kiemelt körének elektronizálását.

3.1. Az elektronikus fizetési meghagyásos eljárás

A fizetési meghagyásos eljárás egy olyan pert pótló polgári nemperes eljárás, amelynek igénybevételével a jogosult – a kötelezett ellentmondásának hiányában – gyorsabban, olcsóbban és egyszerűbben juthat teljesítésre kötelező, jogerős bírósági határozathoz. A fizetési meghagyásos eljárásban a bírósági útra tartozó, lejárt, pénz fizetésére vagy ingó dolog kiadására irányuló követelések érvényesíthetők. A nemperes eljárás igénybe vétele csak lehetőség, a jogosult általában szabadon dönt abban a tekintetben, hogy pénz fizetésére, illetve dolog kiadására irányuló igényét az általános szabályok szerinti peres eljárás keretében érvényesíti, vagy pedig fizetési meghagyás kibocsátását kéri. Ugyanakkor kizárólag fizetési meghagyás útján érvényesíthető a pénz fizetésére irányuló olyan követelés, amelynek összege a kettőszázezer forintot nem haladja meg, feltéve, ha van olyan bíróság, amely a fizetési meghagyás kibocsátására illetékes.⁵

A fizetési meghagyásos eljáráshoz hasonló eljárás az Európai Unió számos tagállamában megtalálható (pl. Ausztria, Németország, Belgium, Finnország, Franciaország, Görögország, Olaszország, Spanyolország, Svédország, stb.). Az eljárás jelentőségét jól mutatja, hogy a fizetési meghagyásos eljárás a közösségi jogban is megjelent. A közelmúltban született meg és 2008. december 12-én lép hatályba az Európai Parlament és a Tanács 2006.

⁴ IRM/CGKFO/2007/FJSZ/128. Budapest, 2007.

⁵ Vö. Kapa Máttyás: Ha az adós nem fizet.. Budapest, 2006., 110-111. old.

december 12-én kelt 1896/2006/EK rendelete az európai fizetési meghagyásos eljárás létrehozásáról.

Az utóbbi években több országban születtek olyan jogszabályok, jogi megoldások, amelyek az elektronikus ügyintézés bevezetése, szoftverek alkalmazása révén egyes eljárásokat automatizáltak. Egyes európai országokban (pl. Németország) az automatizálás elérte a fizetési meghagyásos eljárást is. A német példát is figyelembe véve a jogszabályok előkészítői Magyarországon is felvetették a fizetési meghagyásos eljárás automatizálásának gondolatát. A Polgári perrendtartásról szóló 1952. évi III. törvénynek az elektronikus eljárás bevezetését és a perek gyorsítását célzó módosításáról szóló, 2007. elején elkészült koncepció viszonylag részletesen tárgyalja az elektronikus fizetési meghagyásos eljárásra való áttérés kérdését.

A koncepció által bevezetni szándékozott főbb módosítások, újdonságai az alábbiak:

a) A koncepció az elektronikus fizetési meghagyásos eljárásra való áttérés kapcsán a *fizetési meghagyásos eljárás érvényesülési körét* módosítani javasolja. Egyrészt az új szabályok szerint csak a pénz fizetésére irányuló követeléseket lehetne fizetési meghagyásos eljárás útján érvényesíteni, megszűnne az a lehetőség, hogy ingó kiadása iránt is lehessen kezdeményezni az eljárást. Másrészt a jelenleg hatályos, a kettőszázezer forintos követeléseket kötelezően erre az útra terelő rendelkezést hatályon kívül kívánják helyezni. Ha ugyanis nyilvánvaló a kötelezett ellenvéleménye, feleslegesen húzza a jogvitát a peres út előtt igénybe vett megelőző eljárás.

b) A fizetési meghagyás kibocsátására irányuló *kérelem kellekeivel* kapcsolatban a koncepció készítői kisebb módosításokat javasolnak (pl. feleslegesnek ítélik annak megjelölését, hogy a felek között volt-e közvetítői eljárás folyamatban, a koncepció eltörölné az okirati bizonyítékok csatolását, stb.)

c) Az elektronikus fizetési meghagyás kibocsátására irányuló *kérelmet az alábbi módokon lehetne benyújtani*:

- számítógép által leolvasható formanyomtatványon (melyet az interneten is letölthetővé kell tenni akár pdf formátumban, akár az adóbevallások mintájára intelligens – tehát például perré alakulás esetére a bíróság illetékességét automatikusan megadó – felületként),
- a helyi bíróságon szóban (az ügyfél a bírósági ügyintézőnek vagy a titkárnak adná elő szóban a kérelmét, melyet utóbbiak a számítógépes rendszeren rögzítenének),

- a helyi bíróságon az ügyfelek rendelkezésére bocsátott számítógépes terminálon, személyazonosítás után,
- elektronikus úton a kormányzat vagy az OITH által fenntartott ügyfélkapun keresztül (a jelenleg még költséges elektronikus aláírás feltételként történő előírása több okból is felesleges: a most alkalmazott ügyfél és két tanú által aláírt formanyomtatvány semmivel nem biztosít több garanciát, mint az okmányirodákban történő azonosítás és regisztráció, továbbá a kötelezett nyilván nem fog egy számára ismeretlen személy részére követelést teljesíteni),
- elektronikus úton minősített elektronikus aláírással ellátva.

d) A jogosult *nyilatkozna* arról, hogy a további iratokat – így az ellentmondást vagy a jogerős meghagyást – *milyen formában és milyen úton kéri joghatályosan kézbesíteni*: ha rendelkezik e-mail címmel, kérheti az elektronikus okirat formájában történő kézbesítést, ellenkező esetben postai úton kapná meg az iratokat.

e) A fizetési meghagyás iránti kérelem alapján *a fizetési meghagyás kibocsátására* a bírói közreműködés teljes kiiktatásával kerülne sor. A beérkező kérelem alapján az erre létrehozott szoftver ellenőrizné a kérelem adatait, s ha az hiánytalanul került kitöltésre, a számítógép automatikusan kibocsátaná a meghagyást – hiányos kitöltés esetén a hiánypótlásra való felhívás és az elutasítás is automatikus lenne. A rendelkezési elvre is tekintettel ugyanis dogmatikailag nincsen szükség arra, hogy a követelés fennállásának jogosságát a kötelezeten kívül bárki is vitassa. Ellentmondás esetén pedig úgyszólván alakul az eljárás, amitől kezdve lehetőség van a bírói mérlegelésre.

f) Az automatizált fizetési meghagyásos eljárás sajátos kérdése lehet, hogy az új eljárás szabályai között szükséges-e a *bíróság illetékességére* vonatkozó szabályok módosítása. A fizetési meghagyás kibocsátása ugyanis a kérelem alapján az automatikus rendszerben az emberi beavatkozás kiiktatásával, egy szoftver segítségével történne, tehát szükségtelen lehet valamennyi bíróság felszerelése a szükséges technikai eszközökkel. Költséghatékonysági szempontból indokolt országos szinten egyetlen megfelelő kapacitással bíró számítógép beszerzése és egy *ex lege* kijelölt helyi bíróság mellett történő működtetése. A kérelmező az eljárást megindító kérelmében természetesen nyilatkozatot tenne az adott ügyben illetékességgel bíró bíróságról, és egy esetleges ellentmondás esetén a peres eljárás a hatályos szabályoknak megfelelően már ez előtt folytatódna.

g) Az esetleges visszaélések (vagyonkimentés, pénzmosás) elkerülése érdekében azonban indokolt lehet meghatározott értékhatár felett, vagy a számítógépes szoftver által a kérelem indoklásában szereplő és „gyanúsként” memóriában tárolt kulcsszavak észlelése esetén a bírósági titkár általi megvizsgálás és nyilvánvaló alaptalanság esetén elutasítás. A perfüggőségre és az ítélt dologra tekintettel az ugyanazon felek között ugyanazon jog iránti, a számítógép által rögzített folyamatban lévő vagy folyamatban volt ügyek észlelése esetén szintén bírósági titkár vizsgálná meg a kérelem indokolását, tehát hogy a tényalap is megegyezik-e.

h) Tekintettel arra, hogy a fenti szűrőn fennakadt ügyeket peres úton már nem a meghagyás kibocsátására jogosult bíróság bírálná el, nem célszerű a tárgyalás tűzésének jogát ide telepíteni. Azaz „érdemi” elutasítás esetén a bíróság peres útra utasítaná az ügyet azzal, hogy a jogosult az illetékes bíróságnál – saját döntése szerint – indítson pert. Indokolt megvizsgálni annak a lehetőségét is, hogy a 130. § alapján hozott elutasító végzés ellen kizárt legyen a fellebbezés: ha ugyanis a fizetési meghagyásos eljárást választható permegelőző eljárásnak tekintjük, és a peres út semmilyen körben nem kizárt, érdeemben nem sérülhet a jogorvoslati jog, ha a nemperes eljárás helyett a bíróság peres útra utalja az amúgy főszabályként is oda tartozó jogvitát.

i) A meghagyás kötelezett részére történő kézbesítése egyelőre tipikusan a hivatalos iratok kézbesítésének szabályai szerint, postai úton történne. Ez alól két esetben kell kivételt tenni: ha a kötelezett jogi képviselőjének általános meghatalmazást adott, és a jogi képviselő e-mail címe szerepel a bírósági nyilvántartásban, illetve ha a kötelezett cég az e-mail címét a cégnyilvántartásban feltüntettette.

j) A kötelezett ellentmondását a részére nyitva álló 15 nap alatt, a kérelem előterjesztésére rendelkezésre álló módok valamelyikén nyújthatja be. Figyelemmel az új eljárási szabályok bevezetése kapcsán adódó problémákra, indokolt lehet – német mintára – még a *végrehajtási szakban is* lehetőséget adni az *ellentmondásra* és az eljárás perré alakítására. Így a végrehajtható okirat kézbesítésétől számított 15 napon belül szintén ellentmondással élhet a kötelezett, ez azonban végrehajtást nem gátolná automatikusan. A Vht. 6. §-a szerinti azonnali beszédési megbízás alkalmazása esetén a legalább részleges behajtásról való tudomásszerzés nyitná meg az ismételt ellentmondási határidőt.

k) Ha a kötelezett nem él ellentmondással, a fizetési meghagyás jogerőre emelkedik, s a számítógép egy záradékolt meghagyást küld meg a feleknek. Ellentmondás esetén az

eljárás perré alakul, számítógép a keletkezett iratokat megküldi a hatáskörrel és illetékességgel rendelkező bíróságnak, mely a továbbiakban a peres eljárás szabályai szerint jár el.

l) Figyelemmel arra, hogy az elektronikus fizetési meghagyásos eljárás költsége könnyen számszerűsíthető, indokolt a pertárgyértéktől függő illeték helyett bírósági szolgáltatási díj bevezetése ebben az eljárásban. Mivel a díj – az illetékkal ellentétben – az adott szerv, ez esetben a bíróság bevétele, ebből a forrásból könnyedén refinanszírozható lenne az elektronikus fizetési meghagyásos eljárással kapcsolatos beruházás.

m) A koncepció kidolgozói utalnak rá, több oldalról is érkeztek arra vonatkozó javaslatok, hogy a fizetési meghagyásos eljárást a törvényhozó vegye ki a bíróságok hatásköréből, s helyette például a közjegyzők folytassák le más eljárásokhoz hasonlóan ezt a nemperes eljárást is. Bár a kérdés eldöntése a koncepció szerint is mélyebb tanulmányozást igényel, ugyanakkor a szöveg tartalmazza azt a megállapítást, hogy dogmatikailag „nem lehet akadálya annak, hogy a fizetési meghagyás, mint közjegyzői okirat adjon alapot a bírósági végrehajtásra.”⁶

A koncepció számos előremutató javaslatot tartalmaz, ugyanakkor nehéz most megmondani, hogy megvalósulása esetén valóban alkalmas-e radikálisan javítani a fizetési meghagyásos eljárás hatékonyságán. Ezen általános megállapításon túl azonban néhány konkrét kifogást is megfogalmazhatunk a koncepció egyes pontjaival kapcsolatban.

Problémás felvetésnek tartom az utolsóként említett javaslatot, amely szerint a fizetési meghagyás közjegyzői okiratként is alapot adhat a bírósági végrehajtásra. A fizetési meghagyás alapján ma végrehajtási lappal rendelik el a bírósági végrehajtást, a jogvita előzetesen elbíráltnak minősül, a végrehajtás megszüntetése vagy korlátozása iránt csak szűk körben indítható per. A közjegyzői okirat alapján ugyanakkor végrehajtási záradékkal rendelik el a végrehajtást, ahol a jogvitát korábban kontradiktórius eljárás nem bírálta el, a végrehajtás megszüntetése vagy korlátozása iránt pedig tágabb körben indítható per. A magam részéről nem támogatom a fizetési meghagyás kibocsátásának közjegyzői hatáskörbe kerülését, ugyanakkor, ha a jogalkotó mégis ezen megoldás mellett dönt, akkor egyértelműen rögzíteni kell, hogy itt nem közjegyzői okiratról, hanem a közjegyző által hozott marasztaló határozatról van szó, amely alapján végrehajtási lappal kell elrendelni a végrehajtást.

⁶ Koncepció a Polgári perrendtartásról szóló 1952. évi III. törvénynek az elektronikus eljárás bevezetését és a perek gyorsítását célzó módosításáról (IRM/CGKFO/2007/FJSZ/128.) Budapest, 2007., 15. old.

Nem támogatom, hogy a fizetési meghagyás ellen a végrehajtási eljárásban is lehessen ellentmondással élni. Ez az egész jogintézmény lényegét érintené, előnyeit jelentősen csökkentené. A végrehajtási eljárás saját jogorvoslati struktúrával rendelkezik, az ott megtalálható eszközöket indokolatlan bővíteni az ellentmonás jogának kitejesztésével.

Végül a kérelem indoklásában szereplő „gyanús” kulcsszavaknak a számítógépes szoftver általi kiszűrését a kitűzött cél elérésére teljességgel alkalmatlannak találom.

3.2. Az elektronikus polgári per

A fizetési meghagyásos eljárás automatizálása mellett a koncepció több lépcsőben előírnyozza az elektronikus eljárásnak a per egyes részterületeire történő kiterjesztését is. Az elektronikus polgári perre vonatkozó koncepció áttekintése során ugyanakkor világossá válik, hogy annak megalkotói egy, a maitól eltérő szemléletű peres eljárást kívánnak meghonosítani, és az eljárás elektronizálása csupán az egyik kiragadott eleme, egyben könnyen zászlóra tűzhető magyarázata a változtatásoknak.⁷

A koncepció által bevezetni szándékozott elektronikus polgári per főbb újdonságai az alábbiak:

a) Az elektronikus polgári per intézményét a jogalkotó *több lépcsőben* kívánja bevezetni, először csak egyes gazdálkodó szervezetek, meghatározott vagyoni jogi pereiben kellene alkalmazni az új szabályokat.

b) Az elektronikus polgári perben a felek *jogi képviselővel lennének kötelesek eljárni*. Ezzel összefüggésben meg kívánják teremteni országos szinten az elektronikus eljárás szabályait alkalmazni kész jogi képviselők adatbázisát, melyben a jogi képviselő adatai között e-mail címe is szerepelne. Az adatbázis kialakítását az általános meghatalmazások jelenleg még csak külön-külön az egyes bíróságoknál meglévő nyilvántartásokra lehetne alapozni. A rendszer tartalmazná az általános meghatalmazásokat is, melyek így az egész ország minden bíróságára érvényesek lehetnének (ez abból a szempontból célszerű, hogy a keresetlevelet is nyomban elektronikus úton a jogi képviselőnek lehetne kézbesíteni).

⁷ Ezt támasztja alá az a körülmény is, hogy az Igazságügyi és Rendészeti Miniszter által korábban, 2006. júliusában közzétett, a Pp. módosításáról szóló koncepció - elnevezése szerint - még a gazdasági perek gyorsítását célozta, de tartalmazta a polgári peres eljárás elektronizálására vonatkozó javaslatokat is. (ld. IM/CIV/2006/MAGÁNJ/767.). 2007. elején a korábbi koncepció kissé átdolgozott változatával találkozhatunk, más címmel, ez utóbbi ugyanis – elnevezése szerint – az elektronikus eljárás bevezetését célozza.

c) A beadványok benyújtását és az iratok kézbesítését egy teljesen új számítógépes rendszer segítségével kívánják lebonyolítani. Létre akarnak hozni egy *központi elektronikus kézbesítési szolgáltatót*, amely felett a felügyeletet az OIT gyakorolná, az operatív irányítás és üzemeltetés pedig az OIT Hivatalának feladata lenne. A kézbesítési rendszer össze lenne kapcsolva a jogi képviselők elektronikus cím- és meghatalmazás-nyilvántartásával.

d) Az elektronikus polgári perben *informatikai alapokra* helyeznék a *kézbesítésnek* (ld. e-tértivevény), az *iratkezelésnek*, az *iratok megtekintésének* és az *iratmásolatok igénylésének* a szabályait, illetve lehetővé válna a papír alapú okiratok *elektronikus okirattá alakítása*.

e) A koncepció felveti, hogy egyes bizonyítási cselekményeket a bíróság audiovizuális eszközök szinkronikus használatával folytasson le (*videokonferencia*). Ilyen esett lehet, amikor a bizonyítást megkeresés útján folytatják le (Pp. 202. §). A videokonferencia esetén valójában a megkeresett bíróság épületében elhelyezett webkamerán keresztül a perbíróság bírója végezné el az érintett személy kihallgatását. A jogintézmény egyelőre csak lehetőségként kerülne rögzítésre, és a büntetőeljárásban már használt, jelenleg meglévő 3 mobil tárgyaló szettet lehetne alkalmazni, amennyiben van rá kapacitás.

f) Nemzetközi példák alapján (vö. Németország⁸, Olaszország⁹, Anglia és Wales) a koncepció az elektronikus perben előírna a felek részére egy részleteiben nem szabályozott, a *perindítást megelőző egyeztetési kötelezettséget*. Ennek a kötelezettségüknek a felek több módon is eleget tehetnének közvetítői eljárásban való részvétellel (mediáció), perindítást megelőző egyeztetéssel, vagy közös jegyzőkönyv készítésével. A jogintézményeknek egyrészt elterelésre lennének alkalmasak, azaz a bíróság közreműködése nélkül egyezség születhetne, másrészt perelőkészítési funkciója lenne (jogvita konkretizálása, felek és képviselőik adatainak, elektronikus elérhetőségük kölcsönös megismerése stb.).

g) Az elektronikus perben a *keresetlevél kellei* körében újdonságként jelenne meg, hogy a felek és képviselőik címe mellett a jogi képviselők elektronikus címét, telefon és telefax számát is fel kellene tüntetni. A perindítást megelőző egyeztetés miatt a keresetlevélnek tartalmaznia kellene a vita világos és rövid ismertetését, az annak alapjául szolgáló tényállás előadását a bizonyítékok megjelölésével, az alperesi védekezést, illetőleg annak előadását, hogy az alperes a vele közölt igényre nem nyilatkozott; az előzetes

⁸ ZPO 275-279.§

⁹ Decreto Legislativo 17 gennaio 2003, n. 5., 2-12 cikkely.

levélváltás, illetőleg az előzetes tárgyalás során felmerült véleményeltérés adatait, valamint az esetleges előzetes elszámolás eredményét, továbbá az ügygel kapcsolatos korábbi bírósági vagy más hatósági határozat ügyszámát és tartalmának lényegét. Célszerű lehet a Pp. 121. §-a (1) bekezdésének *f*) pontját ezen eljárásforma lefolytatására való direkt utalással is kiegészíteni.

h) Az elektronikus perben *a per írásbeli, elektronikus kommunikáció útján történő előkészítése* kötelező lenne, szóbeli meghallgatást csak kivételes esetben lehetne tartani. A szóbeli előkészítés azonban természetesen nem járna együtt a felek vagy jogi képviselők bíróság előtti személyes megjelenésére kötelezésével, ez ugyanis elsősorban rövid úton, elektronikus távközlő eszközök igénybevételével, elsősorban telefonbeszélgetés útján valósulna meg.

i) A kötelező írásbeli előkészítésre figyelemmel az alperesnek az első válasziratban kellene előterjesztenie *érdemi védekezését*, melynek előterjesztésére a törvény minimum 15-30 napos határidőt szabna meg. Ez nem gátolná a pergátló kifogásokban való későbbi döntést, és fennmaradna az a rendelkezés is, hogy hatáskör és illetékesség hiánya miatt – sőt a perköltség-biztosíték adásának elmaradása miatt – akkor is meg lehet szüntetni a pert, ha ez egyébként a perbebocsátkozás után már kizárt lenne.

j) Tekintettel a jogi képviseletre, a perbebocsátkozás elmaradását a törvény nem bírósági meghagyással szankcionálná – amely valójában az ellentmondás miatt határidő-halasztásra is lehetőséget ad –, hanem azzal, hogy a továbbiakban az elmulasztott védekezést nem terjesztheti elő, azaz a bíróság az ügyet a rendelkezésre álló adatok alapján bírálja el. Ez azt is jelenti, hogy az ilyen magtartás ítélet (és nem ítélet hatályú határozat) alapjául szolgálna, ezzel is gyorsítva a jogvita mielőbbi érdemi lezárását.

k) Az elektronikus perben záros határidők közé kerülne a kereset megváltoztatásának, kiterjesztésének, a viszontkereset előterjesztésének lehetősége.

l) A perelőkészítésnek a koncepció által kívánt célja úgy érhető el, hogy már ebben a szakaszban a törvény egyértelműen kötelezővé kellene tenni a *bizonyítékok előadását és a bizonyítási indítványok előterjesztését*. Az elektronikus perben a felperes az alperesi perbebocsátkozást követően az önhatalmú keresetváltoztatásra megjelölt határidőig terjesztheti elő indítványait (keresetváltoztatás esetén azzal egyidejűleg), míg az alperes legkésőbb a viszontkereset-indítási határidőig (azaz viszontkereset esetén azzal egyidejűleg) terjesztheti elő ellenbizonyítási indítványait a felperesi követelésre vonatkozóan. A

bizonyítási indítványokat kivételesen indokolt esetben – a bíróság engedélyével vagy az ellenfél hozzájárulásával – az első tárgyaláson is elő lehetne adni, továbbá ahányszor megnyílik a keresetváltoztatási, illetve viszontkereset-indítási jog, értelemszerűen az ezekre vonatkozó bizonyítási indítványok is előterjeszthetők. Ugyanakkor érvényesülne a fél tudomására később jutott tények és körülmények körére kiterjedő bizonyítás indítványozásának lehetősége.

m) A perelőkészítés eredményéről a bíróság – az elektronikus perben kísérleti jelleggel – összefoglalót készítene, amelyben rögzítésre kerül a jogvita tárgya, a felek érvrendszerének lényege, a bizonyítékok köre és az előterjesztett bizonyítási indítványok, az alperes esetleges viszontkeresete annak szintűgy ezen elemeivel, az alperes esetleges beszámítási kifogása. Röviden összefoglalandók a perelőkészítés során történt események, megtett vagy elmulasztott nyilatkozatok. Az összefoglaló szükség szerint tartalmazhatja továbbá a per lefolyásának mintegy a menetrendjét, azaz hogy előreláthatólag mikor kerül sor az első tárgyaláson kívül a folytatólagos tárgyalás megtartására, azoknak mi lesz a szerepe (egyes bizonyítási eljárások mikor kerülnek lefolytatásra), várhatóan mikor kerül sor az ítélelhozatalra. Az összefoglaló formája pervezető végzés lenne, mely ellen nincs helye fellebbezésnek, ugyanakkor a Pp. 227. §-a (2) bekezdésének megfelelően a bíróság ahhoz nincs kötve. Így az összefoglalónak *informatív* funkciója lenne, a per folyamán beállott változások nem teszik szükségessé annak formális módosítását, ugyanakkor a jelenleginél sokkal kiszámíthatóbb helyzetbe hozná a jogalanyokat, mivel kellő tájékozottsággal rendelkeznének az ügy tárgyáról és menetéről.

n) Koncepció szerint az elektronikus perekben – a kiterjedt bizonyítást igénylő ügyekben – a törvénynek ösztönöznie kellene a bíróságot arra, hogy *a tárgyalási napokat úgy határozza meg, hogy egy összefüggő időszakban* (azaz egymást követő napokon folyamatosan, nem pedig hosszabb szünetekkel folytatólagosan) kerüljön sor a tárgyalás megtartására, amennyiben ez indokolt. Noha a bíróság jelenleg is élhet ezzel a lehetőséggel, indokolt a Pp.-ben ennek a lehetőségnek a külön kimondása.

o) Ha a perelőkészítés során nemcsak minden kérdés tisztázódott, de a bizonyítékok is mind rendelkezésre állnak, a jogvita a gyakorlatilag eldönthető. Ezért a felek közös kérelmére a bíróság az ún. *gyorsított eljárást* köteles lenne elrendelni az olyan ügyben, ahol az előkészítő szakasz összefoglalójának kiadásáig valamennyi bizonyíték rendelkezésre áll, azaz nem kell további bizonyítási eljárást lefolytatni. Ebben az esetben a bíróság *tárgyalás*

tartása nélkül az összefoglaló kiadásától számított legkésőbb 60 napon belül érdemi határozatot hozna.

p) A koncepció a *perorvoslatok* körében is speciális szabályokat vezetne be az elektronikus polgári perekben. Az első-, másod- és harmadfokú bíróságok között az iratok továbbítása elektronikus úton történék. Az ilyen perekben a másodfokú eljárásban a főszabállyá válna a tárgyaláson kívüli elbírálás válna azzal, hogy bármely fél kérheti a tárgyalás tartását. A koncepció kizárná a felülvizsgálatot azon elektronikus perekben, ahol az elsőfokú bíróság ítéletét a másodfokú bíróság helybenhagyta.

Amint azt már korábban említettük elektronikus polgári per intézményét a jogalkotó időben fokozatosan, több lépcsőben kívánja bevezetni Magyarországon. A koncepció megfogalmazása szerint először a megyei bírósági hatáskörbe tartozó ügyek közül kell kiválasztani azokat, ahol mód nyílna az elektronikus eljárásra. Így 20+5+1 bíróságon (megyei bíróságok, ítélőtáblák, Legfelsőbb Bíróság) kell biztosítani egyelőre a szükséges infrastrukturális hátteret, míg a többi 111 helyi és 20 munkaügyi bíróságon később, hatáselemzés alapján kell dönteni a további bevezetésről.

Az első ütemben 2009. vagy 2010. január 1-től hatályba lépő, az elektronikus eljárásra vonatkozó szabályok alkalmazását a jogalkotó az alábbi konjunktív feltételekhez kötné:

- megyei bíróság elsőfokú hatáskörbe tartozó perekben,
- ha vagyoni jogi perben a pertárgy értéke meghaladja a 10 M Ft-ot, és
- a felek jogi képviselővel kötelesek eljárni.

A kötelező jogi képviselet előírása és egyben ennek megfelelően a sajátos szabályok alkalmazhatósága a számviteli törvény hatálya alá tartozó és kettős könyvvitelt vezető jogi személyekre és jogi személyiséggel nem rendelkező gazdasági társaságokra vonatkozna, így az EVÁ-t választó gazdasági társaságok és a természetes személyek nem tartoznának ebbe a körbe.

Az első ütem bevezetését követően, a gyakorlati tapasztalatokat is felhasználva néhány év múlva – elsősorban az értékhatár csökkentésével – fokozatosan bővíthetne az elektronikus eljárások köre, majd bevezetésre kerülne hogy ott, ahol a jogi képviselet nem kötelező, de a felek jogi képviselőt bíznak meg, az elektronikus eljárást a felek választhatják.

Az elektronikus polgári per szabályait bemutató fejezet összegzéseként azt rögzíthetjük, hogy a koncepcióban szereplő szabályok csak részben függenek össze az eljárás elektronizálásával. A jogalkotó valójában a perek meghatározott (kiemelt) körére szigorúbb,

némiképp kötöttebb eljárási rendet kíván bevezetni, ezzel egy más szemléletű peres eljárás prototípusát hozná létre, amely utóbb egyre bővíthető körben válna alkalmazhatóvá. Az is jól látható, hogy a koncepció kidolgozása során a jogalkotó számos olyan megoldást igyekszik hazánkban is meghonosítani, amelyet az elmúlt években más európai országokban vezettek be a polgári eljárás gyorsítása és hatékonyabbá tétele érdekében.

*Máthé Gábor egyetemi docens,
Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar*

Klasszikus és kollidáló jogforrások közzététele

A klasszikus jogi norma, a nemzeti szuverén által alkotott törvény közzétételének kötelezettsége 159 esztendővel ezelőtt került megfogalmazásra. A parlamentnek felelős kormányzás statuálásával a kihirdetésről már az 1848. évi IV. törvénycikk rendelkezett. Ezt követte az 1868. évi szabályozás, amely a magas szintű norma Országos Törvénytárban való megjelenítését írta elő. A figyelem itt már a hatályt helyezte előtérbe, mégpedig a szentesítés és a kihirdetés megkülönböztetésével. Az 1870:XIII. tc. végül rögzítette, hogy a törvény hatályára általános szabály: a kihirdetését követő 15. nap.

A felsorolt három norma hatályon kívül helyezésével végül is az 1881:LXVI. tc. véglegesítette a törvények kihirdetési rendjét. Ez meghagyta a „törvény kötelező erejére” az Országos Törvénytárban való megjelenítését követő 15. napot, deklarálta továbbá a közzétett szöveg közhitelességét, ugyanígy a szentesített törvényeket eredeti példánynak minősítette, amiért is ezeknek az Országos Levéltárban történő elhelyezését rendelte el.

A teljesség jegyében meg kell említeni, hogy a hatályos norma kérdésének kiemelt szerepe folytán ez a törvény is módosult, mégpedig 1882-ben (XLIV. tc.), 1886-ban (XXXIV. tc.), s újfent szabályozás tárgya volt az 1890. évi XXV. tc.-ben.

A téma iránti tisztelet okán a továbbiakban eltekintenek a jogtörténeti stációk akár csak felemlítésétől is, s inkább a jelenkori alkotmányjogi helyzetre utalnék, amely már egy új jogi világhoz, az elektronikus információszabadsággal kísért korszak problematikájához vezet. *Hic et nunc* csupán tételes felsorolásra vállalkozom:

- a 2002. évi LXI. alkotmánymódosító törvény az ún. EU-klauzulát iktatta az Alkotmányba

- a 2004. évi LIII. tv. (Oktv.) az országgyűlés és a kormány EU-s ügyekben történő együttműködéséről pedig felülírta az Alkotmányt, mivel a kormány álláspontjavaslatára az országgyűlés csak állásfoglalással reagálhat, ami nonszensz, mert az EU döntéshozatali eljárása során azt is módosíthatja, amire az országgyűlés az állásfoglalásában kitért. Így az EU

közös szerveiben hozott döntés megváltoztathatatlansága abszurd eredményre vezet. Az ilyen módon hozott jogszabály legitimitása avagy demokratikus deficitje jelent-e nagyobb gondot?

- A hatály tekintetében az EU-klauszulánál bonyolultabb kérdést a közösségi normák közvetlen érvényesülése szolgáltatja. Ugyanis az EK Szerződés 249. cikke a rendeleteknél mint közösségi jogforrásoknál előírja a közvetlen hatály elvét. Mi több, az alapító szerződéseknél, egyes irányelveknél (sic!) pedig az Európai Bíróság alapozta meg a közvetlen érvényesülés lehetőségét.

- A közösségi jog érvényesülését ellenőrző közösségi bíróságok tehát a két jogrend (belső és közösségi) mikénti alkalmazásánál, az előzetes döntéshozatali eljárásban született megnyilatkozással döntenek a „hatályos norma” érvényességéről avagy érvénytelenségéről.

- Nem szabad elfelejtenünk, hogy a természetes személyek a közösségi jogi normákra a nemzetállam/jogállam belső jogában jogokat is alapíthatnak, s rájuk kötelezettségek is származhatnak. Ezek a többes dimenziók megsokszorozzák a közösségi jogi normák hatályát, ami újfent alkotmányossági problémák sorozatát indítja el. Hiszen a belső jogrendszernek meg kell hátrálnia a közösségi jog elsőbbsége okán, s korlátoznia kell, avagy ki kell iktatnia az ilyen „érdeksérült normát” a jogrendszerből.

A közvetlen hatály okán az előzetes döntéshozatali eljárásban született normákat tekintem kollidáló jogszabályoknak. A kollidál *terminust* „összeütközik, ellentétbe kerül valamivel vagy valakinek az érdekeivel” jelentéstartalommal használom. Különbséget érzek ugyanis a kollíziós norma és a kollidáló jogszabály között, mivel az előző a nemzetközi magánjogban a jogszabályok ütközésének a jelzésére kialakított fogalom.

Nos, az előzőekből következik, hogy a kollidáló szabályok forrását – a többi között – a princípiumok, az „önértelmezések”, a bírósági „megnyilatkozások”, a precedensdöntések, az irányelvekbe „préselt érdekvélemények” képezik. S így újfent kérdések sokasága kerül előtérbe.

- Tulajdonképpen létezik még jogforrási hierarchia, avagy ebben az új hálózati struktúrában erre nincs szükség?

- Ki állapítja meg a hatályos normát, amiből következik, hogy időben megjelenik-e, ha nem, abból a szankciók úgy hogyan következnek?

- Létezik-e visszamenőleges hatály, hiszen erre az EU-tagi mivoltunkból tudunk példákat sorolni?

És ez még nem minden, mert ebből a struktúrából hiányzik a *sui generis*, alias EU jogi személyisége. Az alkotmányos szerződés tervezetének az átengedett hatáskörökre vonatkozó felsorolásai pedig minden bizonnyal tovább mélyítik a problémát.

Mert nézzük csak egy villanásnyira Hans Kelsen Tiszta jogtanából az eltérő fokú normák konfliktusáról szóló fejtegetést.

Kelsen hipotézise az, hogy a legtöbb jogi aktus egyszerre jogalkotó és jogalkalmazó aktus. Ha elfogadjuk, hogy nem egyetlen állami jogrend létezik, hanem ezek sokasága egymás mellé rendelten, akkor a pozitív nemzetközi jog reguláló szerepére kel hagyatkoznunk. Ettől azonban lényegesen eltér az általános normákkal szembehelyezkedő, egy alacsonyabb fokú, azaz másnemű „normatartalom”. Az itt felvetődő probléma a normaellenes norma problémája. Kelsen tételezése szerint a pozitív jogrend számol a jogellenes joggal, mégpedig úgy, hogy óvintézkedéseket tesz korlátozására. Az alkotmányos felhatalmazásokkal „átengedett hatáskörben” született normáknál, kérdéses azonban, hogy úgy, mint a normaellenes norma, hatályon kívül helyezhetők-e vagy sem. Világos, hogy a kelsen formula nem a *sui generis* szervezetben létező szabályra értendő, s így normahiányosságként sem értelmezhető.

A normaellenes norma természetesen megszüntethető, amiből is következik, hogy a megszüntetésig érvényes, avagy semmis, akkor viszont nem norma. Az új „alkotmányos helyzetben” is el kellene fogadnunk, hogy a jogrend lépcsőzetes felépítésének egységét nem veszélyeztetheti logikai ellentmondás, mert ezt magának a jognak azonnal meg kell szüntetnie. Ámde milyen és melyik jognak?

Az EU joganyaga ugyanis rendkívüli módon elburjánzott. Nagyon megnőtt az elfogadott határozatok, rendeletek száma. Jellemző például, hogy minden egyes irányelv átvételéhez minimum huszonnégy nemzeti jogszabály kibocsátására van szükség. Thomas Cranfield, az EU Kiadóhivatalának főigazgatója nem véletlenül hangsúlyozta, hogy a teljes matéria kb. 240 kötetből áll. Nem véletlenül született továbbá a „Koopmans”-jelentés, amely a közösségi jogszabályalkotás minőségének javítására ad ösztönzést. S ugyancsak nem véletlen, hogy az Amszterdami Szerződés záróokmánya a közösségi törvényhozás minőségi javulását, a szubsidiaritás és proporcionalitás elvének maradéktalan érvényesítést szorgalmazza.

A nemzeti közlönykiadásnak és az EU-joganyag megjelenítésének *oraculumnak* kell lennie. A Magyar Közlönykiadó bizonyított és állandó megújulásra törekszik. Az EU jogának

is időtállóan, kompatibilisnek és naprakészen hatályosnak kell lennie. A jogbiztonságnak ugyanis nélkülözhetetlen kritériuma a közlönykiadók megbízhatósága.

Mészáros Ádám tudományos segédmunkatárs,
Országos Kriminológiai Intézet

A jog eredetének és a büntetés jogának egyes filozófiai alapkérdései¹

A következő – a jogtudomány és a filozófia határmezsgyéjén álló – dolgozat a jog eredetének, illetve különösen a büntetés jogának, alapjának (filozófiai) alapproblémáit igyekszik bemutatni. Ezzel próbál hozzájárulni annak a problémakörnek a fokozatos feltérképezéséhez és megoldásához, amelyen a híres filozófus, Immanuel Kant gyakorta élcelődött, nevezetesen, hogy a jogászok úgy vitatkoznak „tudományuk” tárgyáról, a jogról, hogy nem is tudják, mi az. Mivel a tételes jog tudománya e kérdésre valóban nem képes megfelelő választ adni, ezért válik szükségessé attól elrugaszkodni, és a problémakört a filozófia oldaláról (is) megközelíteni.

A tanulmány tárgyát képező két fő témakör szorosan kapcsolódik egymáshoz, mivel a jog eredetének és érvényességének kérdésében való állásfoglalás egyszersmind meghatározza a büntetés jogának fundamentumát is. A dolgozat első részében a jog eredetének és érvényességének kérdéseire, korlátaira keresem a választ. Ezt követően térek ki a büntetés jogának alapvető kérdéseire, érvényességének korlátaira. A dolgozat utolsó részében az egyénnel szembeni felróhatóság alapjára vonatkozó problémakört tekintem át.

1. A jog eredetének és érvényességének alapkérdései

A jog eredetével és érvényességével² kapcsolatban kialakult két alapvető – és egyben egymással szembenálló – nézet a természetjogi és jogpozitvista felfogás³. Az alábbiakban a jog alapjára, eredetére kialakult legjelentősebbnek tekinthető álláspontok bemutatásával

¹ A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Szegedi Területi Bizottságának 2006. évi pályázatára benyújtott – és a Filozófiai és Történettudományi Szakbizottság által első díjban részesített – dolgozat szerkesztett változata.

² A jog érvényessége alatt azt értjük, hogy egy normatív előírás valóságosan mértékadó, azaz kötelező, lásd: Takács Péter: A helyes jog. In: Szabó Miklós (szerk.): Jogbölcseleti előadások. Bíbor. Miskolc, 1998. 75 – 110. p., 66. p.

³ Természetesen e két jogbölcseleti nézetrendszer mellett számos felfogás létezik (jogtörténeti iskola, általános jogtan, szabadjogi iskola stb.), melyekre ehelyütt nem térek ki. Ezek részletes áttekintésére lásd Moór Gyula: A jogbölcselet problémái. Hatágú Síp Alapítvány. Bp., 1992., illetve Pokol Béla: A jog elmélete. Rejtjel. Bp., 2001

egyfajta ívet próbálok felvázolni, melynek két végpontjában a legszélsőségesebb értelemben vett természetjogi nézet képviselője, Aquinói Szent Tamás és a jogpozitivizmus talán legtisztább megfogalmazója, Hans Kelsen áll. E két végpont között az összekötő vonalat Cesare Beccaria, Charles-Louis Montesquieu szolgáltatja. A vizsgálat során arra való tekintettel, hogy a jog eredete és érvényessége szorosan kapcsolódik a büntetés jogának fundamentumához, két példán – a neves 19. századi itáliai büntetőjogász Francesco Carrara, és francia kortársai, Chauveau Adolphe és Faustin Hélie művein – keresztül mutatom be azt, hogy a filozófiának a témát érintő eredményei hogyan érvényesültek a büntetőjog klasszikus korszakának francia és olasz irodalmában.

1. 1. A természetjogi felfogás alapjai

A természetjogi jogfelfogás lényege, hogy a történetileg változó emberi joggal – azaz a tételes vagy pozitív joggal – szemben egy magasabb, változatlan, feltétlenül helyes, örök, természeti vagy isteni jogot „vesz fel”⁴. E nézetten belül a továbbiakban érdemes megkülönböztetni két irányt⁵. Az ún. *klasszikus konzervatív* természetjogi irányzat főként a jog eredetének vizsgálatára, a jog igazolására, eszményítésére helyezve a hangsúlyt, azt igyekszik kimutatni, hogy a jog egy abszolút helyes, igazságos rend, avagy egy természetes vagy isteni jog folyománya. Az ún. *forradalmi természetjog* főként a pozitív jog érvényességének megkérdőjelezésére törekszik, amennyiben az ellentétes az abszolút renddel.

A természetjogi felfogás gyökereit az ókori görög filozófiában lehet fellelni. *Platón* (Kr. e. 427 - 347) ideális államát a természetes igazságosságnak, illetve a természetnek megfelelő törvények uralták volna, azonban az ettől eltérően hozott törvényeket az alattvalók szerinte kötelesek teljesíteni⁶. *Arisztotelész* (Kr. e. 384 – 322) azt tekintette a törvényhozók feladatának, hogy felismerjék, hogy a különböző népeknek milyen törvényekre van természetüknél fogva szükségük, és az ennek megfelelő törvényeket hozzák meg⁷. A természetjogi felfogás Arisztotelész filozófiáján alapul⁸, legszélsőségesebb interpretációját *Aquinói Szent Tamás* (1225 – 1274) adta. Tamás jogfelfogásának megértéséhez annyit

⁴ Moór: i.m.: 6-7. p.

⁵ Lásd: *Kelsen, Hans*: Tiszta Jogtan. Rejtjel. Bp., 2001. 9. p.

⁶ Az állam. 339/C-D, 423/E – 427A, 456/C, 501/A-B.

⁷ *Arisztotelész*: Politika. Gondolat. Bp., é.n. 1325a, 244. p. Lásd továbbá e mű részletes elemzését: *Russell, Bertrand*: A nyugati filozófia története. Göncöl. 1994. 172 – 180. p.

⁸ *Takács*: i.m. 86. p.

szükséges kiemelni, hogy összegző műve elején⁹előbb bizonyítja Isten, és ezzel együtt az igazság létét, illetve Isten mindenhatóságát¹⁰. Az igazság kapcsán később kifejti, hogy az egyedül az értelemben létezik, illetve hogy az isteni értelem igazsága változhatatlan¹¹. Jogfelfogása mindebből következően saját szavaival akként összegezhető, hogy az „emberi törvény csak annak erejénél fogva törvény, hogy a józan ész követi, amiből nyilvánvaló, hogy az örök törvényből származik. Amennyiben pedig eltér a józan esztől, akkor gonosz törvény, s az ilyen törvény nem törvény, hanem inkább a megsértése annak”¹². Azaz Szent Tamás az emberi jogot úgy tekintette, mint ami a természetjog örök forrásából ered, s emiatt nem fogadta el emberi jogként azt a hatalmi parancsot, amely ellentétbe kerül az isteni és természeti törvénnyel, így az igazsággal.

E felfogás két következményére érdemes röviden felhívni a figyelmet. Az egyik, hogy amennyiben az emberi jog az isteni jogból ered, és az isteni jog szükségképpen megfelel az igazságosságnak, úgy az emberi jog per definitionem nem kerülhet ellentétbe a természetjoggal. A másik, hogy e gondolat a 20. században óriási jelentőséget kapott Gustav Radbruch gondolatvilágában¹³.

Bár a 19. századra a jog „világi” felfogásában a természetjogi nézetrendszer nagymértékben le hanyatlott, a katolikus tanítás lényegében továbbra is Szent Tamás tanain nyugszik, mind a jog eredete, mind annak érvényessége tekintetében¹⁴.

A jusnaturalizmus következő fontos állomása a 17. században *Hugo Grotius* (1583 – 1645) „*A háború és béke jogáról*” szóló értekezése, amelyben a természetjogi felfogás valódi rendszerré válik. A mű részletes ismertetésétől – tekintettel a téma által szabott keretekre – eltekintek, csupán egy gondolatát idézem a természetjog és a tételes jog eredetére és viszonyára vonatkozóan: „A természetjog szülőanyja [...] maga az emberi természet, amely még akkor is társas életre ösztönöznö, ha semmiben sem szenvednénk hiányt; a belső tételes

⁹ Summa Theologiae. Marietti. Taurini – Romae, 1952. Magyar nyelven lásd: *Aquinói Szent Tamás: A teológia foglalatja*. Első rész. Gede Testvérek. Bp., 2002.

¹⁰ I. könyv I. rész, 2. kérdés, illetve 19. kérdés, 6 – 8. szakasz

¹¹ I. könyv I. rész, 16. kérdés, 8. szakasz

¹² „... lex humana intantum habet rationem legis, in quantum est secundum rationem rectam: et secundum hoc manifestum est quod a lege aeterna derivatur. In quantum vero a ratione recedit, sic dicitur lex iniqua: et sic non habet rationem legis, sed magis violentiae cuiusdam ...” Lásd: Summa Theologiae: II. könyv I. rész, 93. kérdés 3. szakasz 2. ellenvetés. (422. p.). Szent Tamásról lásd bővebben: *Moór Gyula: Bevezetés a jogfilozófiába*. Pfeifer Ferdinánd (Zeidler testvérek) Nemzeti Könyvkereskedésének Kiadása. Bp., 1923. 65. p.

¹³ *Radbruch, Gustav: Törvényes jogtalanság és törvényfeletti jog*. In: *Varga Csaba (szerk.): Jog és filozófia. Antológia a XX. század jogi gondolkodása köréből*. Szent István Társulat. Bp., 2001. 229 - 238. p., a formulát lásd: 234. p.

¹⁴ Lásd: XXIII. János pápa *Pacem in terris* kezdetű enciklikáját (különösen: II. 9-13, illetve III. 46-52.) in: www.katolikus.hu/roma/pacem.html.

jog szülőanyja pedig a megegyezésből fakadó kötelezettség, amely viszont a természetjogból meríti erejét, úgyhogy a természetet úgyszólván a tételes jog ősanjájának mondhatjuk.”¹⁵ Azonban, ellentétben Szent Tamásnak Isten mindenhatóságát bizonyító tételével, Grotius a természetjogot annyira változhatatlannak tekintette, hogy még Isten sem változtathatja meg¹⁶.

1. 2. Természetjog a felvilágosodás korában

A 18. századi itáliai felvilágosodás egyik kiemelkedő alakjáról, *Cesare Beccariáról* (1738 – 1794) számos összefüggésben lehet szót ejteni. 1764-ben megjelent fő műve¹⁷ – melynek ihletője Montesquieu volt, és mondanivalójuk sok ponton egyezett is – meghatározó jelentőségű a büntető igazságszolgáltatás történetében, hiszen többek között olyan alapelveket fektetett le, mint a törvényesség elve, az arányosság elve, az ártatlanság vélelme. A következőkben a jog eredetére és érvényességére kialakult felfogását igyekszem röviden bemutatni.

Beccaria a törvények fogalmának meghatározása kapcsán a társadalom előtti állapotot ellentétes tartalommal írta le, mint a később bemutatásra és elemzésre kerülő Montesquieu. Törvényeknek azokat a feltételeket tekintette, amelyekkel független és magányos emberek társadalomban egyesültek, megunván azt, hogy az örökös háborúskodás állapotában éljenek és hogy olyan szabadságot élvezzenek, amelyet feleslegessé tesz megőrzésének bizonytalansága¹⁸. Azaz Beccaria, akárcsak a felvilágosodás gondolkodóinak többsége, a jogot a társadalmi szerződésből vezette le. Szerinte az emberek a háborús őállapot megszüntetésének kényszerúsége folytán feláldozták szabadságuk egy részét, hogy biztonságban éljenek. E minden ember érdekének összetartását biztosító kötelék alapján az igazságosságot tekintette. Felfogása szerint a feláldozott szabadságrészek összessége alkotja az állami szuverenitást, s ennek letéteményese az uralkodó. A büntetési jog is ebből származik, illetve annak szükségességén alapul, hogy az uralkodó megvédje a közjó letétét az egyéni visszaélésektől. Beccaria tétele e ponton, hogy minden, ami ezen túl – azaz a társadalmi szerződés keretein túl – van, az visszaélés és nem igazság, tény, de nem jog¹⁹.

¹⁵ *Grotius, Hugo*: A háború és béke jogáról. Pallas Stúdió – Attraktos Kft. Bp., 1999. 13. p.

¹⁶ *Grotius*: i.m.: 35. p.

¹⁷ „*Dei delitti e delle pene*”. Magyar fordításban lásd: *Cesare Beccaria*: A bűnökről és büntetésekről. (ford. Madarász Imre). Eötvös József Könyvkiadó. Bp., 1998

¹⁸ *Beccaria*: i.m. 15. p.

¹⁹ *Beccaria*: i.m. II.§, 16. p.

Az önkénnyel szembeni fellépés során megkövetelte, hogy büntetést csak a törvényhozó mondhasson ki, és pedig csak törvénnyel. Mivel a társadalmi szerződés mindkét felet kötelezi, s mivel a társadalmi szerződés rendező elve a hasznosság mellett az igazságosság, így az uralkodó is alá van vetve az igazságnak, mivel ő a társadalmi szerződésből eredő szabadságrészek letéteményese. Így, ha bebizonyosodik, hogy a büntetés kegyetlensége pusztán haszontalan, már ilyenkor is ellentétes az igazsággal és a társadalmi szerződéssel²⁰. Ha pedig ezekkel ellentétes, akkor az előbbi tétel alapján nem tekinthető jognak²¹.

Beccaria tehát a társadalmi szerződésben és az igazságosságban látta a joga alapját és keretét, a törvényhozónak e keretek között kell meghoznia a törvényeket. Ezen túl a bírót szigorúan a törvény szövegéhez kötötte, megfosztva ezáltal attól a lehetőségtől, hogy a törvény szellemét értelmezze²². E ponton érdemes egy megkülönböztetésre felhívni a figyelmet, nevezetesen a *jogpozitivizmus* és *törvényszöveg-pozitivizmus* elválasztására²³. Az előbbi, mint később látni fogjuk, a jogot tisztán hatalmi parancsként fogja fel, amely független minden más természeti, erkölcsi elemtől. Az utóbbi a törvényszöveg tiszteletét jelenti, azaz a bírónak a törvény szövegéhez kötését, viszont ebből nem következik szükségképpen az, hogy a jog csak a megalkotásának szabályosságából eredne. Így jogfelfogásában természetjogias szemléletűnek, ezzel együtt pedig törvényszöveg-pozitivistának tekinthető mind Beccaria, mind a következőkben bemutatandó Montesquieu, és a 19. századi klasszikus büntetőjogi irodalom három neves képviselője, az itáliai Carrara, illetve a francia Chauveau és Hélie.

A francia felvilágosodás egyik nagy képviselője, *Charles-Louis Montesquieu* (1689 - 1755) méltán híres művében²⁴ bár az egyes népek törvényeinek jellegét a „dolgok természetével” magyarázta²⁵, ugyanakkor a természeti törvény általános rendszerként való értelmezését – arra való tekintettel, hogy a népek létfeltételei, az éghajlati, földterületi

²⁰ *Beccaria*: i.m. III.§, 17. p.

²¹ Az egyik legjobb példája a természetjogias felfogásra a könyv halálbüntetés elleni fejezete. Mint láttuk, Beccaria szerint az ember-ember közötti jog alapja a társadalmi szerződés, illetve ami ezzel ellentétes, az nem jog. Beccaria e fejezetben bizonyítja, hogy a halálbüntetés se nem hasznos, se nem igazságos, illetve, hogy nem származhat a társadalmi szerződésből. (XXVIII.§, 43. ill. 46. p.) Annak, amikor elfogadhatónak tartja mégis a halálbüntetést, tulajdonképpen olyan helyzet az alapja, amely nem nevezhető jogrendnek. A halálbüntetés joga tehát végeredményben semmis az igazsággal szemben. (XXVIII.§, 46. p.)

²² *Beccaria*: i.m. IV.§, 17-18. p.

²³ V.ö.: Pokol Béla a decizionista jogpozitivizmus elmélete eszmei alapjának beteljesítését Montesquieu-nek tulajdonítja, illetve midőn kiemeli, hogy a montesquieu-i törvénykonceptióból következő törvényszöveg-pozitivizmus dominálása alakította a 19. századi francia jogfelfogást (i.m. 288., ill. 295. p.) illetve Takács Péter Montesquieu-t egyértelműen a természetjogi irányzat keretein belül helyezi el (i.m. 87. p.).

²⁴ „*De l'Esprit des lois*”, magyar fordításban lásd: *Montesquieu [Charles-Louis]: A törvények szelleméről*. Osiris. Bp., 2000.

²⁵ *Montesquieu*: i.m. 53. p.

viszonyok, az emberek életmódja nem azonos – elvetette²⁶. Elvetette ezentúl az isteni hatalom szerepét az emberi törvények vonatkozásában²⁷, s az emberi törvényt a társadalmi szerződésből eredeztette.

Törvénynek Montesquieu a legtágabb értelemben azokat a szükségszerű viszonyokat tekintette, amelyek a dolgok természetéből következnek²⁸. Ezen túl megkülönböztette a fizika törvényét az értelmes lények törvényeitől, mely utóbbiak egyrészt maguk is természeti törvények, másrészt alkotott törvények. Kiemelte azonban, hogy az alkotott törvények előtt már léteztek az igazságos viszonyok, illetve, hogy nem lehet azt állítani, hogy semmi sem igazságos vagy igazságtalan azon kívül, amit a tételes törvények elrendelnek²⁹. Meglátása szerint az értelmes lények világa különbözik a fizikai világtól, mivel a fizikai világ mindig követi a fizikai törvényeket, az értelmes lények azonban – tévedhetőségük és szabad akaratuk folytán – nem követik mindig sem a természeti, sem a maguk alkotta törvényeket³⁰. Összegzésképpen megállapítja, hogy „az embert mint fizikai lényt változhatatlan törvények kormányozzák, éppúgy, mint minden más testet. Mint gondolkodó lény, szüntelenül megszegi azokat a törvényeket, amelyeket Isten állapított meg, és megváltoztatja azokat, amelyeket ő maga állapított meg. Magának kell irányítania magát...”³¹

A társadalmi szerződés gondolata Montesquieu-nél akképp jelent meg, hogy a természetes állapotban, tehát a társadalom előtt érvényesült tisztán a természeti törvény, amely jellemzője a béke. Ezzel ellentétes álláspontot képviselt, mint az előzőekben bemutatott Beccaria, illetve Hobbes, aki a harcot tekintette a természetes állapot jellemzőjének. Szintén természeti törvény azonban, hogy az emberek társadalomban éljenek³². Montesquieu szerint a társadalom kezdetével szűnt meg a természetes béke, s innen kezdődött a harc állapota³³. E harc egyrészt a nemzetek között, másrészt a társadalom tagjai között jött létre, s a harc e két fajtája hozza létre a törvényeket az emberek között (nemzetközi jog, politikai, illetve polgári jogok).

Montesquieu művében a törvények különböző fajtáit különböztette meg és ismerte el, így a természetjog, az isteni jog, a kánonjog, a nemzetközi jog, az általános, illetve a

²⁶ A természet törvényeinek ugyanis nem lehet helyi jellegük, lásd: *Montesquieu*: i.m. 697. p., v.ö. Grotius természetjogi jellemzésével, mely szerint a természetjog annyira változhatatlan, hogy még Isten sem változtathatja meg. (i.m. 35. p.)

²⁷ *Montesquieu*: i.m. 682. p.

²⁸ *Montesquieu*: i.m. 47. p.

²⁹ *Montesquieu*: i.m. 48. p.

³⁰ *Montesquieu*: i.m. 49. p.

³¹ *Montesquieu*: i.m. 49. p.

³² *Montesquieu*: i.m. 51. p.

³³ *Montesquieu*: i.m. 193. p.

különleges államjog, végül az egyes társadalmak polgári jogának törvényeit³⁴. E különböző „jogrendszerek” törvényei a saját rendszerükben érvényesülnek feltétlenül³⁵. Egymással való viszonyukkal részletesen foglalkozott³⁶, azonban a témánkat érintően csupán azt kell kiemelni, hogy az állam alkotta pozitív jog érvényességét Montesquieu szerint nem kérdőjelezheti meg egy másik joggal való ütközés³⁷. Az előfordulhat, hogy a pozitív jog nem helyes, ez viszont annak érvényességét nem érinti³⁸.

A hatalmi ágak elválasztásának gondolatában ugyanakkor a törvénytörvény-pozitivizmus eszméje nyilvánul meg. Montesquieu tanai szerint a törvényhozó hatalmat (a fejedelmet vagy a hatóságot) illeti meg egyedül, hogy bizonyos időre, vagy egyszer s mindenkorra törvényeket alkosson, azokat módosítsa, illetőleg eltörölje a fennálló törvényeket³⁹. A bírói hatalom kapcsán azt követelte meg, hogy az ítéletek annyira szilárdak legyenek, hogy sohase legyenek mások, mint pontos törvénytörvények, ellenkező esetben ugyanis az önkénynek nyílna területe⁴⁰. Ez azt is jelenti, hogy amennyiben a törvény túlságosan szigorú, a bíró akkor sem lehet más, mint a törvény szavait kimondó száj, a törvényt csak a törvényhozó módosíthatja⁴¹.

Bár Montesquieu műve korábban látott napvilágot, mint Beccaria-é, az említett „ívben” mégis később került tárgyalásra. Ennek oka, hogy míg Beccaria is lényegében a társadalmi szerződésből indult ki, és szintén megkövetelte a bírónak a törvénytörvényhez való kötését, azonban nem tekintette jognak azt, ami nem igazságos. Montesquieu ellenben nem engedte e törvény más szempontból való értékelését, azaz nem fogadta el azt, hogy az igazságtalan törvény nem jog.

Míg Beccaria és Montesquieu a büntetőjog alapját tekintve lényegében az ún. *utilitarizmus* talaján álltak, azaz a büntetőjog fundamentumát nagyjából és végső soron a társadalmi szükségességben látták, addig egy másik rendszer az erkölcsi törvényt helyezte előtérbe. Ennek talán legismertebb képviselőjének *Immanuel Kant* (1724 – 1804) tekinthető, kinek felfogásával kapcsolatban ehelyütt csupán annyit emelek ki, hogy a büntetőjog alapját végső soron az erkölcsi törvény, mint kategorikus imperatívusz folyamánként az

³⁴ *Montesquieu*: i.m. 681. p.

³⁵ *Montesquieu*: i.m. 681. p.

³⁶ Így pl. a természetjog parancsainak meg kell előznie a vallási parancsokat, lásd: *Montesquieu*: i.m. 688. p.

³⁷ Így például nem szabad isteni törvénnyel szabályozni azt, amit emberi törvénnyel kell, és fordítva, lásd: *Montesquieu*: i.m. 682. p., továbbá számos példát hoz, amikor a polgári törvény ellentétes a természetjoggal, ez azonban nem rontja le a polgári törvény érvényességét, lásd. 684. p.

³⁸ *Montesquieu*: i.m. 685. p.

³⁹ *Montesquieu*: i.m. 248. p.

⁴⁰ *Montesquieu*: i.m. 251. p.

⁴¹ *Montesquieu*: i.m. 257. p.

igazságosságban látta, s ennek megfelelően a büntetés céljának a büntett által okozott reparációját tekintette. A büntetésnek tehát állítása szerint végső soron az igazságosságot kell szolgálnia⁴².

1. 3. Természetjog a 19. század olasz és francia büntetőjogi irodalmában

Bár a 19. században alapvetően a jogpozitivisták felfogás került előtérbe, a büntetőjog területén továbbra is maradt híve a jusnaturalizmusnak. Így a klasszikus büntetőjogi iskola olasz és francia képviselői, Carrara, illetve Chauveau és Hélie a jog eredete kapcsán továbbra is természetjogi alapra helyezkedtek.

*Francesco Carrara*⁴³ (1805 – 1888) „programmja”⁴⁴ elején fejtette ki jogfelfogását. Mielőtt ezt áttekinteném, röviden utalni szeretnék arra, hogy Carrara, akárcsak a klasszikus büntetőjogi iskola legjelesebb képviselői, a büntettet jogi lénynek tekintette. Ez azt jelenti, hogy a büntett lényege amellett, hogy megtalálható benne az értelmes és szabad akarat, illetve a jogot sértő vagy veszélyeztető külső tett, végső soron valamely jog megsértésében áll. Ebből következően a büntetés jogának alapja a jogi védelem, mind a megtorlás, mind a tiltás tekintetében.

Carrara jogfelfogása nagyban épült Kant filozófiájára, midőn abból indult ki, hogy az embert isten a saját képére teremtette, és szabad akaratral ruházta fel. Így az ember a fizikai törvények mellett az erkölcsi törvénynek mint természeti törvénynek is alá van vetve. Az erkölcsi törvény és a szabad akarat eredményeként az emberi szabadságot az ember azon jogában látta, hogy „cselekvő képességét mások jogainak sérelme nélkül gyakorolhatja”.⁴⁵ Mivel az erkölcsi törvénynek szerinte az erkölcsi érzésen kívül nincs kényszerítő ereje, ezért van szükség a polgári társadalomra, amely egyedül képes a jogrend fenntartására és az erkölcsi törvény érvényesítésére⁴⁶. A társadalomban ezt egy hatóság végzi, amely bizonyos cselekményeket tilthat, illetve megtorolhat. A büntető hatóság feladata tehát az egyéni szabadság védelme. E ponton lép be a jog szerepe, amellyel az embert a teremtés pillanatában

⁴² Kant, *Immanuel*: A gyakorlati ész kritikája. Gondolat. Bp., 1991. 148. p.

⁴³ A 19. századi klasszikus büntetőjogi iskola jeles képviselője, pisai egyetem tanáraként büntetőjogot oktatott, emellett az olasz képviselőház tagja, illetve szenátor volt.

⁴⁴ Carrara fő művének a „*Programma al corco di diritto criminale*” (*I-IX. Lucca, 1877 – 1881*) tekinthető amely kilenc kötetben mutatta be nemcsak az akkori olasz büntetőjogot, hanem a korábbi és kortárs olasz és külföldi szerzők eredményeit is. A mű első két kötete 1878-ban jelent meg magyar nyelven, Beksics Gusztáv fordításában. (A büntető jogtudomány programja. MTA. Bp., 1878)

⁴⁵ Carrara: i.m. 18. p.

⁴⁶ Carrara: i.m. 15. p.

Isten ruházta fel. A jog az isteni eredet miatt örök, állandó, így független a törvényhozók szeszélyétől és hasznosságai szempontjaitól.

A büntetés joga kapcsán Carrara kifejtette, hogy a védelmi funkció csupán származékos, mivel a büntetés alapja elvontan nézve az igazság (mivel az isteni szférából származik), és csupán az ember ténye gyanánt az emberiség védelme. Azonban e védelmi funkciónak szükségképpen igazságosnak kell lennie, mivel e funkció az isteni szférából származik. Carrara szerint a büntető hatóság emiatt nem tulajdoníthatja emberi akaratnak származását, hanem csakis Isten rendeletének, melyet az ember előtt a természet törvénye nyilatkoztatott ki⁴⁷. Az emberi büntetőjog alapja tehát Carrara szerint egyedül a természet törvénye, s ebből hármlik a büntetés joga a társadalomra⁴⁸. Ugyanakkor Carrara hangsúlyozta az írott törvény szükségességét is az önkénnyel szemben, illetve, hogy a büntetőjog alapja az erkölcsi törvény. Ez utóbbival kapcsolatban kiemelte, hogy ennek megszegése még nem képezhet büntetést, mivel bűncselekménynek a polgárok biztonsága védelmére kihirdetett állami törvénynek, az ember pozitív vagy negatív, erkölcsileg beszámítható külső tetteiből származó megszegése minősül⁴⁹.

Carrara jogfelfogásában a büntetés joga független az emberi törvénytől, s azt csak föltétlen indokú szabályok vezethetik. Ebből következően vélte úgy, hogy a büntetőjog az alapvető elvei tekintetében föltétlen, és csupán a büntető törvények lehetnek viszonylagosak⁵⁰. Végül, a büntetőjog-tudomány feladata kapcsán kifejtette, hogy annak elméleti része az örök és tökéletes törvényt fejtegeti, amelyhez minden jogtudós véleményének alkalmazkodnia, illetve minden törvényhozónak engedelmeskednie kell⁵¹.

⁴⁷ Ezzel kapcsolatban megemlítendő, hogy Carrara Montesquieu-t egyenesen ateistának nevezte, azzal az indokkal, hogy a francia gondolkodó a jog egyetlen forrását az állam törvényében látta, emellett Carrara azzal érvelt, hogy aki megtagadja a jogtól, „hogyan az az emberi törvényt megelőző föltétlen léttel bír, megtagadja a jogi rendtől azon istenséget, mely azt teremtette”. (i.m.: 29. p.)

⁴⁸ Carrara: i.m. 292.§, 194-195. p.

⁴⁹ Carrara: i.m. 21.§, 40. p.

⁵⁰ Ezt a megkülönböztetést, és hasonló felfogást találhatunk a szintén olasz büntetőjogász, Rossi elméletében is, lásd: *Chauveau, Adolphe – Hélie, Faustin: Théorie du Code pénal. Tome I. Paris, 1887. 12. p.*, illetve *Lőw Tóbiás (szerk.): A magyar büntető törvénykönyv a büntettekről és vétségekről (1878: V. t.cz.) és teljes anyaggyűjteménye. Pesti Könyvnyomda. Bp., 1880. 28. p.* (Rossi, *Pellegrino Luigi Odoardo* 18. század végi- 19. század eleji, grófi származású neves olasz büntetőjogász volt. Előbb büntetőjogot (1812, Bologna) majd római jogot oktatott (1819, Genf), de jelentős sikereket ért el az alkotmányjog területén is (ő volt az 1832-es alkotmánytervezet kidolgozója). Több kitüntető cím mellett a párizsi jogakadémia tanára (1834) volt.)

⁵¹ Carrara: i.m. 27. p.

A 19. századi francia jogirodalom köréből *Chauveau Adolphe*⁵² (1802 – 1868) és *Faustin Hélie*⁵³ (1799 – 1884) neve emelhető ki, akik a francia büntetőjogot több kötetben bemutató fő művük⁵⁴ elején feladatukká tették a büntetőjog alapjának tisztázását⁵⁵.

Chauveau és Hélie a (büntető)jog eredetére kialakult különböző álláspontok áttekintése során élesen kritizálták azokat a nézeteket, amelyek a (büntető)jog alapjává kizárólag az erkölcsi törvényt (lásd Kant, illetve Carrara), illetve kizárólag a társadalmi hasznosságot (Beccaria, Montesquieu) tették, és tulajdonképpen egy köztes álláspontra helyezkedtek. Végeredményben arra jutottak, hogy a (büntető)jog alapja a dolgok szükségességén alapul⁵⁶. Szerintük az ember a társadalomban és a társadalomért él, azonban a társadalom csak a rend fenntartásához szükséges törvény betartása által létezhet. A társadalom létfenntartásának törvénye igazol minden intézkedést, amely szükséges feltétele a társadalom fennállásának. A büntetőjog szerintük azért létezik, mert ez az egyik ilyen feltétel, amennyiben ez a jog szankciója. Ezen kívül nincs is szüksége más jogcímre, legitimitását a társadalom törvénye igazolja⁵⁷. Azaz a büntetőjognak nem az a feladata, hogy szankcióval ruházza fel az isteni törvényt⁵⁸, csak a külső renddel és a társadalmi érdekekkel foglalkozhat, feladata így csupán a rend fenntartása és az érdekek védelme lehet. Azonban rendszerükben az erkölcsi törvény is elengedhetetlen szerephez jut. Kétségtelennek ismerik el ugyanis, hogy az erkölcsi törvény a büntetés jogának egyik szükséges eleme. Ez ugyanis a bűncselekménnyé nyilvánítás és a büntetés feltétele, korlátja. Továbbá, a társadalmi törvénynek is összhangban kell lennie az erkölcsi törvénnyel⁵⁹, mivel a büntetés nem lehet hasznos, ha nem igazságos.

Mindezen kívül, akárcsak Montesquieu, szigorú törvényszöveg-pozitivizmust követeltek meg. A jogszabály értelmezésének kérdése kapcsán elsőként a törvényesség elvéből indultak ki, amely szerint senkit nem lehet elítélni, és semmi olyan büntetést nem

⁵² Jogi tanulmányait követően előbb ügyvédként dolgozott, majd a toulouse-i jogi kar tanára (1838), majd dékánja lett.

⁵³ Számos elismerő tisztsége közül a Semmitőszék büntetőjogi kollégiumvezetői, illetve a Francia Tudományos Akadémiai tagsága emelendő ki.

⁵⁴ A „*Théorie du Code pénal*” a 19. századi francia büntetőjogi irodalom egyik legjelentősebb alkotása, amely 1834 és 1842 között nyolc kötetben jelent meg, s rendkívüli részletességgel dolgozza fel az 1810-es Code pénal elméleti hátterét és gyakorlati alkalmazását.

⁵⁵ *Chauveau – Hélie*: i.m. 2. p.

⁵⁶ A büntetőjog eredetére, alapjára kialakult tipológián belül (abszolút elméletek, melyek szerint a büntetés jogalapja az erkölcsi törvény megszegése, s ezért a büntetés célja a megtorlás, relatív elméletek, melyek szerint a büntetés jogalapja önmagában a hasznosság vagy szükségesség, s ezért a büntetés célja a megelőzés, végül a közvetítő elméletek, amely az igazságosság és a hasznosság elveit vegyíti) a két francia szerző az ún. közvetítő irányzatnak volt híve. Ez a XIX. sz. közepén elterjedt álláspont volt, s hazai viszonylatban a Csemegi-kódex is erre az elvi alapra épült, lásd: *Lőw*: i.m. 27. p.

⁵⁷ *Chauveau – Hélie*: i.m. 15. p.

⁵⁸ *Chauveau – Hélie*: i.m. 16. p.

⁵⁹ *Chauveau – Hélie*: i.m. 13. p.

lehet alkalmazni, amely nem a törvény pontos szövegén alapul. E követelménynek szerintük az az előfeltétele, hogy a törvény világos és egyértelmű legyen⁶⁰. Ennek megfelelően elvetettek minden olyan értelmezést, amely analógián, következtetéseken alapul. Kiemelték továbbá, hogy egyrészt a törvény kötelező erejének bizonytalansága esetén, másrészt a törvény szövegének kétértelműsége esetén is e körülményt az elkövető javára kell értékelni. Csak a törvényhozó határozhatja meg, hogy mely cselekmények jogellenesek és veszélyesek, s ezeket tiltja és bünteti. Végül minden olyan értelmezést elvetésre ítélték, amely nem egyértelmű mindenki szemében, mivel szerintük nem a bírónak kell értelmezni, hanem a jogalkotónak kell a bíró cselekményét a törvény szövegén keresztül szabályozni⁶¹.

1. 4. Összegzés és átvezetés

Mint láttuk, Aquinói Szent Tamás a jogot istentől eredeztette, illetve az emberi törvényt, amennyiben ezzel ellentétes, nem tekintette jognak. E szélsőséges nézetet követően azonban egyre inkább az a szemlélet figyelhető meg, hogy a jog a természeti törvényből következik, és ez határozza meg azokat a kereteket, amelyek között a jogalkotó törvényt hozhat. Montesquieu felismerte, hogy általános természeti törvény nem feltétlenül létezik, továbbá az abszolutizmus önkénye elleni harc szükségessé tette annak megkövetelését, hogy a jogalkotó által hozott törvénytől ne lehessen eltérni más szempontra hivatkozva. Bár a 19. században is találni olyan nézetet, amely a jogot természetjogi alapra helyezi, azonban a törvényt-szöveg-pozitivizmus lényegében megkérdőjelezhetetlenné vált. S innen már csak egy lépcsőre volt szükség a jog természeti alapjától való megszabadításához, illetve annak kizárólag hatalmi parancsként való értelmezéséhez. Ennek talán legnevesebb képviselője Hans Kelsen volt. Mielőtt Kelsen jogelméletét bemutatnám, röviden ismertetem a jogpozitivizmus lényegét.

1. 5. A jogpozitívista felfogás és Hans Kelsen

Mint említettem, a 19. század közepére egyre inkább a jogpozitívista szemlélet felé történő elmozdulás figyelhető meg. E nézetrendszer, szemben a természetjogi felfogással – amely a jogot természeti törvényből, illetve Istentől eredezteti, illetve a jogérvényesség

⁶⁰ Chauveau – Hélie: i.m. 41. p.

⁶¹ Chauveau – Hélie: i.m. 44. p.

tekintetében a pozitív jog fölé helyezi – a jogot az emberi hatalomtól, az államtól származtatja, s azt hatalmi parancsként (a jog alkotására jogosult szerv hatalmi parancsaként) fogja fel. A jog érvényessége tekintetében pedig azt vallja, hogy a pozitív jog fölött nem áll semmi, ezért azt nem lehet megkérdőjelezni⁶², még akkor sem, ha nem ésszerű vagy nem erkölcsös. Természetesen e felfogás sem filozófiai alap nélküli, gyökerei megtalálhatók egyes ókori görög szofisták nézetében⁶³, illetve lényegében az empirizmusra építkeznek, mivel a jog alapja itt a változó társadalmi folyamatok felismerése, és az ennek megfelelő emberi törvény megalkotása.

A jogpozitivisták felfogás *Hans Kelsen*-nél (1881 – 1973) teljesebben ki, midőn a jogot igyekezett megtisztítani minden politikai ideológiától és természettudományos elemtől. Jogelmélete, a „Tiszta Jogtan” a tulajdonképpen vett jogi pozitívizmus elmélete⁶⁴. Ebben teljesen elválasztotta a jogot a természettől, a jogot normaként fogta fel, s a jogtudomány feladatává csak a norma megismerését tette. A jogtudományt szellemtudományként értelmezte, ezzel pedig élesen elválasztotta a jogot a természettől, más szellemi jelenségektől, illetve más normáktól, ennek megfelelően az erkölctől, illetve az igazságosságtól is. A jog és erkölcs, illetve jog és igazságosság kérdésében az empirizmus talajából kiindulva úgy tartotta, hogy mivel az igazságosság irracionális ideál, azaz az emberi megismerés számára nem hozzáférhető, ezért az igazságosság tartalmát a Tiszta Jogtan nem határozhatja meg: lehetetlen arra válaszolni, hogy mi az igazságosság. A Tiszta Jogtan ezért nem is foglalkozhat ezzel, hanem csupán arra törekszik, hogy a jogot úgy ábrázolja, ahogy van, anélkül, hogy értékítéletet mondana felette⁶⁵. Kelsen tehát teljesen elválasztotta a jogi norma fogalmát az erkölcsi normáétól, ezáltal azt állította, hogy a jogi norma érvényessége nem lehet kétséges amiatt, hogy egy feltételezett materiális értéknek (pl. az erkölcsnek) nem felel meg. A jog érvényessége kérdésében tehát azt fogadta el, hogy a jogi norma nem tartalmánál fogva érvényes, hanem „mindig csak azért [...], mert teljességgel meghatározott módon jött létre, teljességgel meghatározott szabály szerint, és sajátos módszerrel alkotott. A jog csak mint pozitív jog érvényes, azaz mint tételezett jog.”⁶⁶.

⁶² Takács Péter interpretációjában a pozitívizmus fő tétele „az, hogy a törvényhozó által alkotott joggal szemben a formális érvényesség követelményén túl – a jogászai gondolkodás számára is mértékadó módon – nem lehet további helyességi kritériumokat megfogalmazni. E jog tehát nem lehet további jogi értékelés tárgya: helyességének mércéje önmagában van.” (Takács: i.m. 99. p.)

⁶³ Moór: i.m. 1992. 12. p.

⁶⁴ Kelsen: i.m. 1., ill. 21. p.

⁶⁵ Kelsen: i.m. 8 – 9. p.

⁶⁶ Kelsen: i.m. 36. p.

1. 6. Visszatérés a természetjoghoz

A jogpozitívista felfogás kibontakozása Kelsennél érte el a csúcspontját. Azonban a mű keletkezését (1934) követő történelmi események (az ún. III. Birodalom törvényei) hatására a jog szigorúan pozitívista felfogása gyakorlatilag tarthatatlanná vált. Ezért, legalábbis a II. világháború utáni felelősségre vonhatóság lehetőségéhez szükségessé vált a természetjoghoz, pontosabban az igazságosság követelményéhez való viszonylagos visszafordulás. Ezt alapozta meg *Gustav Radbruch* (1878 – 1949), s a róla elnevezett formula lényege, hogy amennyiben a jogbiztonság és az igazságosság között konfliktus támad, a pozitív jog akkor is elsőbbséget élvez, ha tartalmilag igazságtalan és célszerűtlen, kivéve azt az egyedüli esetet, amikor a tételes törvénynek az igazságossággal való ellentéte elviselhetetlen mértékűvé válik⁶⁷. A törvényes jogtalanság e kategóriáját szokás ún. „negatív természetjognak”⁶⁸ nevezni, mivel a formula nem azt határozza meg, hogy mi a helyes jog, hanem azt, hogy mi az abszolút jogtalan⁶⁹.

Napjainkban a jogpozitívizmus és a természetjog által megkövetelt igazságosság összeegyeztetésére a neves alkotmánybíró, *Szabó András* tesz kísérletet. A büntetőjog tisztán dogmatikus felfogását kritizálva az igazságosság szerepére hívja fel a figyelmet, mivel amennyiben csupán a törvény a jog, akkor a törvény mindent megtehet, így az igazságtalanságot is szentesítheti⁷⁰. Azaz, akárcsak Radbruch, Szabó is az igazságosság kategóriáját igyekszik a pozitív jogba bevinni, azonban ennek során élesen elhatárolja magát a radbruchi formulától. A felvetett problémát Szabó szerint csak az oldhatja meg, ha a büntető törvénytől elvárható jogosság és igazságosság *normatív* erővel kényszeríthető ki⁷¹. Erre pedig álláspontja szerint az alkotmányosság és az alkotmánybíróság hivatott.

Szabó érvrendszere értelmében a büntetőjog legitimálását csak maga a jogrendszer teremtheti meg, méghozzá az alkotmányosodással. Az alkotmány ugyanis meghatározza a jogrendszer minden ágát (így a büntetőjogot is), illetve az Alkotmánybíróság az általa hozott határozattal megsemmisítheti az alkotmányellenes törvényt, illetve az alkotmányos jogokat

⁶⁷ *Radbruch*: i.m. 234. p.

⁶⁸ *Wiener A. Imre*: Büntetőpolitika – büntetőjog. In: Büntetendőség büntethetőség. Büntetőjogi tanulmányok. MTA ÁJI – KJK-KERSZÖV. Bp., 2000. 20. p.

⁶⁹ Radbruch jogfelfogásáról lásd még: *Takács*: i.m. 91. p.

⁷⁰ *Szabó András*: Alkotmány és büntetőjog. In: Van és legyen a jogban. Tanulmányok Peschka Vilmos 70. születésnapjára. MTA JTI – KJK. Bp., 1999. 312. p.

⁷¹ A radbruchi formulával szemben azt a problémát veti fel, hogy szerinte sehol sem fordulhat elő, hogy a bíró a pozitív jogszabályt ne alkalmazza, mivel csak a törvénynek van normatív kötő ereje, az elméleti tantételeknek viszont nincs. Ezzel szemben azonban az hozható fel, hogy a nürnbergi perekben éppen az igazságtalan pozitív jogszabály alkalmazásától tekintettek el, s ezzel vált lehetővé a háborús bűnösök felelősségre vonása.

tartalmilag sértő – egyébként legális – bírósági döntéseket. Azaz, amennyiben a jogbiztonság konfliktusba kerül az igazságossággal, e konfliktus feloldása a mindenkire kötelező bírói ítélettel lehetséges.

Összegezve az elmondottakat, Szabó András szerint az alkotmány határozza meg a jogalkotó hatalmat, így korrekt törvényi formában sem lehet szentesíteni jogtalanságot, olyan jogtalanságot, amely alkotmányellenes, és ezért igazságtalan⁷². Ezzel lényegében azt állítja, hogy az alkotmányosság közvetíti a jogba az igazságosságot. E ponton azonban azt kell kiemelni, hogy egyrészt az alkotmány, illetve az Alkotmánybíróság elsősorban nem az igazságosság mentén orientálódik. Másrészt, amíg az Alkotmánybíróság nem semmisíti meg az alkotmányellenes törvényt, addig az érvényes törvénynek tekintendő, tekintet nélkül az igazságosságnak való megfelelésre. Harmadrészt, az Alkotmánybíróság törvényt megsemmisítési joga, illetve maga az eljárás is tulajdonképpen pozitív jogi szabályon alapul⁷³. Tehát, mint ahogy azt Kelsen megállapította, a két eltérő fokú norma (alkotmány, illetve alkotmányellenes törvény) között lehetséges összeütközést nem az igazságosság, hanem maga a jog szünteti meg⁷⁴.

1. 7. Következtetések

Összegezve a természetjogi és jogpozitivisták nézetrendszerét, azt lehet megállapítani, hogy az előbbi tulajdonképpen alapvetően értékszempontra kívánt megállapítani és érvényesíteni, míg az utóbbi, legalábbis szélsőséges értelmezésében, a jogot függetleníteni igyekezett a különböző értékszempontról. Azonban, mint láttuk, ez utóbbi törekvés a 20. század közepén nem volt többé tartható. Ezért a pozitív jogi szabályok közé be kellett, és be kell építeni bizonyos garanciákat, értékszempontra. Ennek megfelelően, amennyiben a pozitív jog szabályozás alá von (akár tiltás, akár engedélyezés formájában) egy olyan jelenséget, amely nem felel meg ezen érték-követelményeknek, ez szélsőséges esetben eljuthat addig a pontig, hogy a pozitív jogot nem lehet jognak tekinteni⁷⁵. A következőkben azokat az értékszempontra tekintjük át, amelyeknek a jog érvényességében helyt kell kapniuk. Ennek során azonban a vizsgálat fókuszát a büntetés jogára helyezem.

⁷² Szabó: i.m. 317. p.

⁷³ Lásd a Magyar Köztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény 32/A. §-ának (2) bekezdését, illetve az Alkotmánybíróságról szóló 1989. évi XXXII. törvény 40. §-át.

⁷⁴ Kelsen: i.m. 49. p.

⁷⁵ Lásd erről bővebben Gustav Radbruch gondolatait.

2. A büntetőjog alapja és érvényességének korlátai

Mint említettem, a 19. század végétől, a jogállamiság eszméjének gyökereitől az állam alkotta jogpozitivistá felfogás kezdett teret hódítani. A *jogállamiság*⁷⁶ egyik aspektusában alapvetően a mindenki számára megismerhető, állam alkotta jogszabályokat követeli meg (jogbiztonság)⁷⁷. Nem lehet azonban eltekinteni a jogállamiság materiális értelemben vett értelmezésétől sem. Ennek megfelelően a jog fogalmában helyet kell kapnia különböző értékszempontoknak, amelyek – ha nem is önállóan, de együttesen – befolyásolhatják a jog érvényességét. A jog fogalmához kapcsolódó értékszempontok között a szabadságra, az erkölcsre és az igazságosságra szükséges nagyobb hangsúlyt fektetni.

2. 1. A szabadságról

A szabadság fogalmát a téma keretei között két síkon kell értelmezni: egyrészt mint akaratszabadságot, másrészt mint cselekvési szabadságot. Az akaratszabadság kérdésével és annak felelősségtani relevanciájával a későbbiekben részletesen foglalkozok, így ehelyütt a cselekvési szabadság problematikájára térek ki részletesen.

A szabadság ezen aspektusának meghatározása kapcsán a kiindulópontot az jelenti, hogy az ember természete szerint társas lény, s mint ilyen, társadalomban él (zóon politikon). Amennyiben a társadalmat egyfajta szerződésnek fogjuk fel, amelyben minden ember lemond a jogainak bizonyos részéről azért, hogy jogait legteljesebben érvényesítse⁷⁸, úgy a szabadságnak a felvilágosodás korából származó⁷⁹ meghatározását érdemes elfogadni, amely szerint minden ember megteheti mindazt, amivel más ember jogait nem sérti. A korlátot a lemondott szabadság-szeletek jelentik, amelynek letéteményese az állami szuverén, aki a

⁷⁶ A jogállamiság büntetőjoggal való összefüggéséről és aktuális kérdéseiről lásd bővebben: *Kőhalmi László: Jogállam és büntetőjog – avagy kételyeim az ezredforduló krimináljoga körül.* In: *Karsai Krisztina (szerk.): Keresztmetszet. Tanulmányok fiatal büntetőjogászok tollából.* Szeged. 2005. 121-137. p.

⁷⁷ Csak az írott pozitív törvény által válhat mindenki számára megismerhetővé – s a büntetőjogban főként – a kötelezettségek köre, illetve ez biztosítja a nullum crimen/nulla poena sine lege elvből, mint „anyaelvből” levezethető követelményeket és tilalmakat. (Ezen elvet azért lehet „anyaelvnek” tekinteni, mert ebből lényegében négy alapvető követelmény és tilalom vezethető le, Lásd erről bővebben: *Nagy Ferenc: A nullum crimen/nulla poena sine lege alapelvről.* In: *Magyar Jog.* 1995. 5. sz. 257 – 270. p.)

⁷⁸ *Beccaria:* i.m. 15-16. p.

⁷⁹ Lásd: *Montesquieu:* i.m. 246. p. (XI. k. 3. fej), *Beccaria:* i.m. 23. p. (VIII. §.), illetve később az 1789-es francia deklarációban is ez jelent meg (La liberé consiste à pouvoir faire tout ce qui ne nuit pas à autrui. Ainsi l'exercice des droits naturels de chaque homme n'a de bornes que celles qui assurent aux autres membres de la société la jouissance des mêmes droits. Ces bornes ne peuvent être déterminées que par la loi. In: *Garçon, Maurice: Défense de la liberté individuelle.* Librairie Arthème Fayard. Paris, 1957. 32. p.)

„szerződés” megsértése esetén kényszerrel alkalmazhat. Ennek feltételei a jogalkotó által hozott törvényekben öltének testet. A büntetés joga tehát végső soron innen ered, és a büntetőjog alapvető feladata az, hogy kiteljesítse és biztosítsa az emberek számára a legteljesebb szabadságot⁸⁰. De mivel az ember csak a társadalom által létezhet, ezért a büntetőjog feladata egyben a társadalom védelme is kell, hogy legyen. Ezzel viszont egy állandó konfliktus születik e két feladat – az egyén és a társadalom védelme, mint egyéni és társadalmi érdek érvényesítése – között.

A társadalom igényével szembeni *egyéni érdeket* a törvényesség és a tettfelelősség elve képes kiteljesíteni azzal, hogy az egyént csak olyan – saját – cselekmény miatt és csak olyan büntetéssel lehet sújtani, amit törvény a cselekmény elkövetése előtt bűncselekménynek tekintett, illetve büntetésként szabályozott (*nullum crimen/nulla poena sine lege*). Ezzel kapcsolatban azonban az a probléma merül fel, hogy az önkény elleni küzdelem során kialakult *nullum crimen/nulla poena sine lege* elvek a montesquieu-i hatalmi ágak vonatkozásában⁸¹ csupán a végrehajtó és igazságszolgáltató hatalom számára jelentenek kötöttséget, a törvényhozó hatalomra ellenben nem. A törvényhozó elvileg bármit megtehet⁸² – főleg ha a jogot annak pozitivista megközelítésében fogjuk fel. Az egyedüli gátat itt az jelentheti, ha a jogalkotónak azt az intézkedését fogadjuk el jognak, amely összhangban van az objektív igazságossággal (ennek meghatározását a következőkben fogom nyújtani).

A *társadalom érdeke*⁸³ a társadalmi rend elleni támadások – így különösen a bűncselekmények – megelőzése. Ennek elérése céljából azonban a jogalkotó nem mehet el a végsőkhöz, azaz a társadalom védelmének eszméje nem igazolhatja az ún. *ante deliktualis* (az elkövető személyét alapul vevő, de tényleges cselekményt nélkülöző) felelősséget. A társadalom védelmének korlátját tehát a föntebb vázolt törvényesség és tettfelelősség elve jelenti, azaz csak a bűncselekmény, illetve adott esetben a büntetendő cselekmény⁸⁴ elkövetőjével szemben lehet megtorlást (büntetőjogi szankciót) alkalmazni. Ezzel a korláttal azonban szükségképpen sérül a társadalom védelmének célja, mivel az elkövetett bűncselekménnyel a társadalom biztonsága már sérült.

⁸⁰ V.ö. *Beccaria*: i.m. 16. p. (2.§.)

⁸¹ *Montesquieu*: i.m. 248. p. skk. (XI. k. 6. fej.)

⁸² A jogalkotó korlátlan hatalmára példaként azt lehet felhozni, hogy az újszülött megölésének privilegizált tényállását az egyik napról a másikra minősített tényállássá alakította, nem törődve sem az igazságosság, sem az arányosság követelményével (lásd: 2003. évi II. törvény 88.§ (1) bek. e) pont).

⁸³ A társadalom érdekével kapcsolatban megjegyzendő, hogy az voltaképp az elkövetőn kívüli egyének közös érdeke, tehát végső soron egyéni érdekek összessége.

⁸⁴ Így például a kóros elmeállapotú személy fogalmilag nem követ el bűncselekményt, azonban vele szemben is alkalmazható intézkedés (kényszergyógykezelés), de nem pusztán a veszélyes állapota miatt, hanem mert olyan cselekményt követett el, amely – ha nem volna kóros elmeállapotú – bűncselekménynek minősülne.

Az egyéni és a társadalmi érdek konfliktusa kapcsán térek át az igazságosság követelményére.

2. 2. Az igazságosságról és az erkölcsről

A jog érvényességéhez szükséges érték kategóriák közül a legfontosabbak talán az igazságosság és az erkölcs lehetnek. Az *erkölcs* (legalábbis a társadalmi erkölcs) – szemben az igazságossággal – változó jelenség, a társadalom fejlődésével alakul. Az egyénben létező erkölcsi törvénnyel kapcsolatban Kant meghatározását érdemes megemlíteni, mellyel az erkölcsiség imperatívuszát tekintette kategorikus imperatívusznak, s melynek lényege, hogy „cselekedj ama maxima szerint, melyet követve egyúttal azt is akarhatod, hogy maximád általános törvény⁸⁵ legyen”⁸⁶. Az erkölccsel kapcsolatban *H.L.A. Harttal* lehet egyetérteni abban, hogy a társadalmi erkölcsöt nem lehet kikényszeríteni, azaz nem lehet mindent büntetni, ami erkölcstelen⁸⁷. Ami viszont még ennél is fontosabb, hogy az erkölcsi törvény nem bírhat olyan erővel, amely önmagában – tehát az igazságosság követelménye nélkül – megkérdőjelezhetné a jog vagy törvény érvényességét. Tehát az erkölcsöt nem lehet kikényszeríteni, azaz nem lehet mindent büntetni, ami erkölcstelen⁸⁸. Az erkölcsi törvény megszegése önmagában nem alapozhatja meg a büntetőjogi felelősséget, azaz ami erkölcstelen, az nem lehet önmagában tárgya a büntetőjognak. Az erkölcsi törvény megszegése csak akkor kerülhet a büntetőjog körébe, amennyiben sérti mások szabadságát, illetve ha annak büntetlenül maradása ellenkezne az igazságossággal.

Az *igazságosság* kérdése talán a legproblematikusabb területe a (büntető)jognak. Az első probléma ezzel kapcsolatban az, hogy vajon létezik-e a magánvaló igazságosság kategóriája, avagy csupán az egyes esetekben lehet eldönteni azt, hogy egy cselekedet

⁸⁵ A maxima itt egy szubjektív szabály, amit az alany csak saját akaratára tekint érvényesnek. A formula értelmében itt ennek kell törvényté, azaz objektív válnia.

⁸⁶ *Kant, Immanuel*: Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. Gondolat. Bp., 1991. 52. p., illetve v.ö.: *Kant*: i.m. 1991a. 140 – 141. p.

⁸⁷ Hart (1907 – 1992) ezzel szemben felhozta, hogy az angol bírák a „szövetkezés a közerkölcs megrontására” elnevezésű bűncselekmény újjáélesztésével feladatukká tették az erkölcsök őre szerepének magukra vállalását. Szerinte ezzel a bírák a jogszerűség elvét áldozták fel (a bűncselekmények szabatos megfogalmazását és a büntetendő cselekmények előrelátásának szükségességét), mert bármely szövetkezés az erkölcs ellen büntetendő lehet, ha az esküdtszék erkölcstelennek tekinti. Hart élesen bírálta Lord Devlint, aki szerint a társadalom fennmaradása megkívánja erkölcsének, mint olyannak kikényszerítését. Lásd erről bővebben: *Hart, H.L.A.*: Jog, szabadság, erkölcs. Osiris. Bp., 1999. (20-23. p.)

⁸⁸ *Hart*: i.m. 20-23. p.

igazságos-e vagy sem. Az erre adott válasz empirikusan nem támasztható alá, így a platóni ideatanból származó előfeltevésből vagyunk kénytelenek kiindulni, mely szerint a legfőbb kategóriáknak (szépség, jóság, stb.) létezik a magánvaló formájuk, tehát nemcsak azt lehetséges megállapítani, hogy egy adott cselekmény igazságosnak minősül-e, hanem az igazságosság önmagában, fogalmi szinten, konkrét cselekményhez kapcsolódás nélkül is értelmezhető. Ebből következően az igazságosság nemcsak szubjektív, s így változó, hanem objektív formában is létezik⁸⁹. Mivel létezik, elvileg meghatározható. Ez azonban korántsem problémamentes, a következőkben mindenesetre kísérletet teszek az igazságosság – több oldalról történő – megragadására.

Az első fontos szempont e tekintetben az, hogy az emberek szám szerinti többségének szubjektív igazságosság-érzete önmagában nem alkalmas az objektív igazságosság definiálására, annak minőségileg gátat kell szabni. Az ún. szám szerinti igazságosság (a társadalom többségének érdeke) legfeljebb addig a pontig érvényesülhet, amíg a mérték szerinti igazságosság nem lép előtérbe. E minőségi korlátot két dolog alkotja, amelyek valójában összefüggenek egymással. Az első korlát az emberi élethez és az emberi méltósághoz való jog. Kiemelendő, hogy bár itt jogról van szó, azonban minden jog valahol kötelezettséget is teremt. Ezen alapvető emberi jogok kétségtelenül elsősorban az állam részére állapítanak meg kötelezettséget, azonban ezen túl az emberek számára is, egymás vonatkozásában (v.ö. a szabadságról mondottakkal). Ez vezet el a második korlát felismeréséhez, ami a kanti morális parancshoz (cselekedj ama maxima szerint, amelyet követve egyúttal azt is akarhatod, hogy maximád általános legyen) kapcsolódik, annyiban módosítva, hogy cselekedj úgy, ahogy azt szeretnéd, hogy veled cselekedjenek. E ponton csatolunk vissza az emberi méltósághoz, mivel azt mindenki szeretné, hogy az ő emberi méltósága minden körülmény között érintetlen és teljes maradjon.

Véleményem szerint az elkövetelményeknek megfelelő cselekvést nyilváníthatjuk *objektíve igazságosnak*, az ezzel ellenkezőt pedig igazságtalannak. Így például a büntetés, amely a társadalom többségének azon érdekét/igényét elégíti ki, hogy az elkövetőt megbüntessék, annyiban tekinthető igazságosnak, amennyiben nem sérti az elkövető emberi méltóságát.

⁸⁹ Az igazságosságnak több dimenzióját vagy szféráját is meg lehet különböztetni (lásd: *Balogh István: Az igazságosságelméletek megalapozás-problémája*. In: *Társadalomkutatás*. 2004. 4. sz. 391. p.), azonban témánk szempontjából az objektív és a szubjektív igazságosság elválasztása bír jelentőséggel.

2. 3. Összegzés

Mindezen szempontok figyelembevételével végső soron az objektív igazságosság kategóriája az, amely a pozitíve alkotott (büntető)jog érvényességi követelményét kiegészíti. Kétségtelenül érvényesnek az a pozitíve alkotott jogszabály tekinthető, amely megfelel a fentebb bemutatott objektív igazságosság mércéjének.

Az említett rendszert röviden összefoglalva azt kell elsőként rögzíteni, hogy a (büntető)jog fundamentumát – a jogállamiság elvének megfelelően – alapvetően az állam által alkotott pozitív jog jelenti. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy adott esetben ne lehetne (kellene) bizonyos értékszempontoknak is érvényesülniük a (büntető)jog fogalmában. Ezen értékszempontok közül a legfontosabb és egyben legnehezebben definiálható az igazságosság követelménye. Ezzel kapcsolatban különbséget kell tenni az objektív és szubjektív igazságosság kategóriája között. *Objektíve igazságosként* azt a cselekvést határozzuk meg, amely az emberi élethez és méltósághoz való jog, a szabadság (mint cselekvési és akaratszabadság) és a mindenkiben meglévő erkölcsi parancs által kijelölt területen belül helyezkedik el. Az ezen kívül eső igazságosság-érzet valójában a *szubjektív igazságosság*, amely – mivel voltaképp vélemény – csupán relatív.

3. Az írott jog fölötti érték kategóriák érvényesülésének területei a büntetőjogban

A következőkben a bemutatott jogelméleti alapokra építkezve azokat az eseteket vázolom fel röviden, ahol minden bizonnyal lehetőség van a büntetőjog területén a pozitíve alkotott jogszabályi rendelkezések bizonyos értékszempontokkal való kitöltésére, illetve adott esetben ezen értékszempontoknak a tételes (alkotott) jog fölé helyezésére.

3. 1. Az elkövetőre előnyösebb szokásjogi kategóriák

A büntetőjog egyik legfontosabb alapelve az *írott büntető törvény követelménye* (nullum crimen/nulla poena sine lege scripta), ezzel összefüggésben pedig a törvényrontó szokásjog vagy bírói jog tilalma. Ez az elv azonban csupán *az elkövető terhére* állapít meg

tilalmazottságot, így adott esetben az elkövető számára előnyös bírói vagy szokásjog érvényesülésének nincs akadálya⁹⁰.

Az elkövető számára kedvezőbb helyzetet teremtő, szokásjogilag kialakult (később azonban kodifikált) jogintézményre szolgál példaként az ún. bírói egység (folytatólagos bűncselekmény). A bírói gyakorlat abban az esetben, amikor ugyanazon elkövető, ugyanazon sértett sérelmére, ugyanazt a bűncselekményt egységes elhatározással, rövid időközönként többször követte el, eltekintett a halmazati büntetés szabályától⁹¹, és a cselekményeket bírói egységbe foglalva, csupán egy bűncselekményt állapított meg. Ezt a szokásjogilag rögzült megoldást a Büntető törvénykönyvről szóló 1978. évi IV. törvény folytatólagos bűncselekmény címén kodifikálta⁹².

3. 2. A törvény feletti jogellenességet kizáró okok

Az írott büntető törvény követelményével áll összefüggésben, de széles körben elterjedt használata miatt külön érdemel említést az ún. *törvény feletti jogellenességet kizáró okok* esete. A hatályos Büntető törvénykönyv az általános felelősségi szabályai között csupán a jogos védelmet és a végszükséget⁹³ szabályozza jogellenességet kizáró okként, illetve kevés számú bűncselekmény esetén (például az önkényuralmi jelképek használata esetén, amennyiben ismeretterjesztő, tudományos stb. célból követnék el⁹⁴) ír elő olyan körülményt, amely az adott cselekmény jogellenességét kizárja. Ezeket azonban ki lehet egészíteni egyrészt más törvényben szabályozott jogellenességet kizáró okokkal (így például a büntetőeljárásról szóló törvény lehetővé teszi a tetten ért elkövető elfogását, kizárva ezzel a személyi szabadság megsértése bűncselekményének a megvalósulását), másrészt olyan általánosan elismert esetekkel, amelyek nincsenek jogszabályi szinten rögzítve (ilyen például szűk körben a sértett beleegyezése, illetve bizonyos jogok gyakorlása, kötelezettségek teljesítése, lásd a kritika jogának gyakorlása elsőbbséget élvez a becsületsértéssel szemben, ha

⁹⁰ Lásd erről bővebben: Nagy: i.m. 257 – 270. p.

⁹¹ Bűnhalmazatról akkor beszélünk, ha az elkövető egy vagy több cselekményével több bűncselekményt valósított meg, és e bűncselekményeket egy eljárásban bírálják el. A halmazati büntetés részletes szabályainak ismertetésétől elhanyagolva, és csak annyit tartok szükséges rögzíteni, hogy a halmazati büntetés esetén a bűnhalmazatban lévő bűncselekmények közül a súlyosabb szabadságvesztéssel rendelt bűncselekmény büntetési tételének a felső határa a felével emelkedik.

⁹² Btk. 12. § (2) bek.

⁹³ Btk. 29. § (1) bek., ill. 30. § (1) bek.

⁹⁴ Btk. 269/B. § (2) bek.

az nem kimondottan gyalázkodásra irányul) ⁹⁵. Mivel ezen okok kétségtelenül az elkövető javát szolgálják (lévén fennállásuk esetén bűncselekmény nem valósul meg), nem állnak ellentétben a nullum crimen/nulla poena sine lege scripta elvével.

3. 3. Az elvárhatóság hiánya

A harmadik esetkör az *elvárhatóság hiányának* kategóriája, mint ún. törvény feletti bűnösséget kizáró ok. A bűncselekmény miatti büntetőjogi felelősséghez szükséges az elkövető bűnössége (nullum crimen sine culpa). A bűnösség egyik eleme a jogszerű magatartás tanúsításának elvárhatósága. Az elvárhatóság hiánya, mint bűnösséget kizáró ok, akkor kap valódi szerepet, amikor sem a jogellenességet kizáró végszükség, sem annak ijedségből vagy menthető felindulásból való túllépése nem zárja ki a büntetőjogi felelősséget, ez azonban indokolt lenne. Így például abban az esetben, amikor az elkövető a saját életét fenyegető veszélyt más ember életének feláldozásával menti, és e döntés racionális alapon nyugszik. Ez esetben az arányazonosság, illetve az ijedség hiánya miatt nem jöhet szóba a végszükség. (A végszükség címén való mentesüléshez az szükséges, hogy az elkövető a fenyegető veszélennél *kisebb* sérelem okozásával hárítsa el azt.) Megoldást az jelenthet, hogy senkitől sem várható el, hogy a saját életét feláldozza akkor, amikor van lehetősége – akár más személy élete árán – menteni azt.

Ehhez a témakörhöz kapcsolódik annak az esete, amikor több ember életének mentése érdekében áldoznak fel egy embert⁹⁶. Ennek megoldására elvileg két álláspontot lehet képviselni. Az egyik *menyiségi* szempontot alapul véve azt állítja, hogy a végszükségi arányosság (a kisebb sérelem okozásának követelménye) nem sérül egy ember feláldozása során több ember életéért cserébe. Ez tehát a jogellenességet kizáró végszükséget tartja megállapíthatónak. Ezzel szemben *minőségi* szempontra helyezve a hangsúlyt azt kell megállapítani, hogy az emberi élethez való jog abszolút értékű, oszthatatlan és korlátozhatatlan alapjog [23/1990. (X. 31.) ABh.]. Ebből következően az emberi életek között szám szerint nem lehet különbséget tenni, azaz nem állítható, hogy egy ember életének feláldozása kisebb sérelmet okozna, mint több emberé. Mindezek fényében a jogellenességet

⁹⁵ Lásd ezekről bővebben: Nagy Ferenc: A magyar büntetőjog általános része. Korona. Bp., 2004. 218 – 227. p.

⁹⁶ Ennek híres, 19. század végén megtörtént esete volt az ún. Mignonette-hajó esete, amikor a hajótörést szenvedő matrózok több napos hánykolódás után, éhségük és főleg szomjuk csillapítása – végeredményben életük mentése – érdekében megették a legfiatalabb matrózlegényt. Az életben maradt matrózokat végül az angol bíróság gyilkosság miatt halálra ítélte, azonban a felsőbb bíróság kegyelemben részesítette őket.

kizáró végszükség az arányossági szabály miatt nem alkalmazható. Megoldást az elvárhatóság hiánya, mint bűnösséget kizáró ok érvényesítése jelenthet.

3. 4. A törvényi bizonytalanság esete

Az utolsó esetkör végül az *in dubio mitius* elve (a jogszabályi bizonytalanság esetén az elkövetőre kedvezőbb értelmezés követelményét, és az elkövetőre hátrányosabb értelmezés tilalmát megfogalmazó elv) szolgáltatja⁹⁷. Mielőtt ennek bemutatására térnék, szükséges bemutatni ezen elv bevezetésének indokait, alkalmazásának kereteit. A kiindulási pontot voltaképp az igazságosság és a jogbiztonság konfliktusa jelenti. Ezzel kapcsolatban pedig három esetkört lehet megkülönböztetni.

a) Amennyiben létezik pozitíve alkotott jogszabály, de az ellentétes az igazságossággal, a szubjektív és objektív igazságosságnak megfelelően további két esetet kell megkülönböztetni. Ha az adott jogszabályi rendelkezés *szubjektíve igazságtalan*, ez nem szolgálhat alapul a szabály érvényességének megkérdőjelezésére. Azonban, amennyiben az *igazságtalanság objektív* jelleget ölt, ez, és csak ez esetben kérdőjelezhető meg a pozitív jog érvényessége. Ezt fogalmazta meg a korábbiakban bemutatott radbruch-i formula.

b) Ennél bonyolultabb az az esetkör, amikor az (objektív) igazságosság megkövetelné valamely jelenség szabályozását (szankcionálását), azonban erre nincs (megfelelő) pozitív jogi lehetőség, azaz nincs olyan törvényi rendelkezés, ami ezt lehetővé tenné. Erre példaként az ún. közvetett tettség esete szolgálhat. A magyar Büntető törvénykönyv a tettesek között csak az önálló és a társtettest⁹⁸ szabályozza. Annak a személynek a büntetőjogi felelősségére, aki a bűncselekmény elkövetéséhez más – büntetőjogi felelősséggel általában nem rendelkező – személyt használ fel, anélkül, hogy ő maga a saját cselekményével közvetlenül megvalósítaná a bűncselekmény törvényi tényállását, a hatályos törvény nem tartalmaz rendelkezést⁹⁹. Azonban a természetes jogszemlélet megköveteli, hogy az is büntetőjogi

⁹⁷ Lásd bővebben: Mészáros Ádám: Jogfilozófia és igazságosság a büntetőjogban. Az *in dubio mitius* elve. Publ. doct. jur. Szeged. Tomus III. Fasc. 1-13. Szeged, 2003. 405 – 411. p.

⁹⁸ Önálló tettesnek az minősül, aki a bűncselekmény törvényi tényállását a saját cselekményével, önállóan valósítja meg. Társtettesnek azok minősülnek, akik a szándékos bűncselekmény törvényi tényállását a saját cselekményükkel közösen, egymás tevékenységéről tudva valósítják meg. A hangsúly mindkét esetben a törvényi tényállás megvalósításán áll. Így például az emberölés esetén, amelynek a törvényi tényállása a következő: aki mást megöl, az minősül önálló tettesnek, aki a sértettet közvetlenül a saját cselekményével öli meg.

⁹⁹ Természetesen arra van jogszabályi rendelkezés, ha valaki olyan személyt bír rá bűncselekmény elkövetésére, aki emiatt büntetőjogi felelősséggel rendelkezik (felbujtás). A fent hivatkozott esetben viszont arról van szó, ha valaki például olyan gyermekkorút, vagy elmebeteget bír rá bűncselekmény elkövetésére, aki cselekménye miatt

felelősséggel tartozzon, aki a bűncselekmény törvényi tényállását nem maga valósítja meg, hanem annak elkövetésére más személyt eszközként használ fel. A bírói gyakorlat az ilyen elkövetőt – törvényi rendelkezés hiányában is – tettesnek tekinti, és felelősségre vonja, ekkor azonban az igazságosságból eredő igényt alkalmazza, pozitív jogi rendelkezés hiányában.

Összegezve tehát, formailag az értelmezés nem töltheti ki a joghézagot¹⁰⁰, tartalmilag pedig az igazságosság igénye nem pótolhatja a *nullum crimen sine lege scripta* elvét. Ez természetesen az elkövető hátrányára való értelmezésre vonatkozik.

c) Az igazságosság szerepe végül abban az esetben nyilvánulhat meg, amikor egy esetre létezik pozitív jogi szabály, ez azonban nem egyértelmű, illetve ha egy eset megítélésére egyidejűleg több jogszabályi rendelkezés is vonatkozik. Ez tulajdonképpen az az eset, ahol a jelen viszonyok között is gyakorlati jelentősége lehet a szigorú pozitívizmus áttörésének az igazságosság által. Az ugyanis, amikor két egyidejűleg érvényes norma vonatkozik egy esetre, a kelsen-i pozitívizmus zsákutcája, mivel aszerint csak a pozitív jogból lehet és kell kiindulni, illetve nem lehet olyan kritériumot felállítani, amely megoldaná ezt az értelmezési (választási) problémát. E probléma megoldására az *in dubio mitius* elve szolgál, amely lényegében az igazságosság talajára támaszkodva biztosítja a megfelelő értelmezést és választást.

4. A felróhatóság alapjának problematikája

A következőkben azt a kérdést veszem vizsgálat alá, hogy mivel igazolható a bűncselekményt elkövető személy felelősségre vonása azon túl, hogy elkövetett egy büntetni rendelt és jogellenes cselekményt. Mielőtt ezt megtenném, arra kell felhívni a figyelmet, hogy mást jelent a felróhatóság, a bűnösség és a büntethetőség. A *felróhatóság* a büntetőjogi értelemben vett bűnösség előfeltételét jelenti, és a büntetőjogi felelősségre-vonhatóság miértjére ad – filozófiai értelemben – választ. A következőkben ezzel fogok részletesen foglalkozni. A *bűnösség* az elkövetők bűncselekmény miatti büntetőjogi felelősségéhez szükséges szubjektív követelményeit foglalja magában (így a megfelelő életkort, a szándékos vagy gondatlan elkövetést, a beszámítási képességet és a jogszerű cselekmény elvárhatóságát). Azaz az objektíve büntetendő cselekmény miatt csak az tartozhat büntetőjogi

nem tartozik büntetőjogi felelősséggel, és ezért a rábíró nem tekinthető felbujtónak. Megjegyzendő végül, hogy a közvetett tettességnek vannak olyan esetei, amikor a felhasznált személy is felelősséggel tartozik.

¹⁰⁰ *Kelsen*: i.m. 56. p.

felelősséggel, csak az követhet el bűncselekményt, aki az előbbi követelményekkel rendelkezik, azaz a büntetőjog szempontjából bűnös (nullum crimen sine culpa). A bűnösség azonban – mint ahogy a bűncselekmény megvalósítása sem – nem jelent automatikus büntetethez való jogot. A *büntetethez való jog* szűkebb kategória a bűnösségnél, a bűncselekmény elkövetőjének tényleges megbüntetethez való jogát jelenti. Így ha az elkövető a bűncselekmény miatt bűnösséggel rendelkezik, azaz büntetőjogilag bűnösnek minősül, mégsem lesz büntetendő, ha például a felelősségre-vonás előtt meghal, vagy ha kegyelemben részesül.

4. 1. A büntetőjogi felelősség és az akaratszabadság

Felelősség alatt általános értelemben valamely cselekmény következményeinek viszonzási kötelezettségét értjük. A *büntetőjogi felelősség* ennél szűkebb: a bűncselekményt elkövető személy azon kötelezettségét jelenti, amellyel vállalja az emiatti büntetőjogi következményeket. A büntetőjogi felelősségnek két oldala különböztethető meg. A büntetőjogi felelősség *jogi oldala* a bűncselekmény elkövetése. *Filozófiai oldala* és egyben előfeltétele a felelősség kérdéshöz kapcsolódik, és voltaképp az akaratszabadság kérdésében való állásfoglalásra vonatkozik. A következőkben ezzel kérdéssel foglalkozok részletesebben.

Az akaratszabadság kérdésével kapcsolatban két szélsőséges álláspont alakult ki: a determinista és az indeterminista koncepció. A *determinizmus* alap gondolata az, hogy a kauzalitás törvényszerűségei az emberi akarat alakulására is érvényesek. Azaz, a büntetőjog területére vetítve ezt, a bűncselekmény elkövetését különböző oksági tényezők szükségszerűen determinálják. Az ezzel szemben álló *indeterminista* koncepció lényege az, hogy az emberek szabadon megválaszthatják cselekedetüket, és ezáltal felelősek is amiatt. Természetesen kialakultak „közbülső” felfogást valló nézetek is, illetve a két szembenálló állásponton belül is megkülönböztethetők mérsékeltnek tekinthető koncepciók. Minden egyes irányzat áttekintését – a dolgozat kereteit is figyelembe véve – nem tűzöm célul, és nem is vállalkozom minden egyes, a témával foglalkozó filozófus eredményeinek a bemutatására, hanem a két ellentétes álláspont lényegét néhány, általam kiemelkedőnek, meghatározónak tekintett gondolkodó nézetének a figyelembevételével, részletesebb elemzésével igyekszem bemutatni. Ezt követően vázolok fel egy hipotézist arra nézve, hogy mely elvre kellene a büntetőjogi felelősség alapjait építeni.

4. 2. Az akaratszabadság kérdésének filozófiai alapjai

Az *akaratszabadság* problematikája végigvonul a filozófia- és eszmetörténeten, sokszor nem jelentékeny célhoz kötöttség által vezérelve. Az akaratszabadság kérdésköre a klasszikus görög filozófiában merült fel először, de igazi jelentőséget a középkori keresztény filozófiában nyert.

4. 2. 1. A szabad akarat Platón filozófiájában

Platón (Kr. e. 427 - 347) az akaratszabadságot lényegében adottnak tekintette, műveiben több helyen találni utalást a választás lehetőségére, képességére¹⁰¹. Az akaratszabadság kérdéséről vallott nézetét ezen utalásokban lehet tetten érni. Úgyszintén a téma szempontjából releváns következtetéseket lehet levonni a szabadságról alkotott elképzeléséből és lélektanából, ezen belül pedig a lélek halál utáni életéről szóló elképzeléséből.

A neves ókori filozófus műveiben található első fontos utalás, hogy a szabadságot egyedül a külső kényszer gátolhatja¹⁰². Szintén fontos megállapítása Platónnak, hogy minden változás vagy magától következik be, vagy mástól kényszerítve¹⁰³.

Lélektanát bemutatva és elemezve azt kell elsőként megemlíteni, hogy Platón a lélek és a test dualizmusát vallotta¹⁰⁴. Ebben a párban (lélek és test) – akárcsak az általa alkalmazott többi binaritás esetén – az első tagot illeti az elsőbbség a realitás és jóság tekintetében¹⁰⁵. Platón a lelket halhatatlannak tekintette, mivel a mozgók közül a lélek önmagát mozgatja, a lélek önmagát határozza meg, azaz választhat a fennálló lehetőségek közül¹⁰⁶. A léleknek három részét különböztette meg¹⁰⁷: a gondolkodást, az indulatot és a vágyakozást. Lélektanának további alapvetése, hogy az ösztönöknek az értelem ellent tud állni, az indulat pedig ez utóbbi segítségére van. A lélek részei közül a vágyakozás megzabolázására tehát a gondolkodás¹⁰⁸ és az indulat irányul¹⁰⁹. A vágyakozás és a gondolkodás értelmezése nem

¹⁰¹ Lásd például: Menexenosz 248/A; Állam IV. K. 439/C; Phaidrosz 241/A - C

¹⁰² Kisebbik Hippiasz: 366/C

¹⁰³ Állam II. K. 380/D – E

¹⁰⁴ Philébosz 35/B; Gorgiasz 523/A.

¹⁰⁵ Russell: i.m. 130. p.

¹⁰⁶ Földesi Tamás: Az akaratszabadság problémája. Gondolat. Bp., 1960. 21. p.

¹⁰⁷ Állam IV. K. 436/A – B, illetve Phaidrosz 246/A – B.

¹⁰⁸ Az ész, mint a szabad akarat alapja részletes kifejtését majd Kant teszi meg.

¹⁰⁹ Állam IV. K. 442/A

okoz különösebb problémát, azonban az indulat jelentése nem egyértelmű. Ez azonosítható lehet egyrészt a lelkiismerettel¹¹⁰, másrészt a temperamentummal¹¹¹.

A lélek részeit Platón igazán képszerűen a Phaidroszban, az ún. *kocsis-hasonlaltal* mutatja be. Ebben a lelket kettős szárnyas fogathoz és annak kocsisához hasonlítja. A fogatban az egyik ló szép és derekas, becsvágya mértékletességgel és szeméremérzettel párosul, paranccsal és okos szóval lehet kormányozni. A másik ló azonban pont az ellenkező tulajdonságokkal rendelkezik: kedveli a féktelenséget, süket, alig engedelmeskedik a legnagyobb ösztökélésnek is. A fogat kormányosát tekinti Platón az értelemnek. Nézete szerint a kormányos és a fehér ló tartja vissza a fekete lovat. (E helyütt érdemes lehet összevetni Platón lélektanát Freudnak az emberi lélekről alkotott elméletével. Freud szerint a lélek ugyancsak három részből áll, ezek az ösztön-én (ösvalami), az én és a felettes-én.¹¹² Hasonlóan Platónhoz, Freud az én szerepét szintén egy lovas-fogathoz hasonlította, ahol az én azonosítható az ésszel vagy meggondoltsággal¹¹³. A Platónnál értelmezési problémára okot adó indulatnak lényegében a felettes-én felel meg, amit Freud a lelkiismerettel hozott kapcsolatba¹¹⁴.)

Platón az előzőekben bemutatottan kívül egy másfajta, egyszerűbb felosztást is alkalmazott¹¹⁵. Eszerint a léleknek van egy jobbik, ám kisebb része, illetve egy rosszabb, de nagyobb része. A tökéletes emberben a jobbik rész uralkodik a rosszabbon. A két lélekrészt az önmérséklet hangolja össze, ami közvetlenül áthatja az egészet. Platón szerint a józan megfontoltság eredménye, ha a meggyőződés az értelem segítségével vezeti az embert a jóra, és ez uralkodik. A józan önmérséklet szerepe a gyönyörök és vágyak megzabolázása¹¹⁶, eredménye pedig, ha általa a lélek részei összhangba kerülnek, azaz a vezető és a vezetett egyetért abban, hogy az értelemnek kell uralkodnia. Megemlíteném ezzel kapcsolatban, hogy a modern pszichológiában is van olyan nézet, amely szerint az önfegyelem a lelki fejlődés módja¹¹⁷.

Mindebből azt kell megjegyezni, hogy a vágyakozás legyőzésének a lehetősége az értelem által bizonyítja az akarat szabadságát, mivel a választás ellentétes az ösztönző vágyakozással.

¹¹⁰ Állam IV. K. 440/B – C

¹¹¹ Állam IV. K. 441/B

¹¹² Freud, Sigmund: Az ösvalami és az én. Hatágú Síp Alapítvány. 1991.

¹¹³ Freud: i.m. 29. p.

¹¹⁴ Freud: i.m. 46. p.

¹¹⁵ Állam IV. K. 431/A. skk.; illetve Phaidrosz 237/D – 238/A – B

¹¹⁶ Állam IV. K. 430/D skk.

¹¹⁷ Peck, M. Scott: A járatlan út. Park. Bp., 2001. 64. p.

Szintén az akaratszabadság elismerése melletti bizonyíték jelenik meg Platónnak a halál utáni állapotról vallott felfogásában. A *halál utáni állapot* kérdésében Platón több művében a lélekvándorlás elméletét juttatta kifejezésre¹¹⁸. Az általa elgondolt lélekvándorlás egyik vezérgondolata az emberi sorssal összefüggésben az, hogy az emberek a sorsukat nem kapják, hanem maguk választják ki azt az életformát, amely ezután a végzetük lesz. Ebből az következne, hogy a választott sors determinál. Azonban Platón azt is állította, hogy az erénynek nincs gazdája, az bárkié lehet, aszerint, hogy azt mennyire tiszteli vagy nem tiszteli¹¹⁹. Azaz az erény által a választott életformában van lehetőség a jobbá válásra. A választott sors tehát materiálisan determinál csupán, de lelkileg nem, mivel bölcsességgel, önmérséklettel van lehetőség a boldogságra, a jobb életre.

E gondolatmenetet lezárva emelem ki azt, hogy Platón a legszebb földi küzdelemnek azt a harcot tekintette, amelyet az embernek vívnia kell, hogy a legerényesebben éljen¹²⁰.

Végezetül Platón két gondolatmenetének bemutatását tartom indokoltnak. A *szándékos és az akaratlan vétkezés* kérdésében a Kisebbik Hippiaszban¹²¹ első olvasatra megdöbbentő eredményt tár elénk. Ennek lényege az a tétel, amely szerint akik szándékosan vétkeznek, azok jobbak, mint akik akaratuk ellenére. A tétel bizonyításának lényege, hogy az a jobb, aki több képességgel rendelkezik. Így csak a jó futó képes arra, hogy ha akar, gyorsan fut (jó tulajdonság), ha akar, rosszul (rossz tulajdonság), ezzel szemben a rossz futó csak rosszul tud futni, mégpedig akarata ellenére. Ennek analógiájára csak a jó képes szándékosan vétkezni, a rossz csak akaratlanul. Ebből elvileg az következne, hogy az emberek egy része determinált a rosszra, mivel nem tud jót tenni, más részük azonban nem determinált, mert ha akar, jót tesz, ha akar, rosszat. Azonban Platón is beismerte, hogy ez az eredmény csak egyfajta beszélgetés logikájának a következménye, és maga is ingadozik az eredmény helyességével kapcsolatban. Más kérdés, hogy a Gorgiaszban is említést tett olyan bűnösökről, akik jóvátehetetlen bünt követtek el, és őket nem lehet megjavítani, hanem velük csak másokat lehet elijeszteni a büntől¹²². Ez utóbbi művében azonban, mindezekkel ellentétben, végső soron azt bizonyította be, hogy jogtalanságot elkövetni rosszabb, mint

¹¹⁸ A halál utáni élet részletes leírását lásd: Állam: 614/A. skk.; Phaidrosz: 248/C. skk., illetve Gorgiasz 523/A. skk.

¹¹⁹ Erénynek Platón a bátorságot, a mértékletességet, az igazságosságot és más efféléket (Lakhész 198/A) tekintett.

¹²⁰ Gorgiasz 526/E

¹²¹ Kisebbik Hippiasz 371/A. skk.

¹²² Gorgiasz 525/B.

elszenvedni¹²³. Ezzel pedig azt állítja, hogy aki jogtalanságot követ el, az szükségképpen rossz.

Az *okságról* Platón azt tanította, hogy mindent az értelem és belátás kormányoz, azaz a mindenségben a dolgok rendjét az értelem irányítja, ez a dolgok oka¹²⁴. Az ok tehát az irányító értelemmel azonos, azaz az ész irányítja a keletkezést és a működést. Kijelentette továbbá, hogy a lélek is a mindenségből költözött az emberi testbe, illetve, hogy bölcsesség és értelem nincs lélek nélkül. Azaz a lélekben is az értelem irányít, ez az ok, az értelem azonban nem lehet determinált. Horváth Judit ezzel kapcsolatban megállapítja, hogy az isteni értelem a mindenségért felelős, a mindenség létrehozója, irányítója, az emberi értelem pedig az emberi életért felelős, és az emberi értelem hozza létre a tudásból és gyönyörből kikevert legjobb emberi életet¹²⁵.

4. 2. 2. Akaratszabadság és teodicea Szent Ágoston tanaiban

A szabad akarat kérdése a keresztény vallás (filozófia) megjelenésével kapott különösen nagy jelentőséget. Egyre inkább előtérbe került és problémává vált az ún. *teodicea* kérdése: össze kellett egyeztetni Isten jóságát és mindenhatóságát az emberekben lévő erkölcsi (és a külvilágban materializálódó) rosszal, a bűnnel. A keresztény vallás alaptételei szerint Isten mindenható, nélküle nem történhet semmi, illetve Isten a legfőbb jó. Az emberek azonban mégis sokszor vétkeznek. De ha Isten akarata nélkül nem történhet semmi, akkor végső soron Isten felelős az emberek bűneiért. Ez azonban ellentétben áll azzal, hogy Isten a legfőbb jó. Ennek a feloldhatatlannak tűnő problémának a megoldására többen tettek kísérletet, közöttük első helyen említendő a keresztény filozófia méltán jelentős alakja *Szent Ágoston* (354 - 430). Ágoston tisztán filozófiával kevésbé foglalkozott, és akkor is híven követte a Szentírás tanait. Filozófiájában sajátosan keveredett a predestináció (eleve elrendeltség) és a szabad akarat gondolata.

Szent Ágoston kezdetben – a korabeli keresztény felfogással összhangban – az *isteni predestinációt* vallotta. Ennek megfelelően mereven igyekezett elutasítani a szabad akarat lehetőségét. Ezzel azonban szembesült a fentebb vázolt problémával, nevezetesen Isten felelősségének kérdésével. Ágoston kezdetben úgy tett kísérletet ezen ellentmondás

¹²³ Gorgiasz 469/B. skk.

¹²⁴ Philébosz 28/D

¹²⁵ Horváth Judit utószava: in *Platón: Philébosz*. Atlantisz. Bp., 2001. 122.p.

feloldására, hogy azt tanította, hogy az első emberpár még rendelkezett szabad akaratral, azonban a bűnbeesés után ez megszűnt¹²⁶. Ez az eredendő bűn azóta is átöröklődik, és csak Isten kegyelme képes arra, hogy az embereket erényessé tegye, tehát a saját akaratuk nem. Szerinte Isten az embereket két részre osztotta, a kiválasztottakra és a kárhozottakra. Ez a felosztás azonban nem az emberek érdemein, hanem Isten kénye-kedve szerint alakul. A lényeg tehát az, hogy Isten eleve elrendelte, hogy az ember kárhozatra jut, vagy üdvözülni, de ez utóbbiak sem a maguk erejéből üdvözülnének, hanem Isten kegyelme folytán. Viszont ha Isten mindent elrendelt, akkor még mindig nyitva maradhat a kérdés, hogy az első emberpár hogyan rendelkezett szabad akaratral¹²⁷.

Látható tehát, hogy Ágoston kezdetben teljesen a predesztináció mellett, és az akaratszabadság ellen tört lándzsát. Később azonban mégis találni nemcsak utalásokat, hanem hosszabb fejtegetéseket is, amelyek a szabad akarat mellett érvelnek: ezzel magyarázza a bűn eredetét. Így *Vallomások* című művében a szabad akaratot tekinti a bűn okának¹²⁸. Ennek a gondolatnak az alapja az, hogy mindent Isten teremtett, illetve hogy Isten jó. Mivel Isten jó, úgy a rossznak oka nem lehet. Ugyanis ha Isten lenne a rossz oka, akkor Isten sem lenne jó. Az egyedüli megoldás tehát, hogy a bűnért az ember felelős. Érdekes azonban, hogy több helyen találni utalást arra, hogy a jó dolgokat Isten irányítja¹²⁹. Ez az irányítás azonban, ha nem is kérdőjelezi meg, de mindenesetre féloldalassá teszi a szabad akarat teóriáját. Eszerint ugyanis a szabad akarat csak a bűn irányában érvényesül, a jó irányában ott van Isten igazító akarata is.

4. 2. 3. Kant és a szabad akarat

A témával kapcsolatban meghatározónak tekinthető filozófusok közül *Immanuel Kant* (1724 - 1804) érdemel még figyelmet, tekintettel arra, hogy nála az akaratszabadság értelmezése újabb perspektívákat nyitott meg.

Kant az akaratszabadság tekintetében alapvetően az *empirikus* és az *a priori* megismerés elkülönítésében ez utóbbi mellett foglalt állást¹³⁰. Ennek lényege, hogy nem lehet az akaratszabadságot az empirizmus rendszerében tárgyalni, mivel azt érzéki tapasztalás útján

¹²⁶ Russell: i.m. 313. p.

¹²⁷ Földei: i.m. 40. p.

¹²⁸ Szent Ágoston vallomásai. Szent István Társulat. Bp., 2002. VII. könyv.

¹²⁹ Lásd például V. K. VII. fej. 2.; V. K. XIII. fej., VI. K. XI. fej. 4.; XI. K. I. fej.

¹³⁰ Kant: i.m. 1991/b. 100. p.

nem lehet megismerni, így az erről szerzett ismeret csak a priori, azaz az ész által megismerhető lehet.

Korai kritikai írásaiban nagymértékben tükröződnek a platóni gondolatok, a test és lélek különválasztását azonban Kant tovább finomította a szabadságról alkotott elképzelésében¹³¹, s a moralitás szférájának elkülönítésével meghaladta azt. Szintén platóni hagyomány annak elismerése, hogy a lélek önmozgó, azaz halhatatlan¹³².

Kant már korábbi írásaiban is utalt arra, amit később részletesen ki is fejtett, nevezetesen, hogy az akaratszabadság lényegében az önmeghatározásban, öntevékenységekben érhető tetten¹³³, illetve azt nem határozhatják meg külső ösztönzések. A szabadság azonban szerinte nem minden tekintetben érvényesül, mivel abban is meghatározottak vagyunk. Ennek egyik korlátjaként korábban azt állította, hogy a szabadság csak a jó tekintetben és aktivitásként érvényesül¹³⁴, később pedig a szabadságot pusztán a morális törvények tekintetében ismerte el¹³⁵. E két korlát azonban csupán részben fedi egymást, mivel későbbi álláspontja értelmében a szabadság abban is áll, hogy az ember a rossz cselekedetét elkerülhette volna, korábban viszont kifejezetten azt állította, hogy a morálisan rossz cselekedetek nem szabadságunk révén történnek¹³⁶, illetve hogy a szabadság nem abban áll, hogy az ember választhatta volna valaminek az ellenkezőjét is, hanem abban, hogy szándéka nem volt szenvedő, nem volt kényszerített¹³⁷. Ezt a tételt később módosította, s a későbbiekben általa bevezetésre kerülő fogalom, a kategorikus imperatívusz (olyan parancs, amely egy cselekedetet önmagáért valóan, és nem más célra vonatkoztatva állít objektíve szükségserűnek) lényege pont az, hogy ez az egyetlen erkölcsi parancs. Amennyiben viszont parancs, úgy „kényszerítő hatású” is. (Mindenesetre ez a felfogása merőben ellentétben áll az ágostoni akaratszabadság-felfogással, míg ugyanis Ágostonnál a szabad akarat a rossz okaként jelentkezik, addig Kant korai írásaiban az éppenséggel a jó vonatkozásában érvényesülhet csak.)

Kantnak az akaratszabadság kérdéséhez kapcsolódó, az empirikus/a priori megismerés megkülönböztetése melletti másik fontos distinkciója az *érzéki és az értelmi* világra

¹³¹ A testet az állati énnel azonosítja, amely lényegében azonos a Platón által is jelzett ösztönnel, a lelket azonban az ésszel, ami az irányítást végzi, és ez az, ami szabad. Lásd: *Kant, Immanuel: Prekritikai írások*. Osiris. Bp., 2003. 896. p., illetve 892. p.

¹³² *Kant*: i.m. 2003. 887. p., illetve 906.p.; illetve i.m. 1991a. 244. p.

¹³³ *Kant*: i.m. 2003. 888. p.

¹³⁴ *Kant*: i.m. 2003. 888. p.

¹³⁵ *Kant*: i.m. 1991b. 90. és köv. p.

¹³⁶ *Kant*: i.m. 2003. 896. p.

¹³⁷ *Kant*: i.m. 2003. 898. p.

vonatkozik. Álláspontja szerint az ember teljes mértékben se nem intellektuális természetű (ekkor ugyanis minden cselekedet aktívan lenne meghatározott), se nem érzéki természetű (ekkor ugyanis minden cselekedet passzívan lenne meghatározott). Az érzékiség szerinte nem tudja szenvedővé tenni az ember intellektusát. Így a szabadságot az intellektusban, pontosabban annak morális részében találja meg. Ezt ugyanis csak az erkölcsi törvény határozza meg, azaz az érzéki feltételeknek nincs alávetve.

Tovább menve Kant az akaratszabadságra vonatkozó elképzelésében három – összességében szerves egységet képező – dologra helyezi a hangsúlyt: a szabadságra, az autonómiára és az erkölcsi törvényre.

a) A szabadság kérdését, ahogy ezt a fentiekben láthattuk, lényegében a moralitás szintjére helyezte. Itt azt vizsgálta, hogy mi az erkölcsileg jó akarás módja. Az erre adott válaszában lényege, hogy az embernek arra a kérdésre kell felelnie, hogy akarja-e, hogy maximája¹³⁸ általános törvénnyé¹³⁹ váljon¹⁴⁰, és amennyiben nem, akkor azt el kell vetnie. Azonban Kant is felveti, hogy sosem lehet teljes bizonyossággal megállapítani, hogy a kötelességszerű cselekedet csupán morális okon alapult-e. Továbbra is fenntartja, hogy az ész önmagáért, és minden jelenségtől függetlenül parancsolja meg, hogy mi történjen. Az erkölcsi törvény szerinte teljes egészében a priori, illetve ez az egyetlen kategorikus imperatívusz, amit hajlamainkkal szemben is követni kell.

b) A következő alappillér az *akarat autonómiájának az elve*¹⁴¹. Ez azt jelenti, hogy az ember csak a saját törvényhozásának van alávetve, illetve csak e saját törvényhozása szerint cselekszik.

c) A szabadsággal kapcsolatban – korábbi írásaival egyezően – fenntartja azt, hogy az akarat szabadsága azt jelenti, hogy az meghatározó külső okok nélkül is tud hatni, azaz ez az első ok¹⁴². Ezzel szemben áll a természeti szükségszerűség, amely az ésszel nem bíró lények okságának az a tulajdonsága, hogy idegen okok hatása által tevékenységre határozható meg¹⁴³. Az akarat szabadsága szerinte lényegében az autonómia, azaz az akarat azon tulajdonsága, hogy önmaga törvénye legyen. Ez pedig a *kategorikus imperatívusznak* felel meg.

¹³⁸ Szubjektív szabály, mely szerint a feltételt az alany csak a saját akaratára tekinti érvényesnek.

¹³⁹ Objektív szabály, amely akkor érvényesül, ha a feltételt objektívnek, azaz minden egyes lény akaratára érvényesnek ismerjük el.

¹⁴⁰ Kant: i.m. 1991/a. 138. p.

¹⁴¹ Kant: i.m. 1991/a. 204. p., illetve 1991/b. 66. p.

¹⁴² V.ö. Kant: i.m. 2003. 902. p., illetve 1991/b. 81. p.

¹⁴³ Kant: i.m. 1991/b. 81. p.

Kant az érzéki és értelmi világ elkülönítésnek megfelelően az *okságot* is két szinten értelmezte. Egyrészt nem tagadta, hogy az érzéki világban feltétlenül érvényesek a természeti szükségszerűségek, másrészt azonban az erkölcsi törvény tekintetében szerinte a morális elv érvényesül, amely olyan oksági törvény, amely az okság meghatározásának alapját az érzéki világ összes feltételétől függetleníti¹⁴⁴. Ezzel összefüggésben Kant az akaratot annak képességének tekintette, hogy az ész szabálya valamely cselekedet indítóokává váljék. Megjegyzendő, hogy Kant elsősorban nem azt vizsgálta, hogy az akarat mennyire képes a szándék kivitelezésére, hanem csak azt, hogy lehet-e a tiszta ész közvetlenül meghatározó. Azaz alapvetően elkülönítette az akaratot és a szándékot. Az akaratot az erkölcsi törvény határozza meg, ez azonban önmaga nem határozza meg egyben a szándékot is, viszont az akarat okként jelentkezik a szándékban. A felróhatóság alapja mindenképpen az erkölcsi törvény fennállása és tudata (ezzel pedig a szabad akarat), mivel ha az ember nincs tisztában az erkölcsi törvénnyel (mint kötelességgel), akkor azt sem tudhatja, hogy mit követ, vagy mit szeg meg. Ebből következően emeli ki Kant, hogy csak az a cselekedet felel meg az erkölcsi törvénynek, amely egyben e törvény kedvéért történik. Csak ez esetben lesz a cselekedetnek moralitása. Ellenben, ha az akaratképzés megfelel ugyan az erkölcsi törvénynek, de az valamely érzés közbeiktatásával történik, a cselekedetnek nem moralitása, csupán legalitása lesz¹⁴⁵.

A *természeti szükségszerűség* és a *szabadság* közti különbséget ezen túlmenően az időhöz való viszonyban is felfedezte. Ennek megfelelően rendszerében a természeti szükségszerűség az elmúlt időhöz kapcsolódik, azaz ami felett már nincs hatalom. A szabadság azonban nincs alávetve időbeli feltételeknek, illetve ahhoz a tudathoz tartozik, amellyel az ember szubjektív magánvaló dolognak tartja magát (autonómia).

Mindezekből következően, ha a személy törvényellenesen cselekszik, akkor joggal mondhatja azt, hogy ezt a cselekedetet nem feltétlenül kellett volna megtennie, tekintet nélkül arra, hogy ezt a cselekményt egyébként a múlt kellően maghatározta (azaz e tekintetben szükségszerű volt), mivel ez a cselekmény jellemének egyetlen jelenségéhez tartozik, s ezt a jellemet ő adja saját magának, s ennek, mint minden érzékiségtől független oknak tulajdonítja magát a jelenséget is. Ezzel összefüggésben emeli ki Kant, hogy a lelkiismeret az, amely mindig emlékeztet arra, hogy a jogtalanság elkövetése idején eszünknel voltunk, azaz éltünk szabadságunkkal.

¹⁴⁴ Kant: i.m. 1991/a. 162. p.

¹⁴⁵ Kant: i.m. 1991/a. 186. p.

E gondolatsor legtömörebb összegzését maga Kant adja: „noha az ember cselekedetei az időben korábbi meghatározó okok folytán szükségszerűek, mégis szabadnak nevezzük őket, mert belső, saját erőink által előidézett képzetek, ösztönző körülmények által teremtett kívánságok okozzák őket, tehát tetszésünktől függenek”¹⁴⁶.

Kant *végkövetkeztetése* a szabad akaratról egyrészt, hogy a szabadságot nem lehet semmilyen módon bizonyítani, illetve ez a kérdés se nem érthető, se nem belátható, hanem pusztán „az ész szükségszerű előfeltevése egy olyan lényben, amely úgy véli, tud arról, hogy akarata, vagyis a puszta vágyóképeségtől eltérő képessége van (nevezetesen az, hogy intelligenciaként, tehát az ész törvényei szerint határozza meg magát cselekvésre, függetlenül a természeti ösztönöktől)”¹⁴⁷. Másrészt felismeri azt, hogy a szabad akarat az ember önmeghatározásán alapul¹⁴⁸, illetve azt a kettősséget, hogy az egyszersmind az érzéki világ része, és ezáltal bizonyos törvényeknek van alávetve, illetve, mint magánvaló lény független, azaz eszét az érzéki benyomásoktól függetlenül használja¹⁴⁹. Azaz bármilyen irányban ösztönzik is az embert hajlamai, ezek nem károsíthatják akarásának törvényeit, és nem is felel értük, csak azért felel, ha az akarat ész-törvényeinek rovására hatni engedi őket. Ez jelenti a test és lélek dualizmusának addigi meghaladását, mivel a lelki működések egy külön területében, a moralitásban helyezi el a szabad akarat konstrukcióját. Ez, mint korábban utaltam rá, szoros kapcsolatban van az előbb hivatkozott autonómiával.

4. 2. 4. Akaratszabadság és kvantumfizika

A szabad akarat kérdéskörének vizsgálatát a méltán híres fizikus, Max Planck véleményének bemutatásával zárom. *Max Planck* (1858 - 1947) neve akár megdöbbenést is kelthet egy alapvetően filozofikus kérdésekkel foglalkozó dolgozat keretében, mivel Planck a modern fizika – a kvantummechanika – területén ért el kimagasló teljesítményt. Ami viszont érdekes lehet számunkra, az az, ahogy egy fizikus vélekedik az akaratszabadságról.

Planck a *fizikában a determinizmust*, a kauzális meghatározottság elvét vallotta. Kiemelte azonban azt is, hogy minden eredmény attól függ, hogy milyen rendszeren belül, milyen előfeltevésekből kiindulva vizsgáljuk a jelenségeket.

¹⁴⁶ Kant: i.m. 1991/a. 214. p.

¹⁴⁷ Kant: i.m. 1991/b. 96. p.

¹⁴⁸ Kant: i.m. 1991/b. 83. p.

¹⁴⁹ Kant: i.m. 1991/b. 94. p.

Az *emberi akaratszabadság* tekintetében arra az álláspontra jutott, hogy az objektív tudományos szempontból nézve determinált, azonban az ember szubjektív álláspontjából nézve szabad. Azaz „az idegen akarat kauzálisan kötött, más ember minden akarat cselekvése, legalábbis elvben, az előfeltételek kellő ismeretében, mint az oksági törvény szükségszerű következménye megérthető és részleteiben előre meghatározható. A megfigyelő intelligenciájától függ, hogy gyakorlatilag ez mennyire valósítható meg. Saját akaratunk ezzel szemben csak múltbéli cselekvéseinkre nézve ismerhető meg kauzálisan, jövőbeli tetteink szempontjából szabad, saját akarat cselekvésünket lehetetlen, a még oly magas képzettségű intelligencia számára is, tisztán az értelemből, környezetünk jelen állapotából és befolyásaiból levezetni.”¹⁵⁰

Tehát Planck szerint az emberi cselekvés objektív szempontból determinált, azonban szubjektív szempontból, önmagunkból kiindulva nem determinálható. Azaz a szabad akarat lényege igazából nem az, hogy szabadok vagyunk-e, hanem az, hogy szabadnak érezzük-e magunkat. Végül kiemeli, hogy a szabad akarat feletti vita lényegében szemléletmódok feletti vita.

4. 3. A szabad akarat kérdésének szerepe a büntetőjogi felelősségben

A büntetőjogi felelősségre-vonás megalapozásához feltétlenül szükséges az akaratszabadság kérdésében állást foglalni. A szabad akarat kérdése azonban, ahogy az az eddigiekből kiderült, objektíve nem válaszolható meg. A bemutatott eredményeket nagyban befolyásolta az alkalmazott rendszer, vagy előfeltevés. A platóni előfeltevésből kiindulva, csakúgy, mint Kantnál, abban a rendszerben a végső konklúzió a szabad akarat melletti állásfoglalás. A Szent Ágoston által alkalmazott előfeltevés pedig (Isten mindenható) determinál az akaratszabadságot elutasító eredményre, mindamellet Ágoston sem tudta kibogozni azt a gordiuszi csomót, amely az akaratszabadság és Isten létének ellentmondásából ered. Lényegében Freudnál is az az előfeltevés, hogy az ember magatartását a tudatos élmények mellett a tudatalattiba elfojtott élmények mozgatják, a lelki élet szigorú determináltságának elismeréséhez vezetett.

A kauzalitással összefüggésben úgy gondolom, annyit lehet mindösszesen és bizonyossággal megállapítani, hogy a múltban megtörtént események okait, pontosabban azok okságának egyfajta láncolatát (kétségtelen megállapítás nem tehető) utóbb fel lehet

¹⁵⁰ Planck, Max: Válogatott tanulmányok. Az új fizika világgépe. Gondolat. Bp., 1982. 253 – 254. p.

térképezni. Ezzel tehát a múltbeli dolgok – legalábbis egyfajta – kauzális folyamata megállapítható. Viszont a jövőbeni történések, akár a múltbeliek figyelembevételével is, véleményem szerint az emberek számára teljes bizonyossággal nem állapíthatók meg. Mindezen bizonytalanság ellenére el kell fogadnunk a szabad akarat melletti vagy az elleni egyik álláspontot. Ez azonban csak szubjektív alapon történhet.

A számomra meggyőzőbb álláspont – tekintettel az ember azon képességére vagy jellemzőjére, hogy önmagát szabadnak határozza meg – a szabad akaratot elismerő nézet. Mindemellett ez ad magyarázatot és egyben megnyugtató alapot a felelősségre-vonás miértjére. Amennyiben ugyanis a determinista koncepciót fogadjuk el, akkor az a probléma merül fel, hogy mi alapján büntetjük meg azt az elkövetőt, aki nem cselekedhetett másként, mint ahogy cselekedett. Ezen álláspont érvényesítésével pedig, mivel hiányzik a felróhatóság alapja, így a büntetőjogi felelősség alapja is – legalábbis jelentős mértékben – megkérdőjeleződik maga a büntetőjog, de akár az egész jogrendszer is talaját vesztheti. Csak az indeterminista koncepció ad megnyugtató választ a büntetőjogi felelősség alapjára, mivel e szerint éppen azért vonjuk felelősségre a bűncselekmény elkövetőjét, mert szabad akaratánál fogva dönthetett a bűncselekmény elkövetése ellen, vagy amellet. És mivel a bűncselekmény elkövetése mellett döntött, ezért ezt rójuk fel neki. Természetesen ezzel nem lehet elvitatni azoknak a motívumoknak a szerepét, amelyek a cselekmény elkövetése irányában befolyásolnak. Ezeket azonban egy kellően árnyalt büntetőjogi rendszer – mint amilyen e tekintetben a magyar is – megfelelő képes értékelni (lásd például a kényszer vagy a fenyegetés felelősséget moduláló hatását).

Összegezve, véleményem szerint a büntetőjogi felelősségre-vonhatóság alapját egyrészt a kanti általános erkölcsi törvény adja, amennyiben megmondja azt, hogy mi, illetve mi lenne a helyes viselkedés; másrészt az ember szabad akaratának feltételezése, amennyiben az erkölcsi törvény által kijelölt helyes, vagy azzal szembeni helytelen cselekvés között az ember szabadon választhat. Amennyiben a helytelen cselekvést választja, a választási képessége és lehetősége miatt lesz magatartása részére felróható, és emiatt van lehetőség vele szemben büntetőjogi hátrányt alkalmazni.

Zárszó

A tanulmány a jog eredetének és a büntetés jogának egyes filozófiai alapkérdései vizsgálatát tűzte céljául. A dolgozat a büntetőjogi felelősség (felróhatóság) alapjának

ismertetésével zárult, illetve annak bemutatásával, hogy miért lehet a bűncselekmény elkövetőjével szemben büntetőjogi szankciót alkalmazni. Elvileg a dolgozat tárgyához kapcsolódna a büntetőjogi szankciók, különösen a büntetés céljának a vizsgálata is. Arra való tekintettel, hogy e kérdéskör rendkívül szerteágazó, annak vizsgálatát és elemzését egy önálló tanulmányban tartom indokoltnak elvégezni. Erre – az előzőekben feltárt eredmények hasznosításával is – reményeim szerint a közeljövőben sor fog kerülni.

Felhasznált irodalom

- Aquinói Szent Tamás*: Summa Theologiae. Marietti. Taurini – Romae, 1952.
- Aquinói Szent Tamás*: A teológia foglalatja. Első rész. Gede Testvérek. Bp., 2002.
- Arisztotelész*: Politika. Gondolat. Bp., é.n.
- Balogh István*: Az igazságosságelméletek megalapozás-problémája. In: Társadalomkutatás. 2004. 4. sz.
- Beccaria, Cesara*: A bűnökről és büntetésekről. (ford. Madarász Imre). Eötvös József Könyvkiadó. Bp., 1998
- Carrara, Francesco*: A büntető jogtudomány programja. MTA. Bp., 1878.
- Chauveau, Adolphe – Hélie, Faustin*: Théorie du Code pénal. Tome I. Paris, 1887.
- Földesi Tamás*: Az akaratszabadság problémája. Gondolat. Bp., 1960.
- Freud, Sigmund*: Az ösvilami és az én. Hatágú Síp Alapítvány. 1991.
- Garçon, Maurice*: Défense de la liberté individuelle. Libraire Arthème Fayard. Paris, 1957.
- Grotius, Hugo*: A háború és béke jogáról. Pallas Stúdió – Attraktos Kft. Bp., 1999.
- Hart, H.L.A.*: Jog, szabadság, erkölcs. Osiris. Bp., 1999
- Kant, Immanuel*: A gyakorlati ész kritikája. Gondolat. Bp., 1991.
- Kant, Immanuel*: Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. Gondolat. Bp., 1991.
- Kant, Immanuel*: Prekritikai írások. Osiris. Bp., 2003.
- Kant, Immanuel*: Az erkölcsök metafizikája. Gondolat. Bp., 1991.
- Kelsen, Hans*: Tiszta Jogtan. Rejtjel. Bp., 2001.
- Kóhalmi László*: Jogállam és büntetőjog – avagy kételyeim az ezredforduló krimináljoga körül. In: *Karsai Krisztina (szerk.): Keresztmetszet. Tanulmányok fiatal büntetőjogászok tollából.* Szeged. 2005.
- Lőw Tóbiás (szerk.)*: A magyar büntető törvénykönyv a büntettekről és vétségekről (1878: V. t.cz.) és teljes anyaggyűjteménye. Pesti Könyvnyomda. Bp., 1880.
- Montesquieu, Charles-Louis*: A törvények szelleméről. Osiris. Bp., 2000.
- Moór Gyula*: Bevezetés a jogfilozófiába. Pfeifer Ferdinánd (Zeidler testvérek) Nemzeti Könyvkereskedésének Kiadása. Bp., 1923.
- Moór Gyula*: A jogbölcselet problémái. Hatágú Síp Alapítvány. Bp., 1992.
- Nagy Ferenc*: A magyar büntetőjog általános része. Korona. Bp., 2004.
- Nagy Ferenc*: A nullum crimen/nulla poena sine lege alapelvről. In: Magyar Jog. 1995. 5. sz. 257 – 270. p.

- Peck, M. Scott*: A járatlan út. Park. Bp., 2001.
- Planck, Max*: Válogatott tanulmányok. Az új fizika világképe. Gondolat. Bp., 1982.
- Platón*: Az állam. Lazi Bt. Szeged, 2001.
- Platón*: Philébosz. Atlantisz. Bp., 2001.
- Platón*: Gorgiasz. Atlantisz. Bp., 1998
- Platón*: Phaidrosz. Ikon. 1994
- Platón*: Nagyobbik Hippiász, Kisebbik Hippiász, Lakhész, Lüsziész. Atlantisz. Bp., 2003
- Platón*: Ión, Menexenosz. Atlantisz. Bp., 2000
- Platón*: Kritón. In: Platón válogatott művei. Európa Könyvkiadó. 1983. 127 – 146. p.
- Pokol Béla*: A jog elmélete. Rejtjel. Bp., 2001.
- Radbruch, Gustav*: Törvényes jogtalanság és törvényfeletti jog. In: *Varga Csaba (szerk.): Jog és filozófia. Antológia a XX. század jogi gondolkodása köréből.* Szent István Társulat. Bp., 2001.
- Russell, Bertrand*: A nyugati filozófia története. Göncöl. 1994.
- Szabó András*: Alkotmány és büntetőjog. In: Van és legyen a jogban. Tanulmányok Peschka Vilmos 70. születésnapjára. MTA JTI – KJK. Bp., 1999.
- Takács Péter*: A helyes jog. In: *Szabó Miklós (szerk.): Jogbölcseleti előadások.* Bíbor. Miskolc, 1998.
- Wiener A. Imre*: Büntetőpolitika – büntetőjog. In: Büntetendőség büntethetőség. Büntetőjogi tanulmányok. MTA ÁJI – KJK-KERSZÖV. Bp., 2000.

*Paczolay Péter tanszékvezető egyetemi tanár,
Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Politológiai Tanszék*

Európa, a sokféleség egysége¹

1957. március 25-én a római Capitolium egyik termében írták alá hat állam vezetői, közöttük Paul-Henri Spaak és Konrad Adenauer, az Európai Gazdasági Közösséget megalapító szerződést. Ez a nap kétségtelenül mérföldkő nemcsak a II. világháború utáni Európa fejlődésében, hanem a kontinens egész történetének menetében. A sok évszázados **Európa-eszme** olyan szakaszba lépett, amikor kézzelfogható reménnyé vált az európai egység megvalósulása. Az az elgondolás, amit Sully nagy terve, Saint-Pierre abbé örök béke-tervezete, vagy Kant víziója az örök békéről a rációt és a jogi eljárásokba vetett hitet szegezte a nemzetállamiság és a területi terjeszkedés reálpolitikájával szembe. A francia forradalmat követően a nemzeti önrendelkezés, a nacionalizmus ezt követő térhódítása eltemette ezeket a reményeket. Edmund Burke, a francia forradalom, és az általa megcélzott új világ elszánt ellensége az európai műveltséget látta veszélyben. A világ ezen táján, Európában nagyjából egyforma nevelés a társadalmi szokások és életformák hasonlóságát eredményezte - vélte az ír származású angol politikus és gondolkodó, melynek eredményeként „egyetlen európai sem válhatna teljesen száműzötté Európa egyik részében sem”.² Ahogy később Ortega írta: „Ezeknek az európai népeknek az élet mindig is azt jelentette – a XI. századtól, III. Ottótól mindenképpen –, hogy közös térben vagy térségben mozognak és tevékenykednek. Vagyis mindegyikük számára az élet a másokkal való együttélést jelentette. Ez az együttélés hol békés, hol harcias jelleget öltött.”³

A II. világháború utáni európai integráció egyik alapító atyja, Robert Schuman – érthetően – máshogy látta Franciaország történelmi szerepét. „Franciaország 1789-ben az egyéni és politikai felszabadulás, a szabadság új rendjének meghirdetőjévé vált... 1950-ben Franciaország ismét egy új eszmény apostolaként lépett fel, amely eszmény felfogásában és

¹ Az „Együtt Európában – múlt, jelen, jövő” című konferencián elhangzott előadás szövege (Pécs, 2007. március 22.)

² Edmund Burke, Letters on the Regicide Peace, id. Federico Chabod, Storia dell'idea d'Europa. Bari, Laterza, 1995. 19. o.

³ José Ortega y Gasset, Előszó franciáknak *A tömegek lázadásához*. Nagyvilág 2001/1. 111. o.

hatásában forradalmi, megvalósulásában azonban békés jellegű volt.”⁴ Az egyes országok európai helyének megítélése, a viták egyszerre érzékeltetik Európa sokféleségét, a különbözőséget, illetve a mindenhol föllelhető hasonlóságot, vagy azonosságot.

A sokféleség egysége hangzatos jelszó, de rendkívül nehéz program. A jelmondat nem először tűnik föl valamilyen szövetségbe törekvő államok egységfolyamatának érzékeltetésére. *E pluribus unum*: „sokból egy” – volt az Amerikai Egyesült Államok eredeti jelmondata. A különálló politikai egységek egyetlen szövetségi államba olvadását kívánta kifejezni. 1776-ban három kiemelkedő államférfi, az alapító atyák sorából, John Adams, Benjamin Franklin és Thomas Jefferson által alkotott kongresszusi bizottság az új államszövetség hivatalos emblémáján, a nagypecséten jelenítette volna meg a jelmondatot. A javaslatot elutasították. 1782-ben fogadták el a ma is használatos emblémát a nyilakat és olívaágat tartó sassal, és ennek része a jelmondat is. Az 1860-as évektől kezdve jelent meg a papírpénzeken az „*In God we Trust*” (Istenben bízunk) mottó, és 1956-ban ez vált a hivatalos jelmondattá.

Az európai államszövetség felé tett lépésnek remélt európai alkotmányszerződés szövegébe az Európai Konvent az utolsó pillanatban építette be az Európai Unió jelképeit – a megkésetttség miatt meglehetősen suta módon az általános és záró rendelkezések közé (IV-1. cikk). A Konvent lábjegyzetben adott hangot annak, hogy e cikknek az I. részben kéne szerepelnie. Az Unió zászlajának, himnuszának, pénzének és az Európa-napnak a meghatározása mellett a cikk az Unió jelmondatát is megadja: és ez az „Egység a sokféleségben”.

Ez a jelmondat – mely egy egyelőre megbukott dokumentum része – nemcsak gazdasági vagy kulturális egységre utal, hanem valamilyen politikai szövetségre is. Visszatekintve az európai integráció kezdeteire, köztudott, hogy a második világháború borzalmai és a totalitáriánus uralom nemcsak történészeket és írókat, hanem politikusokat is arra indított, hogy az európai egység eszményét felelevenítsék. A nemzetállamokra épülő európai államrendszert tartották a nacionalizmus, a háborúk és a totalitáriánus uralom okának. Számos politikus tett hitet az állami nacionalizmussal szemben a valódi értékek, a személyes szabadság, a vallási és politikai jogok mellett. A totalitarianizmus elleni harc mellett a béke megteremtése volt a másik fő cél. Ez ihlette a nemzetek feletti föderalizmus eszményét a nacionalizmus leküzdése, az elmúlt évszázadok súlyos háborúinak megelőzése érdekében. Ez volt az alapja Alberto Spinelli és Ernesto Rossi elkötelezett föderalizmusának, akik hittek

⁴ Robert Schuman, Európaért. Pécs, Pro Pannonia, 2004. 29. o.

abban, hogy az emberek, ha maguk dönthetnek, a kooperáció és az egység felé fognak törekedni. Bár a föderális eszme kétségtelenül a háttérbe szorult a későbbiekben, és az Európai Közösségek az elitek vezette funkcionalista stratégia alapján jött létre, még az ezt képviselő **Jean Monnet sem tagadta, hogy „kezdetektől fogva a politikai egység volt a célunk”.**

Az európai integráció ötven évének sikerei vitathatatlanok. Mindenekelőtt a béke megteremtése, azon belül a német-francia megbékélés. A közös piac, majd a közös pénz létrehozása, a hatékony gazdasági integráció. A nemzetállami elzártság helyébe lépő szabadságok. Az Unió megteremtése.

Aztán, ami számunkra a legfontosabb: a két részre szakadt **Európa újraegyesítése**. Gondoljunk csak arra, hogy 1957. március 25-én mi folyt Magyarországon. Az 1956-os forradalom miatti megtorlások, a MUK elfojtása, a munkásörtség kiépítése és demonstratív megjelenése március 21-én, és ugyanezen a napon, tegnap ötven éve megalapított KISZ szervezése.

És végül, szintén nagy jelentőségű volt a **közös európai értékek** kikristályosodása. Az integráció eddigi menetében és jövőjében is döntő szerepe van a morális tényezőknek és értékeknek. A híres olasz történész, Federico Chabod Európa eszméjéről tartott előadásainak a végén azt a summázatot vonta le, hogy „Európa eszméjének és az európai érületnek a kialakulásában a morális és kulturális tényezőknek abszolút vagy egyenesen kizárólagos elsőbbségük volt”. Chabod ezeket az előadásokat a milánói egyetemen 1943-44-ben tartotta. Nem véletlen, hogy szinte ugyanekkor adott elő az európai civilizációról a híres francia történész, Lucien Febvre is.

A „sokféleség egysége” mottó lényegében a hátrányokat próbálja előnnyé fordítani. Ebben a szemléletben az eltérő történelmi, nyelvi, kulturális hagyományok nem az eltérést, a különbözőséget jelentik, hanem gazdagító tényezők, annak a hitnek az alapjai, hogy e működőképes sokféleség a további fejlődés motorja lehet, s egyben segíti Európát a jövő kihívásainak megválaszolásában. Ez a gazdagság kincs. „Ha elveszne ez a sokféleség, eltűnne a dinamikus egység is. Európa valóban méhraj: sok méh, amely együtt repül.” – Ortega Y Gasset metaforájával.⁵

Ha az Unió már eljutott a Monnet által előre jelzett politikai egység valamilyen formájának legalábbis az elgondolásáig, milyen tényezők szükségesek a nemcsak különböző, hanem súlyos történelmi ellentéteket hordozó országok egységesüléséhez?

⁵ Ortega, i. m. 113-114.o.

Az egyik tényező a demokrácia. A **plurális demokrácia** képes a sokféleséget eljárási szabályokkal egységbe foglalni, és ezt a hatalmi szerkezetet legitimálni. Az Európai Közösségek alapelvei fokozatosan fogalmazódtak meg. Az Európai Közösség demokratikus deficitjének közhelyszerű felemlégetése során hajlamosak vagyunk elfeledkezni arról, hogy a Római Szerződés céljai között a demokrácia nem is szerepelt: a Közösség megteremtésének a preambulumban megjelölt célja nem a demokrácia, hanem a szabadság és a béke volt. A közösségi intézményi struktúrát nem demokratikus intézményrendszerként kívánták létrehozni; ezt tükrözte a - hagyományos kategóriák szerinti - végrehajtó hatalom központi szerepe a rendszer működtetésében, közösségi és a tagállami szinten egyaránt. Továbbá a Római Szerződés azt a követelményt se fogalmazta meg, hogy csak demokratikus államok csatlakozhatnak a közösséghez.⁶ Ez a követelmény csak később került a Közösség céljai közé.

A közösség demokratizálódásának egyik mérföldköve lett az Európai Közösségek Bíróságának – közhellyel élve: az európai integráció motorjának – 1980-ban hozott döntése a *Roquette Frères v Council* ügyben. A Tanács egy agrárügyben a Parlament véleményének késlekedése miatt egyedül döntött, és ezt a szabályozást a Bíróság megsemmisítette, mert a Parlammal folytatott konzultáció a Közösség törvényhozási folyamatának lényeges tényezője, "és ha korlátozottan is, de azt az alapvető demokratikus elvet tükrözi közösségi szinten, hogy a népnek a képviselőtestületen keresztül részt kell vennie a hatalomgyakorlásban".⁷ Honnan kerül az indokolásba az alapvető demokratikus elv? A szerződések szövegében ugyanis nem szerepel. A Bíróság egyik volt bírójá, Mancini szerint a tagállamok alkotmányos hagyományából. Ez alapján a bíróság mintegy felruházhat egy, a Szerződésben nevesített intézményt - az Európai Parlamentet - olyan funkcióval, amely a tagállamok belső politikai berendezkedésében adott.⁸

A béke és szabadság célja mellett az Európai Közösségekben csak később, a hetvenes évek elején jelentek meg a demokrácia, szabadság, jogállamiság, az emberi jogok alapelvei. A *Szerződés az Európai Unióról* preambulumban a tagállamok megerősítették elkötelezettségüket a demokrácia tiszteletben tartása mellett. Az F. cikkben azon tagállamai nemzeti identitásának tiszteletben tartásáról rendelkezett, amelyek kormányzati rendszere demokratikus elveken alapul. E rendelkezés helyébe az *Amszterdami szerződéssel* a

⁶ Mancini - Keeling, MLR 1994, 175.

⁷ 138/79 [1980] ECR 3333, para 33

⁸ Federico G. Mancini – David T. Keeling 'Democracy and the European Court of Justice' *Modern Law Review* (1994) 179. o.

következő lépett: „Az Unió a szabadság, a demokrácia, az emberi jogok és az alapvető szabadságok tiszteletben tartása és a jogállamiság elvein alapul.”⁹

Demokratizálódáson az Európai Közösséggel kapcsolatban - a szó etimológiájának megfelelően - a hatalomnak és a döntéshozatalnak **a néphez való szorosabb kötését** értik. A közösségi szervek nyilatkozataiban, majd döntéseiben lépésről-lépésre jelentek meg a hivatkozások az alapelvekre, hogy azután ezek lenyomata megjelenjen a Szerződésekben is. Itt a jövőben tisztázandó, hogy mely további elveket osztanak az uniós államok, illetve Európa egésze.

A demokrácia működési kereteit – egy magát politikai közösségként is megfogalmazni kívánó integrációban különösen – az **alkotmány** határozza meg. Másképp: ha egy politikai közösségről beszélünk, meg kell kérdeznünk, hogy létezik-e annak valamilyen alkotmánya? A kérdés állandóan napirenden van az európai intézmények gyakorlatában és a tudományos elméletekben is. Az európai alkotmány témáját érintve nem kizárólag, sőt nem elsősorban arról a lendületes, de elhibázott kísérletről beszélek, ami az Európai Konvent munkája eredményeként született.

A gyakorlatban kétféle választ találhatunk: az Európai Bíróság szerint az Uniónak van alkotmánya, és ez a Római Szerződés. (Ezt a Bíróság döntésében is kimondta: "az Európai Gazdasági Közösség a jog uralmán alapuló Közösség, olyannyira hogy sem tagállamai, sem intézményei nem kerülhetik el annak vizsgálatát, hogy az általuk alkalmazott intézkedések összhangban állnak-e az alapvető alkotmányos kartával, a Szerződéssel..."¹⁰ (1986). 1991-ben a Bíróság megerősítette ezt az álláspontját:) "Az EGK Szerződés, noha nemzetközi egyezmény formájában kötötték, mégis a jog uralmán alapuló Közösség alkotmányos kartája..."¹¹

Az Európai Parlament álláspontja szerint viszont az Uniónak nincs alkotmánya, pedig szüksége lenne rá. Ennek az álláspontnak a nyomán gyorsult fel a Laekeni nyilatkozattal fordulatot vett folyamat, amelynek eredményeként ült össze az Európai Konvent, és született meg az Alkotmányszerződés tervezete.

Az általánosabb értelemben vett európai alkotmányra vonatkozó számtalan elméleti vita közül kiemelkedik az, amelyet Dieter **Grimm** német alkotmánybíró tanulmánya váltott ki. A német és az amerikai jogi kultúrában egyaránt otthonos Grimm kiindulópontja, amit

⁹ Új számozással 6. cikk

¹⁰ *Les Verts v Parliament* ügyben hozott ítélet: 294/83 (1986) ECR 1339.

¹¹ Opinion 1/91 1991 ECR 6097

magam részéről egészében osztok, hogy az alkotmányosság kialakulásának két legjelentősebb vonása a következő: egyrészt a kormányzat legitimációja a kormányzottak, vagyis a nép egyetértésén nyugszik. Másrészt a politikai hatalom legalizált, vagyis nem létezhet olyan közhatalom, mely nem az alkotmányon alapul. Ez a fajta legitimáció és legalizáció csak úgy lehetséges, hogy az alkotmány a többi törvény fölött álló magasabb rendű jog. Grimm összeveti a közösségi szerződések és a nemzeti alkotmányok jellegzetességeit.¹² Arra a következtetésre jut, hogy csak egyetlen alapvető eltérés fedezhető fel a kettő között, nevezetesen, hogy a Közösség alaprendjének forrása nem a nép, a *demos*. Ez az alaprend nem az Unió népétől, hanem a tagállami kormányzatoktól és a nemzeti parlamentek ratifikációjából ered. Az alkotmánynak tekinthető szerződések forrása nem a nép, hanem a tagállami kormányzatok, és ez legitimációs hiányt jelent. További nehézségek is akadnak; elég csak a kommunikációt nehezítő nyelvi Bábelre utalni, vagy a kollektív európai identitás hiányára.

Joseph Weiler "neokonstitucionalizmusának" talaján az uniós *demos* hiányának betöltésére a többes politikai *demos* (*multiple political demoi*) megoldását kínálja.¹³ Eszerint mindenki legalább két *demos* tagja, két néphez tartozik, pl. német és európai, de lehet skót és brit és európai – ahogy MacCormick mondja. A két közösséggel való azonosulás intenzitása és alapja természetesen eltérő. A nemzeti közösséggel történő azonosulás az érzelmileg is felerősített szerves, kulturális azonosságtudaton nyugszik. Az európai azonosságtudat a nemzeti különbségek elfogadására és tudatos, racionális döntésre épül.

Fölvethető, hogy mennyivel volt demokratikusabb az eddigi legsikeresebb alkotmányozás, az amerikai 1787-ben, ahol a tizenhárom államból tizenkettő ötvenöt képviselője gyűlt össze, tizenhat hét alatt szövegezték meg azt a szöveget, melyet végül harminckilencen írtak alá. A dokumentum mai napig töretlen legitimációját az teremtette meg, hogy ezután azt a tagállamok alkotmányozó konvencióinak kellett ratifikálni. Az alapvető különbség a két folyamat között az, hogy az Unió alkotmányozó hatalma nem az Unió népétől, hanem a tagállamok népétől ered, ott nyerhetne például **népszavazás** útján demokratikus legitimációt.

¹² Dieter Grimm 'Does Europe Need a Constitution?' *European Law Journal* (1995) 282-302. o., továbbá Dieter Grimm 'Which Constitution for Europe?' in Horst Siebert (ed.), *Quo Vadis Europe?* J.C.B. Mohr (Paul Siebeck): Tübingen (1997) 3-9. o.

¹³ J. H. H. Weiler 'European Neo-constitutionalism: in Search of Foundations for the European Constitutional Order' In Richard Bellamy – Dario Castiglione, *Constitutionalism in Transformation: European and Theoretical Perspectives*. Oxford, Blackwell Publishers, 1996. 114. o.

És itt van az a probléma, amit az Unió jelenleg nem tud kezelni. Ha tagállamok népei döntenek az integráció folytatásáról, akkor el is vethetik azt. Ha e döntést a politikai elit magának tartja fenn, akkor csak elodázta a szembesülést a probléma lényegével. Az ír, majd az Alkotmány szerződést elbuktató francia és holland népszavazás kudarcának valódi üzenete az, hogy miként legitimálható demokratikusan az unió átalakítása és bővítése. Erre nincs az uniónak valódi elképzelése, ezért a demokratizálási folyamatot propagandamunkaként igyekszik beállítani. Sajátos paradoxon, hogy például az alkotmány szerződés tervezete jelentős előrelépést hozott volna a szubszidiaritás, a parlament szerepének növelése, általában a demokratikus elv érvényesülése területén, de épp a népakarat buktatta el.

Az **intézményi kereteket** a Szerződések szabályozták eddig, és ezek reformja terén a nizzai szerződés komoly előrelépést hozott. Ugyanakkor rendkívül súlyos döntéseket kell hozni, akkor is, ha nem lesz – mondjuk, mert egyelőre nem lehet – alkotmány. Legalább három ilyen lehet megnevezni.

Az első magára az **unióra** vonatkozik. Milyen politikai-szervezeti formát fog öltetni? A tagállamok kormányközi együttműködése marad, laza konföderáció formáját ölti, föderációvá alakul, vagy eddig Európában nem látott szuperállam jön létre?

Az ezzel összefüggő második kérdés az, hogy mi lesz a **nemzetállami szuverenitás** jövője? Hogyan alakítják át az államok saját lényegüket, államiságukat?

Végül az unió egész intézményrendszerét radikális döntésekkel kell **közelebb vinni a néphez**. A demokratikus deficit felszámolása azonban kétélű játszma. Az integrációt eddig az amellet valamilyen formában elkötelezett politikusok és kormányok mozdították elő. A folyamatoknak és az intézményeknek a nép akaratahoz történő kötése azonban azzal az eredménnyel is járhat, hogy a nép nem kér az integrációból. A népszavazások kudarcra intő jel. A nép azonban nem hagyható ki a folyamatból. Ha igent mondunk az európai alkotmányra, igent mondtunk a nép bevonására is. De fog-e ez működni, ki tudja-e az unió önmagát a hajánál fogva húzni?

A demokráciával kapcsolatos problémák, amit leegyszerűsítő módon a demokratikus deficit címkével intézünk el, nem a közösségi intézményrendszer kizárólagos problémája, hanem legalább annyira a nemzeti demokráciák hagyományos működése is válságban van.

Nevek említése nélkül, ha számba vesszük az uniós országok kormányait, miniszterelnökeit, támogatottságukat, az egyes országok belpolitikai helyzetét, ezek válságán az Unió már aligha ronthat. Így aztán az unióval szembeni ellenérzések okait firtató elméletek java része találgatás, a belpolitikai, a gazdasági, a közösségi tényezők szerepéről.

De nemcsak a demokráciával vannak problémák mind nemzeti, mind közösségi szinten. A Közös Piac eredeti terepén, a **gazdaságban** is komoly bajok vannak. Az integráció fő mozgatórugója továbbra is az, hogy Európa gazdasági teljesítménye ne maradjon le végzetesen a világ más gazdasági övezetei mögött. Ez természetesen rögtön visszakapcsolódik a legitimitáció kérdéséhez is, hiszen a gazdasági növekedés fenntartása képes megőrizni az elért jóléti vívmányokat. Határozott remény volt, hogy az egységes piac Közép-Európára való kiterjedése hosszabb távon egy a mainál szervezettebb és kiegyensúlyozottabb gazdasági térség megvalósulását kínálja. Ez a gazdasági tömbök és a globalizáció versenyében könnyebben lenne képes helytállni. A jelenlegi gazdasági válság mind a nemzeti piacok, mind a Közösség szintjén ezért az elméleti jogi, politológiai kérdőjeleknél is súlyosabb fenyegetést jelent.

De térjünk vissza az **1957. március 25-ei Rómába**. Rövid ceremónia után aláírták az Európai Gazdasági Közösséget alapító szerződést. Valamennyi római templom harangja megszólalt. A város ellepték azok a plakátok, amelyeken hat kislány országuk nemzeti zászlójába öltözve lépkedett kézen fogva. A résztvevőket mély meghatottság töltötte el, ahogy Roberto Ducci nagykövet visszaemlékszik:

„Emlékeimben a csodálatos beteljesülés érzése él, ahogy lépkedtünk felfelé a Capitolium lépcsőjén, de még inkább a remény érzete, amikor az aláírási ceremónia után lefelé jöttünk: március végi este volt, az eső elállt, feltámadt a nyugati szél, az égen megjelentek az első csillagok a nagy fehér tavaszi felhők között, és minden készen állt a sikerhez, minden újjáélesztette a reményeinket, és most már mondhatjuk, az illúzióinkat is.”¹⁴

A remények közül sok illúziónak bizonyult, súlyos válságok rázták meg az integrációt – így De Gaulle „üres székek politikája” 1965-ben, vagy Thatcher „vissza Európától a saját pénzünket” követelése –, de egyik válság sem bizonyult végzetesnek, visszafordíthatatlannak, mindegyiket továbblépés követett.

Ma, ötven év után – hasonlatosan a Capitolium lépcsőjén lefelé lépegetőkhöz – alighanem mi is újjáéledt reményeket és illúziókat dédelgetünk.

¹⁴ Maria Grazia Melchionni, *Europa unita sogno dei saggi*. Venezia, Marsilio, 2001. 318.

*Pokol Béla tanszékvezető egyetemi tanár,
Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Jogbölcseleti és Jogsociológiai Tanszék*

A jog rétegeinek történeti kibomlása

A modern, vagyis 1800-as évek közepétől létező európai és amerikai jogrendszereket vizsgálva, a jog értelmi rétegeiről és ezek hordozóiról a következő összkép adható meg: a törvényszövegek felett a parlamenti pártpolitikusok és minisztériumi törvényelőkészítési apparátusaik rendelkeznek, a jogdogmatikai réteget, ennek kategóriáit és fogalmait alapvetően az egyetemi jogászság gondozza, végül az eseti jogi döntésekből kinövő, konkretizáló bírói jogréteget a felsőbbírói kar alakítja. Ezek a jogászcsoportok és az eseteket az ügyfelek szempontjai szerint formáló ügyvédek és ügyészek többé-kevésbé elkülönülnek egymástól, és szakmai ethoszaik, de konkrét jogi előírások is igyekeznek sajátos funkcióikat tisztán tartani más feladatok torzításaitól. A jogász szerepek mai megoszlásának és a jog rétegei mai felépítésének mélyebb megértéséhez jutunk azonban, ha történetileg korábbi időpontokban is szem elé tudjuk kapni a jog akkori szerkezetét, az abban játszott jogász szerepeket, és ezek maitól eltérő összekapcsolásait. Ezek változásait az elemzés középpontjába emelve, a jog egyes rétegeinek elkülönülését az archaikus jogok egységéből is jobban meg tudjuk érteni. A középkor és az újkor első évszázadainak kontinentális európai jogrendszerei és az akkori jogász szerepek eltérései a maitól jól megmutatják, hogy egyrészt a jog és a joggyakorlat funkcionális problémáit miként lehetett megoldani az akkori körülmények között, másrészt ezektől a megoldásoktól miként közeledtek az 1800-s évek végéig a ma ismert jogszerkezeti felépítéshez.

1. Az archaikus jogoktól a tudatos jogalkotásig

A nyugat-római birodalom széthullása után a keleti részekben izolálódott bizánci birodalom szabadon hagyta a szűkebben vett Európa területeit az eleinte észak és északkelet felől beáramló különböző germán és szláv törzsek előtt, amit a magyarok követtek a 800-as évek második felében. Észak-Afrika felől pedig a 700-as évektől az iszlám által egységbe fogott arab törzsek nyomultak be több száz éven keresztül az ibériai félszigetre és Szicíliaba

De iurisprudentia et iure publico

JOG- ÉS POLITIKATUDOMÁNYI FOLYÓIRAT
I. évfolyam, 2007/1-2. szám

illetve a dél-olasz területekre. A római időkhöz képest lesüllyedő társadalmi fejlettség körülményei között a betörő törzsi hódítók közül még civilizáltabbak voltak az arab uralom területein kialakult viszonyok, mert a fejlett antik tudást arab nyelvre lefordítva, és a matematika, a filozófia és az orvostudomány eredményeit képzési központokban oktatva, évszázadokon keresztül innen ment át a keresztény országokba is az antik tudás. (Pl. Nagy Károly is itt tanult fiatal korában az arab iskolákban, és a későbbi pápa, II. Szilveszter is a mohamedán iskolákban tanult matematikát, fizikát.) Ezzel szemben a nyugati és északi részeket előzőnlő, nemzetségi szervezetben élő germánok és szlávok a mindennapok ismétlődő rutinjaiból kialakuló szokásjogok szerint éltek a legegyszerűbb tudás szintjén és életkörülmények között. A dél-francia területeken és a Rajnáig terjedő, valamikori római birodalmi részeken a szokásjogként fennmaradt az egyszerűsödő római jog, és ennek hasznosságát felismerve a törzsi hódítók is átvették ezek nagy részét, vegyítve saját szokásjogi intézményeikkel.

Ennek első összegzése a lex Salica volt, az 500-as évek fordulójáról, melyet a Galliába behatoló frankok királya, Chlodwig készíttetett el, miután felvette a kereszténységet, és az új egyház római képzettségen és latin írásbeliségen alapul írástudói ebben támogatták (Hattenhauer 2004:135-170, korábbi magyar szerzőktől ezek elemzéséhez Wenzel 1869:368-370, és Hajnik 1891:70-71, a maiak közül Ruszoly 1997:46-52). Ez a törvény, vagy inkább szokásjogi feljegyzés, jól mutatta a kereszténység - és vele az írásbeliség - hatása előtti törzsi jogok jellemzőit. Ezek között lehet említeni a magatartás belső tudati-akarati összetevőinek teljes hiányát a jogi normákban, és csak a külső cselekvésekre és ezek eredményeire figyelmet a szankcióknál. A belső tudati folyamatok és az akarati elem figyelembe vétele indult meg a kereszténység hatására a későbbi szabályokban, e mellett egy másik fontos változás a házasságot és a családalapítást érintette azzal, hogy egyrészt a házasságot a két fél akaratnyilatkozatára alapozták - és ezzel a bevett gyakorlatot, miszerint a házasulók szülei és rokonsága hozta meg a házassági döntést, tendenciájában háttérbe szorította - másrészt a közeli rokonsági fokok házassági akadálykénti rögzítésével az addig zárt nemzetségi szervezet felbomlását gyorsították fel. Az átfogó nemzetségtől és rokonságtól függetlenedő kiscsaládok vagyoni önrendelkezését fokozta a kereszténység azzal is, hogy az öröklésben nagyobb szerepet adott az akarati elvnek és a végrendelkezésnek, szemben a korábbi zárt, rögzített örökléssel, a családon belüli automatikus vagyonszállással a nemzetségen belül.

Az archaikus jogok egy másik jellemzője, hogy itt minden absztrakció hiányzott, pl. a lex Salica 9. címében tíz szakaszban csak a disznólopások bírságait írja le – de utána

ugyanígy a birkákét, szarvasmarhákét, méhekét és a lovakét -, külön-külön egy szopósmalacét, egy anyagkocáét, több disznóét, egészen 50 disznó ellopásáig, megadva pontosan a bírságként fizetendő pénzösszeget, de pl. hogy a sok disznó fajtából „a” disznó fogalmát tették volna oda, nem is beszélve arról, hogy az összes állatot, mint háziállatot fogták volna össze, elképzelhetetlen volt (Hattenhauer 2004:125). Az pedig hogy még ezek mellett az összes más nem élő dolgot s mint „dolgot” fogalmazták volna meg, ebben az érzékileg megragadhatóhoz tapadásban nem merülhetett fel. Ugyanígy az absztrakciók teljes hiánya a tér és az idő akkori megélésében is megmutatkozott, és nem absztrakt méterekben, vonalakban látták a teret, és tagolták azt, hanem pl. a patakpartig, a többszázéves óriási tölgyfáig, a meredek dombig tartott egy terület, és az egész vidék így volt tagolva az emberek fejében. Az időre szintén érzékletes meghatározások voltak, pl. egy út ideje három pipadohányig tartott, és a napi időket a nap állásának vagy a hold állásának helyzetével adták meg, amit láthattak. Egy további jellemző a közmondásként való norma-megfogalmazás, melyet pl. Jacob Grimm az ősi német jog kutatója e jog „poetikus” vonásának nevezett, pedig ezek nem díszek voltak, hanem egyszerűen akkor így beszéltek és gondolkodtak. A közmondások voltak maguk a magatartási minták és normasértés esetén a cselekedetek megítélésének alapjai.

A jogi köteleességek megalapozása, kötelezettségek erejének létrehozása az archaikus jogban még teljesen eltért a később az állami erőn nyugvó kötelezettségtől. Hattenhauer európai jogtörténetében idézi Tacitus leírását, melyben az csodálkozva írja le, hogy a germánok a kockajáték-szerencsejátékot milyen komolysággal űzik, és ha valaki már semmit nem tud fogadásra feltenni, akár a saját szabadságát is felteszi, és ha veszít, akkor bár esetleg sokkal erősebb a nyertesnél, és ellen tudna állni, vagy elmenekülni, de engedelmesen hagyja magát megkötözni és rabszolgának eladatni. „Ezt az engedelmességet ők Treue-nek (fides) nevezik” –írja Tacitus. Etimológiailag a német Treue (hűség) az ógermán eredetű tree (fa) szóra megy vissza, amit az angolok nyelve azóta is megtartott, és a az eskü a házközösség szent fájának érintésével zajlott valamikor, és az eskü így a „tree” képpel azonosult. A „hűség” fogalomhoz, a szent fa érintésével való önelköteleződés járult, és a pogány vallásban a házközösség egészét tették fel erre (Hattenhauer 2004:114). Ezért volt ehhez kötve, és később is ez adta az eskühöz kötöttség erejét. Az eskü megsértése így („nyelje el az egész házat a föld!” stb.) mintegy önmaga váltja ki az égi büntetést egy valamikori későbbi időpontban, és amikor a legmélyebben e hit szerint élték meg az életet, akkor egy eskü elégséges volt a kötelezettségek vállalásához. Mindenféle legendák aztán ezek erejének

alátámasztását szolgálták, miszerint egy hamisan esküvő miképpen járt pórul, és néhány nap múlva hogyan csapta agyon a villám stb. Ez az eskütechnika azonban az akkori külsődlegesességhez kötött életben azt is jelentette, hogy ha egy titkos technikával ki tud bújni az eskü kötelező ereje alól, akkor ezt nyugodtan megteheti az ügyes ember. Vagyis a mai „lelkiismeret” által alátámasztott kötelezettségvállalás helyett a külsődleges félelem általi kötöttség létezett, és ha ezt valahogy ki tudta játszani, akkor ez megengedett volt. Pl. ha eskü közben észrevétlenül egy olyan jelet tett, ami az elterjedt hit szerint érvényteleníti azt, akkor az nem köti az eskütevőt. Így a háta mögött keresztbetett ujjak, amit a másik nem vette észre, az esküt hatálytalaníthatják, és ekkor már szabadon cselekedhet ezzel szemben is az eskütevő. Vagy egy másik tanító célzatú legenda szerint egy keresztény adós turpis módon úgy esküdött meg a kölcsönt adó zsidóval megjelenve a bíróságon - állítva hogy visszaadta a kölcsönt -, hogy egy nagy, üreges botba sok aranyat tett, és erre támaszkodva jelent meg, mintha szüksége lenne a botra, és amikor esküdött átadta a zsidónak, hogy tartaná meg addig, és ekkor megesküdött, hogy még több aranyat is átadott neki, mint amit kellett volna, majd visszakérte a botot. Ám amint kiment - szolt tovább a tanító célzatú legenda - egy ájulás jött rá, elalélt, a botot elejtette, az aranyak kiestek, majd egy arra járó lovas kocsis elütötte és meghalt. Még a 900-as évek elején is létezett az eskünek ez a külsődleges kötésnéként felfogása, noha ekkor már a keresztény egyház zsinati határozatokban - a keresztény szellemiség általánosan a belső tudati és akarati életre figyelése és hangsúlyozása miatt - ezt már tiltotta. Ekkor történt, hogy a frankok királya, Lajos egy ellene ellenszegülő főúr várába nem tudott seregével behatolni, és a jelenlévő püspök egy eskücselhez folyamodott. A püspök csele abban állt, hogy megesküdött, ha kijön a várból a főúr tárgyalni, akkor sértetlenül visszamehet a vár hídján, és ez bízva az esküben egy idő után ki is jött, ám a püspök visszaküldte, hogy a király még nem reggelizett. Ezután újra szóltak neki, hogy most már jöhet, és amikor kijött, elfogták és kivégezték. A püspököt az esküszegésére figyelmeztetve mondta, hogy ő azt ígérte, hogy visszamehet sértetlenül, ha kijön, és vissza is ment. Másodszorra ezt már nem ígérte meg...

A kereszténységnek ez az átalakító hatása megfigyelhető más törzsi jogok esetében is. Az angol szigeteken a 600-as évek elejétől vált elterjedtté a korábban a keltákat leigázó angolszász törzsek között a keresztény térítés, kenti angolszász király, Aethelbert 601-ben vette fel a kereszténységet népével együtt, és már a következő évben készítettetett a pápai küldöttek segítségével egy jogfeljegyzést a szokásjogról, majd a királyi jogalkotás érvényesülését a római minta alapján támogató keresztény egyház nyomására egyre

folyamatosabbá tették a következő évszázadokban, és az új és új királyi dekrétumok kiadása a szokásjogok kiegészítésére és ezzel a kereszténység szellemének bevitele a mindennapok szokásjogába gyakorivá vált. Alfréd király törvényhozása (871-899) már az angolok teljes kereszténységre átállását mutatta.

Az európai kontinens észak-olasz részein a megszálló longobárdok rendezkedtek egy időre, és az itt egyszerűsített formában továbbélő római szokásjogot igyekeztek összeolvasztani saját korábbi szokásjogukkal. Itt ellenállóbbak maradtak a kereszténység hatásaival szemben, és nem is a római keresztény világegyház formájában vették fel a keresztiséget, hanem az ariánusokét, akik lemondva a világegyház szerveződéséről, csak az egyes területek önálló keresztény közösségeit ismerték el, és ezek világi hatalomnak alávettségét is elfogadták. Róma püspökei harcoltak ez ellen, és Európa nagy részén végül a római világegyház kereszténysége terjedt el a következő évszázadokban. Ebben nagy segítséget jelentett számukra a 700-as évek közepétől a Karoling dinasztia a frankok birodalmának az élén, akik a tartományi vezetők visszaszorításáért harcolva uralmuk igazolásáért is folyamodtak a pápai hatalomhoz, és mint a kereszténység földi támaszai építették ki hatalmukat. Különösen Nagy Károly kiterjedt birodalma és a pápai udvar összefogása hozta létre a 800 és évek közepére az egységes keresztény Európát. Ekkor a király tudatos jogalkotással a kapitulárék kiadásával, illetve a keresztény püspökök testületének, a zsinatok határozataival folyt évtizedeken keresztül a korábbi tompa szokásokból álló szokásjog átformálása.

Az egységes Karoling-birodalom kettéválása a nyugati és a keleti frank birodalomra - melyben az előbbi a mai Franciaország területeit és az észak-olasz területeket fogta össze, a utóbbi pedig a német területeket - eltérő fejlődést adott Európa nagy területeinek. A nyugati frank birodalom nem tudott ellenállni az észak felől betörő normannoknak, végül 911-ben önálló hercegséget adva birodalmon belül számukra, Normandia néven saját államot alapítottak itt, felvéve a kereszténységet, és házassággal a normann herceg családja és a frank uralkodó szövetségre léptek. Itt aztán a következő évszázadban a centralizált normann intézmények és a frank hűbéri intézmények fokozatosan egy egységet államot alapítottak ki. Ezzel szemben keleti-frank birodalom visszaverte a normannokat, és ezután ez a rész nem egy egységes állammá fejlődött, hanem az uralkodó a korábbi római birodalom utódként, császárként csak lazán tudta összefogni az önálló törzsekből kialakult tartományi vezető családokat és önálló állami szerveződéseiket. Ez a keleti rész amúgy is sokkal heterogénebb volt, mint a nyugati, nagy területek itt soha nem tartoztak a római birodalomhoz korábban, és

így intézményei a régi törzsi jogokon nyugodtak, e mellett a sok eltérő germán törzs mellett még a meghódított szlávok különböző törzsi jogai is fennmaradtak. Ennek révén a kereszténység és a latin írásbeliség sem tudta olyan mélyen áthatni itt a koraközépkorban a mindennapok szokásjogát, mint az Nyugaton és a dél-európai részeken megtörtént.

Nyugaton a jellemző fejlemények között említhető ezután a normannok sikeres beilleszkedése a frank birodalomba, és az egységesedő állam felé tett lépéseik, miután 987-ben a normann Capet Hugo és dinasztiája vette át a trónt, majd 1066-ban Anglia normann meghódítása és a centralizált angol királyság kialakítása, majd ugyanígy dél felé tett hódításaik nyomán az 1100-as évekre a szicíliai királyság és a nápolyi királyság normann uralom alá vetése, amely tudatos jogalkotást és államépítést hozott itt is létre, felhasználva a korábbi római császárság apparátusának tanulságait. Az 1050 körül Pisa-ban megtalált *Digesta*, a klasszikus római jogtudomány szerzőinek kivonatos gyűjteménye, majd ennek nyomán az 1100-as évektől ismét felvirágzó római jogi egyetemi képzés tömegesen hozta létre a jogi és igazgatási technikát és jogi érvek tárházát ismerő és kezelő jogászárságot. A megerősödő itáliai kereskedő városok és a központi hatalommal rendelkező uralkodók az új jogászság segítségével - az eddigi keresztény egyházi tisztviselők és papság mellett - tudatosabb jogalkotásba kezdtek. Velence, Pisa, Padova és más itáliai városok jogkönyvei a helyi szokásjog feljegyzése mellett egyre inkább tudatos jogalkotással nyúltak bele a szokásjogi anyagba. Ugyanígy a Német-Római Birodalom császárává választott Hohenstauffenek, I. Frigyes majd különösen II. Frigyes, aki egyben már a Szicíliai Királyság uralkodója is volt, önálló jogalkotásba kezdett, hivatkozva a korábbi római császárok gyakorlatára, amit a megtalált *Digesta* kezdő részei rögzítettek: „*princeps legibus solutus*” - a császár a törvényeknek nincs alávetve. II. Frigyes 1230-ban a szicíliai területeken egy egységes országos jogi kódex elkészítésével bízta meg a híres jogászt, Petrus de Vineat (1190-1249), aki az egyes járásokban lévő jogok feljegyzését kérte a helyi hivatalnoktól, majd ez alapján összeállította a „Melfi konstitúció”-nak vagy más néven „*Liber Augustalis*”-nak nevezett kódexet. A király az ellenállást megelőzendő gyorsan kiadta a törvénykönyvet, és még további kiegészítésekkel és kompromisszumokat tartalmazó módosításokkal 1247-ig véglegesítették. Az uralkodó a szicíliai területeken a törvénykönyvét öntudatosan „Elrendeljük..” mondattal indította, de mint a német-római birodalom császára ugyanezeket a rendelkezéseket bevezetni törekedve a birodalom egészében, még csak a tartományi főurakat eskütársként maga mellé véve és velük együtt megesküdvé bízhatott a jogi rendelkezések kötelező erejében. A normann elődök által kiépített centralizált hivatalnoki rendszer révén a

központi akarat és jogmeghatározás a szicíliai részeken már jobban át tudott menni a gyakorlatba, míg a legtöbb helyen Nyugat-Európában a királyi rendeletek kiadásánál az volt a gond, hogy a szóbeli elhangzás után a folyamatos elterjesztés és a végrehajtás ellenőrzése nem volt biztosítva. Mindenesetre II. Frigyes a félezer évvel későbbi a porosz II. Frigyes abszolutista stílusát idézi meg, amikor kiadott törvénykönyvének prológusában annak kizárólagos hatályát deklarálja: „Azt akarjuk, hogy a nevünkben kibocsátott rendeletek a Mi Szicíliai Királyságunkban kizárólagos érvénnyel rendelkezzenek, és ezért elrendeljük, hogy a jövőben mindenki köteles ezt követni. Az előregedett régi törvények és szokások, melyek a mi konstitúciónkkal szemben állnak, ezennel megszűnnek, azért, hogy a mi konstitúciógyűjteményünkben nem szereplő törvényeknek sem ereje, sem érvénye ne legyen sem a bíróságokon, sem azokon kívül” (idézi Hattenhauer:2004:345.)

Ha nem is ilyen öntudatos alkotással, de a szintén valamikori római jogi területnek számító spanyol területeken is megindultak az 1200-as évek közepén a királyi jogászok vezetésével a jogfeljegyzések és ezekből jogi kódexek kialakítása, és Kasztília királya, X. Alfons külön a városi életre kiadta 1258-ban a „Fuero Real”, a többi részre pedig a „Siete Partidas” nevű kódexeit, melyek közül az utóbbi később áttevődve a spanyolok által meghódított Dél-Amerikába, még ma is formálja a ottani jogéletet. E hivatalos, állami hatalmon nyugvó kodifikáció mellett északabbra, a római jog által nem érintett francia részeken annyiban hatott az alig tudatos szokásjog látható alakban való kiemelésének szükséglete, hogy itt magángyűjteményként az egyik francia bailli (bíró), Philippe de Beaumanoir (1250-1296) összegezte az egyik nagy francia tartomány szokásjogát („Coutumes de Beauvaisis”), és az ebbe az irányba ható korszellemet mutatja, hogy szinte évre azonosan ekkor jelent meg az angoloknál is az egyik első nagy jogi összegzés Henry Bracton-tól (1210-1268). Európa észak-keleti részében, a római birodalomtól szintén független maradt szász-német részeken Eike von Repgow tartományi grófja unszolására, de szintén magánszorgalomból összegezte 1230 körül a helyi szokásjogot Szásztükör néven, és az itteni tudatosabb jogérzetet az is formálta, hogy itt előtte sok évtizeden keresztül a flamand és nyugatibb részektől idetelepült német csoportok a letelepedésük alkalmával - legtöbbször a helyi főurak által ösztönözve és kiváltságokat biztosítva letelepedésük fejében - kifejezett írásos megegyezésekben rögzítették a jogállásukat, az áthozott szokásjogaik használatát, illetve az itt élő szlávokhoz való viszonyukat, így a jog tudatosabb alakban élt e körülmény miatt itt, mint a nyugatibb részek tompa, kevésbé tudatos szokásjoga azt lehetővé tette. Az itt kialakított Szásztükör aztán példát adott a dél-nyugati részeknek is a területük jogainak

feljegyzésére, pl. a bajor-sváb részeken így jött létre a Svábtükör néhány évtized múlva kifejezetten a Szásztükör alapul vételével, de itt a római jog hagyomány által némileg ötvözve (lásd Hajnik 1891:242; Wieacker 1968:277).

E szokásjogi feljegyzések után a tudatos jogalkotás mindennapokat átható jellege inkább csak a városokon belül a saját városi jogokat illetően volt még hosszú ideig jellemző. A központi jog inkább csak úgy tudott érvényesülni, hogy központi bíróságokat hoztak létre, ahová a szokásjogok alapján ítélkező alsóbbaktól fellebbezni lehetett, és így lassanként az alsóbb jogi szférát is át tudták formálni. De egész országok tekintetében a folyamatosan működő jogalkotás és az országos jog kizárólagosan ehhez kötése csak az 1600-as évek végétől az abszolutista uralkodói hatalomnak sikerült, és ez is csak az 1800-as évekre rögzítődött véglegesen.

2. A jogdogmatika rétegének kialakulása

A jog tudatosan alkotottá válása és szövegrétegben rögzítődése mellett a jog konkrét szokásnormák szintjétől való felemelkedése, absztraktabb szabályokká válása és a jogi normák tömegének pontosabb jogi fogalmak rendszerével való feljavítása is csak több évszázad folyamán ment végbe. A klasszikus római jogi fejlettségi szintet őrző jusztiniánuszi jogösszeállítás, a Digesta és a jog intézményeibe tanítási céllal bevezető Institutio-k ismertté válása és felhasználásukkal az 1100-s évektől ennek tömegesebb tanítása Bolognában, majd több itáliai és francia egyetemen, a római jog már kialakított fogalmait ismét behozták a jogéletbe. Ám a római jog maga is csak a vitás esetekre koncentrálnak bírói döntéseket tette a középpontba, és alapvetően konkrét élethelyzetekre szóló esetjogot jelentett, átfogó jogi fogalmakat alig tartalmazott. E mellett gondot jelentett, hogy az európai hűbéres feudalizmus körülményei, tulajdoni rendszere, társadalmi csoportjai közötti kapcsolatai nagymértékben eltértek a római kori állapotoktól. Ennek áthidalására a jog új európai körülményekre való átalakítása két lépcsőben ment végbe az 1100-a évektől indulóan az egyetemi jogi oktatás és professzori gárdája révén. Az első fázisban kb. kétszáz év alatt a jusztiniánuszi kodifikációt és a Digesta szövegeit csak értelmező-magyarító jelleggel dolgozták fel, pusztán egyetemi tanításai célzattal, de nagy részét ekkor még nem használták a működő joggyakorlatban. Eleinte inkább csak a közjogi érvek keltettek benne figyelmet, pl. Barbarossa Frigyes császár uralmának igazolására és a pápával illetve a lombardiai városokkal való hatalmi vitáiban kívánt a jusztiniánuszi kódexekből érveket kiemelni, és

ehhez segítséget nyújtó bolognai jogászprofesszorok elérték 1155-ban, hogy egy császári privilégiummal az egyetem önállóságot kapott a várossal és a hűbérúri beavatkozással szemben. (Másik oldalról pedig épp császári hatalom melletti kiállás miatt az első nagy glosszátor-tanítót, Irnerius-t a pápai zsinat 1119-ben kiközösítette.) De a városok is csak a közjogi státusuk iránti küzdelmeikhez használták fel eleinte az újonnan feléledő római jog érveit, és igyekeztek később az igazgatási-vezetési feladataikra Bolognában végzett jogászokat találni. A Digesta és a római jogi szabályok igen nagy részét azonban még sokáig nem igényelték a működő jogi gyakorlat felől.

A római jog nagy része pusztán egyetemi jogi tanítás része volt, és inkább elmeélesítő jelleggel hatottak ekkor a klasszikus római jog magánjogi kérdésekben kifejtett disztinkciói. De még a pusztán egyetemi célzattal történő római jogi szövegfeldolgozást is visszafogta az, hogy jogi írásokkal foglalkozás a keresztény írásoknak azt a korabeli szellemét vette át, amely az írásokat és azok minden szövegrészét szentségként kezelte. A jogászok számára a justiniánuszi kodifikáció megtalált szövege, a corpus iuris, mint a vallásos hit számára a Biblia jelent meg. Minden egyes szövegrész maga volt az igazság ebben a szemléletben, miközben a Digesta ötven könyve - ma is több vastag kötetet tesz ki ez a szöveg - 533-ban összeállítva 300-400 évvel korábban született művekből való kivonatolásoknak volt a gyűjteménye, és e szövegek is negyven eltérő szerzőtől származtak eredetileg, kiknek munkássága között sokszor száz évek teltek el. De a császár összeállítói maguk is több ellentmondást hoztak létre a különböző szövegrészek kiemelésénél, és a Digesta könyveibe beiktatásnál. Ennek ellenére az 1100-as évek elejétől a Corpus iuris-t tanítani kezdő glosszátorok minden egyes szövegrészt és mondatot a teljes igazság foglalataként kezeltek, és az eltérő szövegrészek közötti esetleges ellentmondások létezése fel sem merült számukra.

E korlátozott értelemmel való feldolgozás mellett is a több évtizedes munka eredményeként lassanként végül mégiscsak a középkori állapotok felé közelítették a Corpus iuris szabályanyagát és intézményeit. Párhuzamosan ezzel az 1200-as évekre nagy fellendülésen mentek keresztül az Európa, Bizánc és az arabok országai közötti kapcsolatok, a kereskedelem és az ezeket bonyolító városok, így a valamikori fejlettebb városi életre szabott római jogi szabályok egyre inkább szükségessé váltak a középkori városi élet, a kereskedelem és kézműves ipar szabályozására. Így az 1200-as évek második felére a glosszátorok majd 200 éves tevékenységét összegezve Accursius a Summa glossaria c. művében egységes alakban foglalta össze a teljes, átformált római jogi anyagot, és ezt már egyre inkább a mindennapi élet jogi vitáiban is elkezdték felhasználni.

A mindennapokban használatba vett római jog és az 1800-as évek elejétől felgyorsuló jogdogmatikai munka kialakulása közötti időben három szakaszt különböztethetünk meg. A első szakaszban 1300-1500 között jogászdoktorok és az egyetemi jogászprofesszorok legközvetlenebb gyakorlatba bekapcsolódása formálta a jogot; ezt az 1500-as évektől a tudatosabb jogi gondolkodás és a jogi rendszerezés megindulása követte, eleinte a franciáknál a jogi humanizmus alakjában, majd a hollandokhoz áterjedve az „elegáns jurisprudentia” alakjában (az elnevezés az eltorzult középkori latin elvetéséből és írásaiknak az eredeti latin nyelvhez való visszafordulásából ered); végül ebből az észjogi rendszerezések törekvése alakult ki az 1600-as évek végétől. Savigny, Puchta és a történeti jogi iskola a németeknél már ezek nyomán kezdték el jogdogmatikai fogalmi munkának a jog középpontjába állítását (lásd ennek elemzéséhez Hamza 2002).

2.1. A konzíliumadás, ítélkező jogi fakultások

Az ítélkező jogi fakultások az 1200-as évek végi észak-olasz területek kezdetei után az 1400-as évek közepétől indulóan a németeknél alakultak ki, és ez az egyetemi jogászprofesszori csoportokat helyezte a konkrét eseti bíraskodás középpontjába. De ugyanakkor ezek a professzori ítélkező testületek, a Spruchkollegium-ok egyben a mai ügyvédi tevékenység tudományosabb válfaját, a konzíliumadást is ellátták, és e tevékenységük nem egyszerűen „melléktevékenységet” jelentett a tanítás és a jogirodalmi tevékenység mellett, mert az ebből adódó munkateher és a befolyó honoráriumok bőven – néha többszörösen – meghaladták az egyetemi oktatói munkát és finanszírozását. A konzíliumadás a németeken túl, szélesebb körben is, az olaszoknál, a franciáknál, a spanyoloknál és a hollandoknál is központi szerepet játszott az egyetemi professzorok tevékenységében, igaz itt rajtuk kívül hamar megjelentek a városi hivatalnokok, a felsőbírák és az állami központi kancellária főtisztviselői konkurenciaként (lásd ehhez: Scholz 1976; Wagner 1976; Walter 1976). A németeknél az ítélkezési fakultások és bennük az jogászprofesszorok háttérbeszorulását illetve szorítását később az elitjogászok egy részének egyetemekről az abszolutista hatalomhoz jutott német királyi és hercegi udvarokba áttelepedése indította el az 1700-as évek elejétől, de ugyanígy a francia királyi udvar ordonnance-ainak átfogóbb kódex-szabályozásai is csak a jogászdoktorok királyi udvarba áttelepülésével jöhettek létre. Tágabban is szemlélve, a konzíliumkérés a bíróságok részéről annak mértékében szorult vissza franciáknál, a spanyoloknál és a holland területeken is az

1700-as évek elejéig, ahogy a római jogban és ennek újkori *usus modernus* változatában képzett jogászok elfoglalták a felsőbbírói posztokat (Részletesen e folyamathoz lásd Pokol 2006).

A kommentátorok idején a konzíliumadás már folyamatos foglalkozássá vált, és ezeket vagy a feleknek még az üzleti tevékenységük folyamán adták, vagy a peres eljárásuk menetében a felek valamelyike, vagy a bíróság kérésére. Bár a fő szabály szerint az itáliai gyakorlatban ekkor a bíróság kérte a peres eljárásban a konzíliumot a felek javaslatára vagy e nélkül is. Mint stabil intézmény az eljárásban először az 1200-as években jelent meg a konzíliumadás. Több városi statútumban megjelent ebben az időszakban ennek szabályozása, de Durantis „*Speculum iudiciale*” c. 1246-os kézikönyve is ezt bizonyítja. Woldemar Engelmann 1938-as „*Wiedergeburt der europäischen Rechtskultur*” c. könyve kimutatta, hogy elsősorban a Podesta-bírósági formával rendelkező városokban alkalmazták ezt, mivel az így külföldről jött bírák nem ismerték a helyi jogot, de különösen, mert hivatali idejük lejárta után felelősek voltak döntéseikért. (Lásd ehhez Szabó Béla leírását is, különösen Szabó 2001:122). Nápolyi királyságban ez csekélyebb szerepet kapott, mert Róma egyházi bíróságai elutasítón álltak szemben a konzíliumkéréssel. De a *ius commun* álláspontja szerint később az alakult ki, hogy nehéz és bonyolult esetekben a bíróságnak joga volt konzíliumot kérni, amelyet ugyan figyelembe kellett vennie döntése kialakításában aztán, de uralkodó vélemény szerint ehhez nem volt kötve. (Horn 1973:337) Később a városi statútumok egyre inkább azt írták elő, hogy a bíró a felek kérésére köteles beszerezni a konzíliumot az adott ügyben, de hivatalból kérés csak kivételes legyen. Az 1300-as és 1400-as években néhány városi statútum azt írta elő, hogy a bíró köteles a konzílium alapján dönteni. Ezek a konzíliumok rendszerint egyedi jogtudósok jogi véleményei voltak, de néha testületi jogvélemény is volt. A konzílium tárgya legtöbbször egy egész jogeset volt - amihez elküldték az aktákat - de sokszor csak egy-egy jogi kérdés.

A korai glosszátorokra jellemző - hatalmi viszályokban álló feleknek érvek szolgáltatása - gyakorlati bekapcsolódás magyarázza azt, hogy a kezdeti időkben a konzíliumok témaiként is legtöbbször a mai felfogás szerint közjogi jellegű kérdések szerepeltek. Pl. híres jogász, Cino 20 konzíliumából 15 ilyen volt, és csak öt a mai értelemben vett magánjog területére eső, de később Baldus több konzíliuma is városok hűbéri függésének kérdését vizsgálta. A városok és más politikai testületek és hatalmak közötti vita során sűrűn alkalmazták a konzíliumkérést.

A konzíliumok gyakorlatának kialakulása összefüggött a bírói ítéletek indokolással ellátásának kérdésével. Az egyházi Rota-bíróságok, a csúcson a Rota Romana-val kötelesek voltak már korán indokolással ellátni ítéletüket, míg a többi bíróságnál ez változó volt, és csak 1774-től válik törvényileg kötelezővé ez az olasz részek bíróságaira általában. A gyakorlat számára épp az ítéleti indokolás volt a fontos, mivel ez adta meg a normatív alap körbeírását egy tényállásra, és ezt nevezték „*decisio*”-nak. A Rota és a döntési stílusát átvevő más bíróságok döntéseinek tipikus formája a következő volt: bevezetőben a tényállás rövid leírása, majd a vitás jogi kérdések az ügyben, ezután a pervesztes fél álláspontjának ismertetése, majd álláspontja elutasításának indokai a másik fél részéről, majd az elutasítás okai a bíróság részéről, végül a bíróság által elfogadott normatív támpontok megadása.

Az olaszoknál elterjedtek voltak a bírósági konzíliumok is, amikor egy bíróság kért ilyet egy magasabb bíróságtól, mely az előtte futó ügyben akart megalapozottabb ítéletet hozni. Voltak olyanok is, melyek egyszerűen csak aláírást kértek egy másik bíróság által már elkészített konzíliumhoz, hogy erősítse hitelét, ahogy a privát professzorok korábbi olasz gyakorlatában is ez jelentős volt. A későbbi időkben a konzíliumok hanyatlása következett be, és ennek oka, hogy az 1600-as évekre a felsőbbbíróságok szerepe növekedett az alsóbíróságok ítéleteinek felülvizsgálatában, és itt egyetemi jogászprofesszorok voltak a középpontban, illetve a jogászok krémje lassan itt kezdett kialakulni, szemben az 1200-1400-as évekkel, amikor az egyetemek jelentették ezt a helyet. Így a megnövekedett tekintélyű felsőbbbíróságok ítéletei léptek a jogi vélemények tekintélyhierarchiájának élére, és a másik oldalról pedig az egyszerű ügyvédi tevékenység *allegatio*-i (keresetleveleik tényleírásai és jogi fejtegetésük) kezdték átvenni az egyetemi emberek konzíliumai szerepét, melyeket néhány ügyvéd még *responsum*-oknak is nevezett az összegyűjtött kiadáskor a nagyobb tekintély kedvéért, de ezek már egyszerű ügyvédi munkát jelentettek, tisztán egy-egy fél mellett elfogultan. Így ez a konzíliumok tekintélyét végleg eltüntette. Az alsó bíróságokon még egy ideig élt az 1700-as években is a konzíliumokra támaszkodás, de a felsőbbbíróságokon ez szinte teljesen megszűnt ekkora.

Az összkép tehát az olasz egyetemeken belüli ítélkezésre illetve a konzíliumadás gyakorlatára a következő: az 1200-as évek második felére a bírák ítéleteinek leadása az egyetemi professzorok felé sűrűn alkalmazott volt, igaz nem a későbbi német megoldással, az egész egyetemi *Spruchkollégium* döntését, hanem csak egy-egy jogászprofesszort kértek erre fel, vagy a felek megegyezése szerint, vagy a bíró választása szerint. Később ez a szerep csökkent, és az 1400-as évektől csak az egyetemi professzorok konzíliumadásának fontossága

maradt meg - ennek csúcsa még az 1500-as évek első fele volt -, és inentől egyre inkább a jogtudósokkal feltöltött felsőbíróságok ítélkezési gyakorlata lépett a középpontba az 1600-as években, noha csökkenően azért még a konzíliumadások is megmaradtak, majd a 1700-as évekre ez már csak az alsóbíróságokon maradt meg. Ezzel szemben a németeknél az 1700-as évek közepéig még a legteljesebb volt mind az ítélkező fakultások szerepe (ezután még bő száz évig a német területek nagyobb részén továbbra is, kivéve a poroszokat, ahol ezt 1747-ben megtiltották), mind a egyetemi jogászprofesszorok konzíliumadási tevékenysége, és ennek eljárásjogi konzekvenciái is rögzítettek voltak.

A német területeken kialakult eljárási szabályok szerint ugyanis, ha egy perbe induló fél a per megkezdése előtt egy számára kedvező döntést valószínűsítő konzíliummal rendelkezett, akkor pervesztesége esetén sem kellett megfizetni az ellenfél költségeit, és ez sokszor megközelítette vagy meghaladta a perrel megnyerhető értéket is, vagyis az okos ügyvédek tanácsára a peres felek beszereztek egy ilyet, mielőtt belevágtak a perbe. (Példa erre egy 1716-os ítélet a tübingeni Hofgericht-nél, melyben egy asszony az apával szemben érvényesítette házasságon kívül született gyermeke miatti kártérítési igényét, és megnyert ezt a pert, melyben 30 guldent ítélték meg neki a szüzessége elvesztésért, 10 guldent a gyerekágyi költségekre, és 12 gulden éves gyerektartási hozzájárulást a gyermek 12 éves koráig, összesen 184 guldent. És e mellett a felperes perköltsége e perben 118 guldent tett ki!) De az eljárás közbeni megegyezésnél is a pozíciót javító funkciója volt egy konzílium beszerzésének, mivel ha a peres fél egy számára kedvező szakvéleményt szerzett, akkor egyrészt a másik fél még pernyertesség esetén sem remélhette drága költségeinek megtérítését, és ez a megegyezés felé szorította, másrészt ez a fél elszántságát demonstrálta a per folytatására, elbátortalanító hatást téve és a megegyezés felé ösztönözve a másik felet (Falk 2006:231).

A konzíliumadás és az ítélkező fakultások paradicsomát így az olaszok gyakorlatát átveve a német egyetemi jogászság valósította meg az 1500-as évektől. A konzíliumadás és az egyetemi ítélkezés itteni összefüggéséről írta nemrég egy ezzel foglalkozó monográfia: „Az akkori szakvéleményadás funkcionális mechanizmusai elválaszthatatlanul össze voltak kötve egy intézménnyel, mely a Régi Birodalomban központi szerepet játszott, az aktafelküldési eljárással (transmissio actorum)” (Falk 2006:5). Vitás volt az eltérő német területek között, hogy a bíró köteles-e kihirdetni a megkapott ítéleti formulát, vagy azt elvetve egy másik egyetemhez fordulhat-e ezután, más ítéleti formuláért. A többség a megismételt eljárást lehetségesnek tartotta, és néha gyakorolta is. A bíróságok kérésére adott konzíliumok és az ítéletek indokolási kötelessége vitatott volt, és a régi német bíróságok egészen az 1700-as

elejéig az ítéleti indokolás megadásától fel voltak mentve. Ugyanígy a Spruchfakultás részére sem állt fenn általános indokolási kötelesség az aktafelküldési eljárás keretében az ítéleti formulán túl, de ha bíróság adott esetben erre kérte őket, akkor kötelesek voltak erre is, noha ez hosszabb időt vett igénybe, és megdrágította az eljárást. Ezzel szemben a magánfél részére adott konzíliumokban az indokokat rendszerint meg kellett adni.

A foglalkoztatottabb ítélkező fakultások munkaterhére jó adatot ad egy 1800-as évek közepéről származó információ, melyben Jéna egyetemétől származó ítéleteket és konzíliumokat annak alapításától (1558) az addig eltelt kb. 300 évben összesen 400 ezerre teszik, vagyis ez évente több mint ezer ilyen döntést jelent, vagyis naponta majd négy döntést. (És mindezt az ebben résztvevő professzorok tanítási kötelezettsége mellett....) Az egyes évekre is példák: „Például 1675-ban Jéna egyetemén csak magánjogi ügyekben 709 döntés született, de ez nem jelentette a csúcstartó évet. Gerhard Lingelbach 1744 és 1750 között éves átlagban 852 ilyen ügy megszámlálásig jutott. A következő években egy fokozatos csökkenés tapasztalható, 1790-ben 565, 1795-ben 524, 1801-ben 519 ilyen ügy eldöntése. És ezekhez jönnek még a büntető ügyek” (id. mű 21.p.). De egy-egy ügyben a jogerős döntésig sokszor több aktafelküldési eljárásra és részítelet meghozatalára is sor került. „Sok bíróság átengedte a Spruchkollégiumoknak nemcsak a végső ítélet meghozatalát, hanem az eljárásban felmerült részíteleteket meghozatalát is. Így került például egy ügyben, melyben a fiatal Christian

Thomasius mint védő lépett fel, a lipcsei Schöffentuhl öt döntésére aktafelküldési eljárás keretében” (Falk 2006:22).

Az egyes bíróságok választhattak a jogi fakultások között az aktafelküldésnél, de rendszerint stabil kapcsolatok jöttek létre egy-egy bíróság és az általa preferált egyetem között ebben a dimenzióban. „Így például Göttingen egyeteme az 1700-as években gyakran hónapról-hónapra 10-30 ügy aktáit kapta meg ugyanattól a bíróságtól” (Falk 2006:23.) A váltást, a kapcsolat megszakadását rendszerint csak speciális ok hozta létre, például gyakran előforduló késlekedés az adott egyetem túlterheltsége miatt, vagy gyakori olyan döntés, amely nagy mértékben szemben állt a bíróság által várt ítélettel, vagy a túl magas díj követelése. Például Erlangen egyeteme az 1700-as évek közepén elvesztett egy addig jól fizető bíróságot az átlagtól mesze magasabb honorárium követelése miatt. Néha fenyegetéssel is igyekeztek a bíróságok rövid határidő alatt ítéleti formulát kikényszeríteni az egyetemektől, pl. Cleve bírósága azt írta, hogy ha hat-nyolc héten belül nem kapja meg az ítéletet, akkor a jövőben nem küld aktákat az adott egyetemre.

Az egyes professzorok többszörös bírósági és más funkciói nagyon jellemzőek voltak, az 1600-as évek egyik leghíresebb német jogásza, Benedict Carpzow, aki egy életen át a lipcsei Schöffenhof tagja lett, ezentúl lipcsei Appellationsgericht bírója, legfelsőbb szász bíróság tagja, és még az Oberkonsistorium tagja is Lipcsében. E mellett egy ideig még hercegi tanácsos is volt, de erről később lemondott, hogy ítélkezési és szakirodalmi tevékenységnek szentelhesse magát.

A jó pénzeket hozó konzíliumgyűjtemények ellen szólalt fel nagyon korán Andreas Alciat (1492-1550), mivel ezeket a megbízók érdekei által torzított jogi érvelésnek tekintette, és jogtudomány számára ezeket alkalmatlannak tartotta. Maga is sok konzíliumot készített, és ő nem is adta ki ezeket nyomtatásban, igaz aztán örököse, unokaöccse (egyben tanszéki utódja) a későbbi kardinális, Franciscus Alciat csak kiadott egy válogatást ezekből. Vele szemben Tiberius Decian igyekezett megvédeni a konzíliumadást egy vitairatban és ennek tisztességét állította, pl. azt írva, hogy csak akkor lehet elvállalni egy ügyet konzíliumra, ha a megbízó igazságáról előre meggyőződik a jogtudós, és ezután már igenis arra kell törekednie a konzíliumban, hogy a megbízó jogos igényét kimutassa a legjobb érvekkel. Ez az érv aztán állandóan felmerült a későbbiekben a megbízó érdekei iránt elfogult konzíliumok védelmében, csak az maradt ki, hogy Decian ehhez előzetes megbizonyosodást írt elő a megbízó igényének jogosságáról, és csak ez esetben írta elfogadhatónak a konzílium készítését.

A konzíliumadás utáni honorárium tehermentesítette az államot a nagyobb bérek fizetésétől a professzorok részére és az egyetemek fenntartásának költségeit csökkentette, és ez különösen ínséges időkben, amikor az állami pénztár nem működött a háborúskodások és viszályok miatt vált alapvetővé, és a jogi karok ebből biztos pénzhez juthattak. De ugyanígy a bírák sem kapták meg a pénzüket sokszor, és ezek jogászdoktorai a konzíliumokból tudtak megélni. Szemben az olasz állapotokkal, ahol a fix bírói fizetés már a középkor végétől bevetté vált, németeknél ez sokáig még hiányzott. Pl. Weimar hercegségében kiadták utasításba a bíróságoknak 1696-ban, hogy segítő a jénai Schöffenhof-t, ide kell küldeni az aktákat ítéletkérésére, és mást nem lehet előnyben részesíteni ennél. De Erlangen egyetemének professzorai is folyamatosan petíciókban kérték a hercegség fejét, hogy a hazai bíróságok aktafelküldését feléjük tegye kötelezővé, amit az meg is tett.

A professzori Spruchkollégiumok ítélethozatali tevékenységük mellett konzíliumokat is adtak bíróságok és magánfelek kérésére mind magánjogi, mind büntető ügyekben, de ezen túl még egyes tagjai külön is vállaltak mind bíróságok felől, mind magánfelek részéről

érkezett kérésekre konzíliumadásokat. Ebből adódott a probléma, hogy elvállalhatja-e az ítélet készítését az adott Spruchkollégium, ha a testület maga vagy egyik tagja már adott ez ügyben konzíliumot? Ez vitatott volt, noha sokan látták ennek hátrányait, az elfogultság létrejöttét, de az ebben résztvevő egyes professzorok sok érvet hoztak ennek „előnyei” kimutatására is.

A honoráriumok nagyságáról kiindulásként annyit, hogy egy jól foglalkoztatott ítélkező fakultás tagja professzori fizetésének három-négyszeresét tudta ezzel megkeresni. Miközben az 1600-s évek végén Wittenbergben egy ordinarius éves fizetése 150 birodalmi aranytallér volt, csak konzíliumadásból mint a Spruchfakultás tagja még 200 tallért kereshetett, de az 1700-as évek elejétől ez felment 500 tallérra, miközben a professzori fizetés változatlan maradt. A kutatások szerint ez idő tájt egy-egy aktafelküldés után az ítéletért átlagban kb. négy aranytallért kapott a Spruchkollégium, de bonyolultabb ügyekben ez többszörösére is felment. A Spruchkollégium konzíliumáért Rostock egyetemén az 1500-as évek végén két tallért kértek, az 1600-as években három tallér volt az ár, de ha ez bonyolultabb ügyet jelentett, akkor ez is emelkedett. (Pl. 1700 körül egy igen bonyolult ügyben ez elérte a 100 tallért.) Így 1560-ban 138 konzíliumért összesen 560 aranytallért kapott a wittenbergi Spruchkollégium. A lipcsei Schöffenhof akkor is megemelte az árat, ha több jogi kérdésre is válaszolni kellett a konzíliumban, míg az alapösszeg itt is kettő és négy tallér között volt. A fenti számok azonban csak az átlagos vagy ez alatti ítélkező fakultások pénzeit jelentették, és hogy lássuk az összeg nagyságát, amit egy kiemelkedő egyetemen egy-egy jól foglalkoztatott professzor kapott e tevékenységéért, álljon itt a lipcsei Schöffenhof hét tagjának 1699 évi honoráriumai, mely tiszta jövedelmenként 1700 tallért jelentett egy-egy tag számára, míg a lipcsei kormányzó polgármester ez évben 1240 tallért keresett (Falk 2006:234).

Épp ezért egy-egy pozíció ezekben a testületekben nagyon keresett volt, és sokszor ingyen dolgoztak azok az egyetemi oktatók, aki be akartak ide kerülni és vártak az üresedésre. Ám a benn levők pedig még a nagy munkateher mellett is vonakodtak a bővítéstől sokszor, mert ezzel több felé kellett osztani a honoráriumokat. Így Wittenberg egyetemének Spruchkollégiuma hét tagból állt és négy póttagból, mely utóbbiak semmilyen honoráriumra nem számíthattak, csak arra, hogy bekerülésük után busásan megtérül munkájuk. Ezek a szegényes egyetemi fizetésüket addig, mint ügyvédek egészítették ki. És ez a karrier jellemző volt az jogi kari oktatóknál: ügyvédi munka, majd a peres felek által kért konzíliumadásba beszállás, majd végül a Spruchkollégium tagjaként ítélelhozatalba bekapcsolódással a csúcsra értek. A nagy konkurencia az egyetemi oktatók között arra vezetett több helyen, hogy az

átfogó egyetemi oktatógárdán belül egy szűkebb kör alakult ki a „dékánképes” professzorokra szűkülve, akik az egyetemi Spruchkollégium tevékenységet teljesen maguk között tartották, és a többiek csak az oktatásba engedték beszállni (lásd ehhez adatokat Rostock egyetemének leírásáról is Kischkel 2003:65-87.).

A túlzott pártosság problémája a konzíliumadásnál a megbízók jóindulatának kereséséért, illetve ezzel összefüggésben az így lefektetett normatív támpontjaik torzításai, amikor ilyen ügyekben aztán később ítéletkészítésben vettek részt, állandóan felmerült. Pl. Hannover Hofgericht-je 1790-ben kihirdette, hogy a jövőben nem küld ítéletkérést Rostock egyetemi Spruchkollégiumához, mert az a jog minden szilárd elvét félredobja ítéletkészítésénél. Ilyen döntések aztán az adott egyetem ítélkezési és konzíliumadási hírnevét alaposan tönkretették, és megindult az ilyenfajta üzletmenetük radikális csökkenése. De ebbe az irányba hatott az is, ha egy ítélkező testület vagy egy-egy tagja a magán konzíliumadásban túlságosan magas honoráriumhoz ragaszkodott, és ezzel elriasztották a szokásos ügyfeleket. Ulrich Falk általános megállapítása a testületi és az egyes jogászprofesszorok konzíliumadásáról, hogy ez a fő szabály szerint pártos volt a megbízó érdekében, és csak a kivétel volt, ha ettől egy-egy testület vagy professzor rendszeresen eltekintett, és tényleg a jog elveit és normáit szilárdan alkalmazta.

Ez további gondot jelentett, hogy a konzíliumkérésnél a megbízók szelektív tényállásközlése volt a jellemző ügyekben, ám ezt a konzíliumadási gyakorlat nem vizsgálta, és mint igazságot vette alapul a szakvélemény megadásánál. A peres felek ügyvédei által adott narrációk túlzott torzításának csak az szabott határt, hogy ha későbbi bírsági vizsgálatnál a valóságos tények nagyon eltértek a narrációban előadottaktól, akkor az arra szabott szakvélemény értéktelenné és kidobott pénzzé válhatott. A konzíliumadási gyakorlat ezért óvatosságból mindig hozzáfűzte záradékképpen, hogy a szakvéleményt a megbízó által előadott tényállás alapján adták meg. A felek (illetve ügyvédek) középkori narrációit Marcus Fabius Quintilianus antik orátor-kézikönyvének maximája határozta meg, aki azt írta az orátor feladataként, hogy „némely dolgot hozzá lehet tenni, némely dolgot megváltoztatva előadni, némelyeket pedig elhallgatni, de elhallgatni csak azt szabad, ami nagyon szükséges, és ami egyben lehetségesnek is tűnik”. A felek szépítő tényállásaira panaszkodott Helmstedt egyeteme is, amikor Braunschwig-Lüneburg hercegség hercegének megbízásából egy vizsgálóbizottság vizsgálta meg ítélkezési és konzíliumadási gyakorlatát, és nagy ellentmondásokat talált, mivel ugyanazon esetekben eltérő jogvéleményeket, illetve ítéleteket adtak többször is, és ez megismétlődött egy 1680-as hercegi vizsgálóbizottság

kritikájában is. Sőt itt az is sokszor előfordult, hogy ugyanabban az ügyben a fakultás és egyes tagjai a szembenálló felektől is elfogadtak megbízást szakvélemény adására, és mindkét megbízó fél számára kedvező szakvéleményt adtak, melyek kizárták egymást. A védekezés itt az volt, hogy sokszor a felek álnévvel adták be a véleménykérésüket, és így nem tudták a Spruchkollégium tagjai, hogy ugyanannak az ügynek a szembenálló feleiről van szó. Természetesen ez csak arra volt megfelelő védekezés, hogy miért fogadtak el szembeálló felektől megbízást, de arra nem, hogy miért készítettek egymásnak ellentmondó jogvéleményt, pártosan elfogulva a mindenkori megbízó fél érdekei felé.

2.2. A jogi humanizmus korrekciói

Ez az egyetemi professzori bekapcsolódás a joggyakorlatba hosszú ideig megmaradt az esetjogi feldolgozás szintjén, és csak átfogóbb szellemi-kulturális változások indították el a jogon belül is az átfogó értelmi rendszer kialakítására törekvést, és ezzel az absztrakt jogdogmatikai fogalmak rendszerére épített jogi szabályozás kialakulását. Az első lépést ebben az irányban az 1400-a évek végétől az átfogó reneszánsz szellemiség egyetemi jogászokra tett késői átgyűrűzése indította el.

A jogi humanizmus az 1500-1700 közötti időszakban létezett, de fő ereje az 1500-s években volt a franciáknál, és a későbbi holland elegáns jurisprudentia már csak ennek egy mellékcentruma volt. A franciáknál is Bourges egyeteme volt a fellegvárunk, a hollandoknál aztán Leuven-ben a Collegium Trilingue Lovaniense vált azzá. Bourges legnagyobb alakjai Andreas Alciat, Hugues Doneau (Hugo Donellus) és Jacques Cujas voltak. A humanista jogtudomány egyik fő támadása a korábbi jogi nézetek ellen a források korlátozottsága volt, mely kizárólag a jusztiniánuszi kódexek és a Justiniánus által összeállított Digesta alapján nézte a római jogot. A téma egy kutatója, Hans Erich Troje jelzi, hogy a jogi humanizmust korábban úgy fogta fel a jogtörténeti közvélemény, mint a széles antik tudáson alapuló és annak bővítésén fáradozó ezoterikus tudósok munkáját, akik a gyakorlati jogi élettől és a politikai élettől távol tartották magukat, de az utóbbi években azt igyekeznek kimutatni egyesek, hogy egy politikai mozgalom részesei voltak ezek. A jogi humanistákra az addigi tudósok egyirányú latin irányultsága mellé bejött a görög és a bizánci források kutatása is, és ezen keresztül a jusztinianuszi összeggésen kívüli anyagokat is be tudtak vonni a kutatásba.

A humanizmus mozgalma széttörte a jogászoknak ezt az önelégedettségét, mely egyedül a római jog forrásaiból táplálkozott, és ezzel szemben a meg nem csonkított aequitas

eszméjét Cicerónál mint az írott jog korrigálóját és mint az írott jog interpretáló eszközét találták meg. A humanista mozgalom Ciceróra támaszkodva és annak a római jog feletti kritikáját átvéve, majd a görög jogfilozófusokkal magukkal megismerkedve a római jog számára egy elbizonytalanítást, egy válságot hozott létre. A kortárs juriszprudencia a válságból kiutat keresve új intézményi és dogmatikai megoldásokat igyekezett feltalálni, és ez a jogi humanisták programjában az újjáélesztett görög *aequitas* gondolat körül szerveződött, és ezzel új legitimáló eszközt és mércét talált. Ezt Guido Kisch mutatta ki, és ezzel a jogi humanizmus ezoterikus tudós-jellege helyett új fénybe állította őket. Domenico Maffei 1956-ban írt anyagában azt emeli ki, hogy a jogi humanisták a jog és az erkölcs, a jog és a igazságosság, a törvények természetét stb. kutatva olyan kérdéseket vetettek fel, mint abban a korban más kérdésekből indulva a protestáns gondolkodók és a gallikanizmus hívei is, de ide tartozott a jog és a szélesebb kulturális viszonyok kérdésének beemelése, illetve a gazdasági egyenlőtlenség és a jog viszonyának felvetése (Troje 1977). Ez jelentette a „*mos gallicus*” gondolkodóinak eltérését a „*mos italicus*”-tól, átfogóbb kulturális és gazdasági világgépük szintjén.

A jogi humanizmus egyik törekvése az áthagyományozódott és sokszor torzult jogi szövegek helyett eredetibb római jog szövegeket találása és kiadása volt, és ezek mellett az eredeti római jogi kultúrát még jobban ismerő és felhasználó bizánci görög szerzők kiadása, illetve ezek szemszögén keresztül kritizálni a korábbi évszázadok középkori feldolgozásait és jogi konstrukcióit. A bolognai *Digesta* szöveg mellett később a *Littera Florentina* vált a pontosabb szöveg alapjává, de ezt csak 1553-ban nyomatták ki, és tették szélesebb körben is elérhetővé, az addig kézzel írt másolatok szűkössége után. A *Digesta* eredeti szövegét a görög nyelvű Basiliken bevonásával igyekeztek mélyebben megérteni, ám ezután a különböző *Digesta* szövegek (a Bolognában korábban használt *Littera Pisana* illetve a *Littera Florentina*) és a Basiliken továbbá más görög szövegek bevonásával kiegészített szövegek nyomtatása révén kaotikus állapotok jötte létre, mert nem volt egyetlen elfogadott szöveg, és ezen segített végül 1583-ban Dionysius Gothofredus *Digesta*-kiadása, amely most már glosszák nélkül adott ki egy olyan változatot, amely a konszenzust meg tudta szerezni, és ezután ez terjedt el, többször kiadva az 1600-as években.

A pontosabb *Digesta*-szöveg mellett a jogi humanisták egy másik erőfeszítése a Jusztiniánusz előtti római jogi szövegek feltalálása, kiadása és a római jog elemzésébe bevonása volt, így Paulus egy anyagának megtalálása, melyet Cujas dolgozott fel 1558-ban. A görög-bizánci szövegek az egyházi kánonjog kritikájához és a keresztény egyházon belüli

reformáció törekvéseihez is döntően hozzájárultak, és 1540-ben pl. egy görög nyelvű régi kánonjogi szöveg kiadása Jean du Tillet részéről a titkos kálvinizmus gyanúját váltotta ki az egyházi hatóságok részéről.

A jogi humanisták a korábbi jogi irodalmi feldolgozási formával is szakítottak. Míg a korábbi jogi feldolgozások a jogi *tanításból* nőttek ki, addig a jogi humanisták a *kutatás kapcsán* használt szövegfeldolgozás formáját fejlesztették ki, és ezt Observatio-nak nevezték, és egy-egy probléma megfigyeléséből kinőtt elemzéseket aztán observatio-gyűjteményekben publikálták. (A későbbi monográfia forma ebből nőtt ki.) A jogi humanisták kezdték a Digesta-ba foglalt töredékek eredeti kontextusát és ebben való értelmét kutatni - ezt az 1700-as évek második felétől „Palingenesia”-nak szokták nevezni - és e kutatás kiegészítője volt a Digesta-ba a töredékeken túl beillesztett „interpolációk” kutatása és elkülönítése a klasszikus szövegektől, és ezzel az eredeti római jog szellemének kiemelése Justinianus bizánci korának körülményeiből, és ezzel együtt az ezen alapuló középkori jogi konstrukciók alóli kiszabadulás.

A jog rendszerezése felé tett fejlődés fontos lépése volt monográfia formájának létrejötte. Ennek és ezzel a rendszeres feldolgozás létrejöttének a kezdete Budé és Alciat műveiben található. Guillaume Budé 1515-ös könyve a római pénzügyek szabályozásáról egy átfogó elemzés, és ennek összekapcsolódása miatt az érmék anyagával, a mértékegységeket is vizsgálta. Az egyes részleteket azonban még csak asszociációs technikával kötötte össze, és ez nem volt még rendszeres-átfogó elemzés. Alciat átfogóbb monografikus elemzése tagoltabb és áttekinthetőbb lett, és a jogértelmezésről 1530-ban írt műve már rendszeresebb elemzést eredményezett. Ő az egyszerűbb értelmezési kérdésektől a komplexebbek felé haladt módszeresen, és így elemezte a tárgyat. Ezután az átfogó feldolgozások Alciat eljárását követték, és kevésbé Budé-t.

Egy másik irányt jelentett a rendszeres jogdogmatika felé a jogi érvelélmélet formálódása. Először Rogerius 1463-ban írt egy önálló traktátust a jogértelmezés gyakorlatáról és elméletéről. A középkori érvelélméletek egy alfabetikusan rendezett érvelési formulagyűjteményt jelentettek, és ezek a katalógusok tendenciájában egyre bővültek. Dinus Mugellanus és Jacobus de Arena kezdte ezt el, és ez Caccialupis-nál már 133 érvelési formulára duzzadt, kezdve az „argumentum ab anticipatione” bezárva az „argumentum a toto” formulával. Egy-egy ilyen érvelési formula mellé egy rövid magyarázó leírást tettek, majd néhány törvényi hely és kánonjogi szabály volt példaként felhozva, melyek az adott formulát megformulázták, elismerték vagy használták is. Egy hosszú bővülési

folyamat után Nicolaus Everardus (1462-1532) Topikájában talál lezárást ez a fejlődés. A „Loci argumentorum legales” című műve kiadásról-kiadásra növekedett, és miközben kezdetben csak 100 formulát használt, ez felment az 1581-es kiadásban már 130-ra. E gyűjtemények mellett Cicero és Quintilian érveléelméleti írásait is elemezték e korban, pl. Rudolf Agricola 1480-as De inventione dialectica c. írása, hatott a jogászokra is. A bolognai Petrus Andrea Grammarus (1480-1528) 1507-es művét „Topica legalia” címmel adták ki, és ezt a címet használta 1520-ban Claudius Cantuuncula is érveléelméletére. Cantuuncula már az érvelési formulák pusztá felsorolásán túl egy összefüggést igyekszik ezek között találni, és úgy összeállítani ezeket. Külön választotta a külső érvelési formulákat és a belső formulákat. A későbbiekben Grammarus és Cantuuncula részeit összeolvastották, és úgy terjedt a jogi logika szerzőinél. A rendszerezettebb topikától a jog rendszere felé tett nagy lépést Johannes Apel 1535-ben megjelent írásában, az ő dialektikája már a dogmatika fogalmi és rendszerképzését szolgálta. Az 1600-a években azonban a topika és a dialektika már zömmel divattémává korcsosultak, egymást ismételve a későbbi szerzők, míg az 1500-as években a logikai törekvések domináltak.

Petrus Ramus (1515-1572) fejtett ki 1572-es művében egy rendszerre törekvő módszertant, aki hitt a természet által adott gondolkodásmódban, az egészséges emberi értelem dialektikájában. A dialektikának mint művészetnek a természetes-dialektikus gondolkodás utánzásában kell megítélése szerint állnia, és ez ahhoz vezette, hogy a gondolkodásnak az általánostól az egyes felé kell irányulnia - ahogy ez Arisztotelesznél is volt -, és ezzel az ismerttől az ismeretlen felé kell haladnia. A lét rendje ugyanaz mint a megismerés rendje. Az általános a természettől fogva is jobban ismert, és ezért azt kell alapnak állítani: minden rendszer (ars) kiindulópontjában egy egészen általános definíció áll (definitio generalissima prima erit). Ramus ezzel a római jogban benne levő struktúrák feltárásához segített.

Az XVI. században a rendszerezésre törekvő jogászok nagy nevet vívtak ki, de ez inkább csak a meglévő jog rendjének feltalálásra irányult, és nem mint egy ilyen jog gondolati újrakonstruálására. Nagy bizalommal feltették, hogy ez így létezik, csak meg kell ezt találni a szövegekben. Ahogy a szövegkritika is a humanizmus általános jellemzője, úgy az általános rend gondolata is, és lutheránus Melancton a teológia számára már kezdettől követelte, hogy az anyagát egy rendszerben kell ábrázolni. A rend után kutatva azonban volt, aki arra az álláspontra jutott, hogy nincs az áthagyományozott római jogi szövegekben rend, pl. Johannes Sichard az 1528-as Lex Romana Visigothorum kiadásának előszavában az írta, hogy a

De inisprudencia et iure publico

94

Digesta olyan, mint egy rosszul összeállított, foltokból álló szőnyeg, melyben az ember sem a fejet, sem a lábat nem tudja megkülönböztetni. Ezzel szemben Baron 1535-ös könyvében ezt vitatja, és egy architektúrát lát a Digestában.

A másik kifejezés az architektúrán kívül az ökonomikusság (Oeconomia), melyet már Quintilian úgy vett át a görögtől a római időkben, mint egy problémakör logikus rendben való ábrázolását, és Budé nyomán a jogászok is elkezdtek ebben az időben ezt használni. Budé 1518-ban (Alberti és Vitruv írásaira támaszkodva) egy rendszeres kodifikáció tervét is megfogalmazta az ökonomikusság követelményei által ösztönözve, mely gondolatot később aztán széles körben hangoztatni kezdtek. „Ezek a jogászok már egy egységes ars iuris-t hoztak volna létre a Digesta 50 könyvéből, a Codex 12 könyvéből, ezek függelékeiből és Bartolus illetve más elsőrangú jogászok dogmatikájából, és nem egy foltos szőnyeget, mint azt Tribonianus tette” (Troje 1977:745.) A francia Jacques Cujas a Digesta címeinek architektúráját összefüggésben ábrázolva védte ennek hagyományos rendjét, és a címek rendje mögé általánosabb összefüggéseket felmutató gondolatokat csúsztatva igyekezett a rendet létrehozni. Egyáltalán, a joganyagban a rend és az összefüggés felmutatásának első technikája a középkor vége felé sokáig a Digesta anyagában a címek közötti összefüggés megteremtését célozta. A „continuatio rubricae” az egyes címek közötti kapcsolat, mely lehetett kapcsolódás vagy éppen az ellentmondás rögzítése az adott címek között, és ez mint az első jogi szisztematika (Troje 1967:76-77).

Andreas Alciat kezdte a hagyományos Digesta-kommentárokkal szakítást az 1530-ban Bourges-ban a tanításhoz használt művében, melynek előszavában (Epsitola ad lectorem) írta, hogy a diákok elégedetlenségének eleget téve tért el az addigi stílustól, melyben az egyes Digesta-helyekre számtalan felhalmozódott korábbi véleményt soroltak fel, az uralkodó véleményeket a kérdésben és az ezzel vitatkozókat, szószerinti idézettel minduntalan, és ez nehézkessé tette az alaptézisek megértését. A diákok, feléje irányuló kérésének álcázva saját stílusának indokolását, írta „Hagyd a látszatproblémákat el, és csak az egyes kérdésekhez tartozó uralkodó véleményeket magyarázd el és alapozd meg nekünk. Kímélj meg bennünket a szó szerinti Bartolus-idézetektől, és inkább saját szavaiddal foglald össze röviden és jól tagoltan a fontos tantételek tartalmát!” (idézi Troje 1977:757.) Ezentúl Alciat összefoglalja itt a „diákok kéréseként” a későbbi jogi humanizmus összes központi törekvését: ha más szöveget is be kell vonni az adott szöveg megértésébe, akkor ne csak utalással a hallgatóra bízva annak megkeresését, hanem röviden foglalja maga bele azt ebbe a szövegbe; e mellett a jogi szövegek megértésébe vonja be a nem jogi jellegű antik anyagokat is, illetve elegáns

latint használjon az elemzésében. Alciat a kommentátoroktól eltérve inkább a glossátorok stílusához igyekezett visszatérni. Összehasonlítva az abban az időben az olaszoknál kiadott kommentárokkal, az övé sokkal összefogottabb és áttekinthetőbbé vált a jelzett változtatások miatt, noha a későbbi ténylegesen fészes-rendszeres anyagokhoz képest még ő is terjengősen tárgyalta az egyes tételeknél a vonatkozó véleményeket, még ha ezek nem is sokat segítettek a tétel megértésében. Franciscus Duerenus (1509-1559) volt Alciat tanítványai közül az, aki továbbvitte mestere törekvéseit, ám nála a rendszeres tárgyalásra áttérés felerősödött élete későbbi szakaszán.

Az Alciat által elkezdett és Duaren által folytatott utat az exegetikus módszertől a rendszeres irányba való eltávolodást a joganyag ábrázolásában Donellus vitte el a legmesszebb. Ő az anyag leírásában a későbbinek a korábbiából származását igyekszik felmutatni, a különös szintű téziseket az általánosokból levezetni, és az általánosból levezetett fogalmakból fel az általános felé, illetve onnan lefelé a konkrét felé mutatja állandóan az összefüggéseket, vagyis az ordo resolutivus és az ordo compositivus kölcsönhatását. Összértékelésben azonban, noha Doneau még jobban elment a rendszeres ábrázolás felé mint Duaren, mégis még ő is az exegetikus módszerrel építi fel döntően elemzéseit. Bizonyos anyagaiban inkább a rendszeres ábrázolás, bizonyos anyagaiban pedig inkább az exegetikus elemzés dominál, vagyis nem állt át teljesen a másik irányra (Osler 2001). Igazi ereje Donellus-nak az egyes részek exegetikus tárgyalásának megtartása mellett az, hogy ezt a szűkebb szabályozási terület egészébe ágyazva rendszeresen tudta ábrázolni, ám a szélesebb rendszerességet átfogóbb jogi területeken már nem tudta keretek közé foglalni.

Ismertté váltak erre az időre a jogi szövegeken túl az átfogó római kultúra szellemi termékei is, és kezdték megismerni a köztársasági Rómától a császári időszakig vezető történelmi változásokat, ugyanígy a Digesta szövegeinek történetisége és a justiniánuszi összeállítás torzításai is ismertek lettek. Ez létrehozta a római jogi szövegekkel való szabadabb bánásmódot, és a korábbi „szent szöveg”-jellegüket felváltotta a tudatosabb-kritikai elemzésük. Egyre inkább az egyes szövegrészek közötti értelmi összhang került a középpontba ennek folyamán, és a Digesta könyveinek egységes értelmi rendszerré formálása, az összetartozó részek kiemelése, a címek közötti összhang megteremtése, és ezután a szövegek és szabályozások kiemelt vezérelvek fényében való megértése vált az új megközelítés középponti törekvésévé. Bourges egyetemén a kálvinisták rendszeres teológia felé törekvése is befolyást is gyakorolt az értelmi rendszerré formált római jog megteremtése felé. Ez különösen Hugo Donellus (1526-1591) műveiben teljesedett ki - Savigny az átfogó

fogalmi dogmatikára törekvésénél 250 év múlva mondta, hogy Donellus művei a leginkább használhatók törekvéseinél. (A jogi humanisták itteninél kritikusabb értékeléséhez lásd Osler 2001).

2.3 Az újkor észjogi természetjogának rendszertörekvései

A korai reneszánsz és humanista szellemi erjedések jogra tett utóhatásán túl egy másik külső szellemi hatást jelentett a jogon belül az értelmi rendszer kialakítása irányában az 1500-as évek második felétől a logikai-matematikai gondolkodás eredményeinek a szellemi élet minden területe felé történő átvitele a franciáktól kiindulva és terjedve egész Európában. Ennek révén először Petrus Ramus majd René Descartes (1599-1646) nézetei és Gallilei természettörvényekre vonatkozó objektív szemlélete az 1600-as évek második felére a szellemi termékek absztrakt elvekből indító felépítését és ellentmondásmentes értelmi rendszerként megkonstruálását ösztönözte mindenhol. A jogi életben ez a rendszergondolat először Johannes Althusius (1557-1638) révén jelent meg, de a holland jogtudományban Hugo Grotius is ezzel az absztrakt-rendszeres jelleggel fejtette ki új, világi alapokra helyezett természetjogi felfogását. *Ennek nyomán az 1600-as évek végétől elterjedő természetjogi gondolkodás összekötve a jog rendszerének gondolatával, lassanként átalakította a korábbi esetjogi jogszemléletet.* A protestáns hollandoktól induló világi természetjog különösen a szintén protestáns német tartományokban terjedt, és az itteni abszolutista hercegi udvarok is felkarolták ezt. Samuel Pufendorf révén az egész jogi élet természetjogi szabályozásra alapozása az 1700-as évek elejére bevetté vált itt, majd az ő nyomán a logika és matematika professzorából a jog területére átkerült Christian Wolff (1679-1754) műveiben egy részletes természetjogi szabályozást és ennek átfogó fogalmi rendszerét alkotta meg 1750-re (A világi alapokra helyezett, újkori természetjogi eszme fejlődése szakaszolásához lásd: Thieme 1954:13-42).

Wolff nem volt gyakorló jogász, és csak már matematikában és filozófiában beérkezett tudósként kezdett később a joggal foglalkozni, és fokozatosan kialakított természetjogi rendszere csak átfogó gondolati rendszerének egyik alkalmazási területét képezte. A fogalmaknak egy matematikai pontossággal elrendezett rendszere volt minden területen a célja. Ami Althusisnál még csak program volt, ő azt megvalósította: minden jogtétel logikai kapcsolatban állt más jogtételekkel, és mindig utalt más fogalmakra és jogtételekre, melyek végül egy ellentmondás-mentes gondolati építményt adtak meg nála.

Mivel elméletét a fogalmak definíciói alapozták meg, a nyelvi probléma került nála a középpontba, és jogelmélete egy pontos és következetesen használt szaknyelvet követelt meg. Egyetlen szó sem bírhatott ebben több jelentéssel, és egyetlen fogalmat sem lehet kifejezni több szóval. Az egyértelmű nyelv jelentéseitől függött a gondolatmenet pontossága. Ezzel a tudományos nyelvvel Wolff kielégítette a jogászok pontosság iránti igényét. A szavaknak egy listáját nyújtotta, és ezek használatára az egymásba átfordításhoz egyenleteket, összességében egy szaknyelvet, és ezzel egy lehetőséget, hogy Európa területein latin nélkül, népnyelvileg is működhessen a jog (Hattenhauer 2004:549). Végül is egy generációval utána mindkét nagy német kodifikáció, az osztrákoké és a poroszoké, Wolff munkája alapján ment végbe.

A franciáknál hasonlót - egy elméletben megtervezett teljes polgári törvénykönyvet - ebben az időben Robert Joseph Pothier (1699-1772) készített el. Kora egyetemi jogászáinak derékhadától eltérő rendszergondolkodását Pothier társadalmi helyzetének önállósága is biztosította, melyet öröksége alapozott meg, megörökölve 21 évesen Orléansban az elnöki bíróság tagságát, és aztán ötven éven keresztül tanított is magántanárként az egyetemen és a bíróságon is dolgozott. Teljes életvitele a tudósé volt, nem is nősült meg, és egész életét a tudománynak szentelte, noha a gyakorlatot nem hagyta ott. Láta, hogy a hazai jog bizonytalan és problémás, és a római jogot elemezve nagyon alaposan ugyanarra jutott mint előtte már Hotman, hogy Tribonianus tehetségtelen összeállítása, a Digesta még el is rontotta a klasszikus jogi gondolatokat. Ezért azt kivonatolni és lényegi részekre egyszerűsíteni törekedett hosszú-hosszú évekig, és fő törekvése volt a Corpus juris-ből kiemelni a vezérelveket, majd a vezérelvekre csupaszítva bemutatni azt, teljesen elvetve a ráakódott korábbi masszát. Vagyis azt, amire előtte másfélszáz évvel a jogi humanisták is törekedtek. Különösen a kötelmi jogot rendszerezte úgy, hogy a Code Napoleon készítői alapoztak rá később, de Berlinben is figyeltek munkájára a kodifikációnál a nagy porosz kódex alkotásakor. Ennek ellenére saját korában az egyetemen nem volt sikere stílusának, és csak 50 éves korára nevezték ki professzornak, ugyanígy a bíróságon is állandóan kényelmetlensége volt stílusából és gondolkodásából.

Angliában William Blackstone (1723-1780) tette meg azt, amit Pothier és Wolff. Ő matematikát, logikát és építészetet tanult Oxfordban, majd a Middle Temple-ben ügyvédkedni kezdett, de itt csődöt mondott, és 35 évesen ment el akadémiai pályára, ahol az angol jogról tartott előadásokat, és ezzel nagy sikert aratott rögtön. De ezután visszament Londonba ügyvédnek, aztán a parlamentbe is bekerült, és később bírói hivatalba is jutott. Kommentárja az angol jogról nagy siker lett, és az 1700-as évek végére 12 kiadást élt meg. Ettől kezdve az

angol jogi gyakorlat is kezdte használni. „Blackstone összekötötte a matematikai módszert az angol jogi gyakorlattal és a felvilágosodás filozófiájának gondolataival”. (Hattenhauer 2004:557.) Ám míg a kontinensen a franciák, a poroszok és később általában a németek majd innen kisugározva az egész európai kontinensen az absztrakt kódexjogot állami jogként megvalósították - és Wolff nyomán Savigny és Puchta vezetése mellett egy absztrakt fogalmi dogmatikára alapozták azt -, addig az angolok megmaradtak az esetjogi konkrétság szintjén a törvényi szabályozás felfutása után is az 1800-s években, és Blackstone elméleti rendszerezése nem került továbbvitelre, és főként nem épült rá erre egy absztrakt kodifikált kódexjog az angolnál. A római jog recepciójának elakadása mellett aztán ez szakította el végletesen a kontinentális jogi élettől az angolokat.

A törvény szó értelmének megváltozását is érdemes kiemelni az 1700-as évek során. Korábban a törvény kifejezést is használták éppúgy az uralkodó rendelkezéseire mint a többi jelölést - dekrétumot, ediktumot stb. -, de ettől kezdve a szabadság és a visszaélésekkel szembeni garancia jelentése kezdett tapadni a törvény fogalmához. A mindenki általi megismerhetőség, a nyilvánosság és a közérthetőség ezzel együtt kezdett a törvény felé követelmény lenni. A franciáknál már I. Ferenc 1539-ben kötelezővé tette a törvények francia nyelven való szövegezését, az angoloknál ez csak 1731-ben történt meg. (Összehasonlításként: nálunk 1840-re vált véglegessé a törvények latin helyett magyar nyelven szövegezése). E mellett a korábbi egyedi rendelkezések, privilégiumok, leiratok lehetősége is kezdett eltűnni a törvény fogalmából, és csak általánosan kötelező rendelkezéseket lehetett felvenni a tartalmába. Ugyanakkor egyre inkább hangossá vált a követelés az átfogó-rendszeres kodifikáció felé, noha Montesqueiu tapasztalatai már ekkor mutatták a sokféleség létét és az európai országok teljes népességének sokféleségét, normavilágának sokszínűségét, és a jogi homogenizálás ellen hatott érveivel, melyekkel óvott túlzott egységesítéstől. De vele szemben inkább Voltaire (1694-1778) győzött, aki azon gúnyolódott írásaiban, hogy egyik faluban más a jog, mint a másikban, és ez ostobaság. Montesqueiu-n túl még egy másik konzervatív, a német Justus Möser is tisztán látta kora felvilágosodása túlzott egységességre törekvésének problémáit: „Az igazság mindig ugyanaz marad: minél egyszerűbbek a törvények és általánosabbak a szabályok, annál despotikusabb, szárazabb és szűkkeblű lesz az állam” (idézi tőle Hattenhauer 566.)

Visszatérve Wolff konkretizált természetjogi rendszerére és zárt fogalmi rendjének megalkotására, művével a korábbi átfogóbb szinten maradt természetjogi rendszerek átültethető jogi szabály jellegét érték el, és a kodifikációra törekvő II. Frigyes porosz király és

nyomában az osztrákok Mária Terézia utasítására egy átfogó kódex kidolgozását kezdték el 1750-től. Ebből jött létre több évtized múlva a porosz Landrecht 1792-ben a teljes országos jogot szabályozva, és az osztrák polgári törvénykönyv 1811-ben, mely utóbbi módosításokkal még ma is hatályos.

Egy másik hatás a tudományfelfogás változásából („tudomány az, ami absztrakt elvekből logikailag levezethető!”) és a természetjogi fogalmi rendszerre törekvésből az volt, hogy a gyakorlatba bekapcsolódó és esetjogot elemző egyetemi jogászság fölött egy rendszeres jogfilozófia kezdett kialakulni a németeknél az 1700-as évek vége felé. Az eseti szabályozások elemzése még nem tudomány, csak ha ez egy átfogó gondolati rendszerre kerül visszavezetésre - fakadt ebből a tudományfelfogásból, így a jogtanítás és jogmagyarázat jogtudományként létrehozása az átfogó elvekre visszavezetést kívánta meg. Ez a törekvés eleinte a természetjog átfogó elméleteihez csatolt jogfilozófiaként igyekezett megteremteni a jog egészének elméleti rendszerét az 1700-as évek második felétől, de fokozatosan megindult az ettől leszakadó, önálló jogfilozófia létrehozása Gustav Hugo művei nyomán, a természetjogi alapokat elvetve és a Montesquieu által elindított történeti jogfelfogás alapján. Gustav Hugo kezdeményezéseit továbbgondolva Friedrich Carl von Savigny (1779-1861) dolgozta ki az átfogó jogelmélet alapjait, és az ő hatására Georg Friedrich Puchta (1798-1846) - visszanyúlva Althusius és Wolff jogfogalmi rendszerre törekvésére - egy átfogó magánjogi fogalmi rendszer kialakítását állította a középpontba. Vele és Savigny-val az a korábbi törekvés, hogy a jogfilozófia révén a jogtudomány tartalmazzon egy értelmi rendszert, úgy változott meg, hogy *magában a jogban is* meg kell teremteni a rendszert (Bockmöller 1997). Ettől kezdve követelménnyé vált, hogy az ellentmondásmentes értelmi egység miatt az egyes területek szabályozását is mindig a fogalmi rendszerre tekintettel kell megalkotni, és a bírácoknak is az egyes szabályokat a jog fogalmi rendszeréből kell értelmezni a jog alkalmazása során. Ezzel született meg az 1800-as évek első évtizedeire a jogdogmatika követelése, melyet aztán a század végéig több évtizedes fogalmi elemző és rendszerező munkával alkottak meg, elsősorban a német pandektisták, Savigny, Puchta, Windscheid, Jhering és még egy sor más jogtudós a római jogi intézmények absztrakt fogalmi rendszerré formálásával. A német BGB 1900-ra már ezen épült fel, és a fejlett világ egésze felé elterjedt ez a jogszerkezeti ideál. Ezzel párhuzamosan a büntetőjogban is megindult az eseti büntetőszabályok mögé a rendszeres jogdogmatika kiépítése - itt Anselm von Feuerbach (1775-1833) törekvései említhetők úttörőként -, és ugyanígy az eljárásjogok dogmatikai fogalmi rendje is haladt előre. A modern európai egyetemi jogászság - a mindennapi joggyakorlatból jórészt kiemelkedve –

az utóbbi másfél évszázadban a tanítás mellett e jogági dogmatikák fogalmi fejlesztéseit végzi el, együttműködve ebben a rutindöntésekből kiemelkedő felsőbbbíróság tagjaival.

3. A konkretizáló bírói jogréteg formálódása

Az európai jogtörténetben a mai jogalkalmazó bírói szerep kialakulása több kiindulópontból eredt, és több alakváltozáson át érte el mai formáját. Az egyik forrást a római jog felől az egy-egy döntésre kinevezett iudex és a döntései normatív kereteit megadó praetori formula kettőse jelentette. A laikus iudex csak tényeket vizsgált meg, és a számára adott praetori formula pontosan előírta, hogy a megadott tények igaznak bizonyulása vagy megghiúsulása esetére mit kell tennie, és a döntés kimondásával meg is szűnt a megbízatása (Stein 2005:16-18, korábbi magyar szerzőnél: Pólay 1988). Itt a tanult jogász vagy a praetor volt, vagy inkább azok a reszponzumadó jogtudósok, akik kidolgozták az esetekre a vonatkozó normatív támpontokat, és reszponum-gyűjteményeikben egész jogterületek normáit összefoglalták. Az évenként megalkotott praetori ediktumok - melyekben a praetorok megválasztásuk után az egyes esetekre a kiadandó utasításaik normatív támpontjait megbízatásuk idejére megadták - a jogtudósok reszponzum-gyűjteményein alapultak, vagy később a császárság felé haladó korszakokban ezek maguk is vezető jogtudósok voltak. Így a laikus bíró (iudex) és a jogot felmutató praetor kettőse hagyományozódott át a késő-középkorban ismét a római jogra visszanyúló európai országok számára.

Egy másik irányból származó minta az archaikus germán jogokból eredt. Itt a bírói poszt betöltője csak a döntést létrehozó tanácskozás levezetője volt, aki döntéshez az erőt és a hatalmat adta, de az ítélezők a közösség tekintélyes, idős tagjaiból kerültek ki, akik a legjobban ismerték a szokásjogot, és ők mondták ki, „találták meg” az esetre a jogot. A bíró ezt csak kihirdette, és végrehajtatta. Ezek a kiindulópontok a középkori bírói szerep felé különösen kedveztek annak a már jelzett fejleménynek, hogy mind az észak-olasz területeken, de innen átvéve a németeknél is, a bíró inkább csak az ítéletvégrehajtó volt jó ideig, és az egyetemi ítélező professzorok és ítélező professzori kollégiumok hozták meg az érdemi ítéleteket.

Ez a kettéválás a végrehajtó bíró és a ténylegesen ítélező jogtudósok között a legtöbb európai országban az 1500-as évek végére eltűnt annak menetében, ahogy a megerősödő uralkodói kancelláriák és a nagy városok a bíróságaikat egyetemet végzett jogászokkal kezdték feltölteni. Ahogy a központi hatalom erősödött, egyre inkább központi bíróságokat

hoztak létre, és ezek egyrészt a nagyobb ügyeket elvonták az alsóbb bíróságoktól, másrészt az el nem vont ügyekben a fellebbezést innen a királyi felsőbíróságokhoz lehetővé tették. Itt pedig fokozatosan a képzett jogászokkal töltötték be a bírói posztokat, és ezek egyben már az érdemi ítélezést is átvették. Ez a képzett hivatalnok-bíró a kelet-római bizánci császárságban kapott már előformát, de az újkortól Európa számos részén már ez volt a bírói szerep fő formája. Ezt csak színezi az, hogy a franciáknál az állami hivatalok adásvételének gyakorlata miatt a királyi bíróságokon, a „parlament-ekben” a tagság is öröklés útján töltődött fel, mert a megörökölt bírói poszt betöltéséhez a poszt „tulajdonosa” is csak a képzettség megszerzésével kerülhetett. (Nagy nevek voltak az ilyen örökölt bírói poszton pl. Monsesquieu báró és Robert Joseph Pothier is, akinek - mint jeleztük - jogtudományi összegzése később a Code Napoléon fontos alapja lett.) Ennek inkább a volt a hatása, hogy a pénzösszegekkel rendelkező kereskedő polgárság nagyobb számmal tudta így elfoglalni a parlamenti bírói posztokat, és ezzel az 1600-as évek elejére a királyi abszoluzizmussal szemben a parlamenti királyi bíróságok a harmadik rend képviselőinek egyik bázisát jelentették. (Ezért Richelieu bíboros 1629-től az egyes járásokba kiküldött bíró-intendánsokkal igyekezett semlegesíteni a parlament-eket, a következő király, XIV. Lajos idején pedig jó időre még inkább korlátozták a parlamenti bíróinak ellenállását, pl. a királyi rendeletek regisztrálásának megtagadásának jogát a Napkirály uralkodása idejére megtiltották.) A németeknél pedig az színezte a képet, hogy bár a német bíróságok is megteltek képzett jogással, de itt kötelesek voltak egy ideig így is felküldeni az ügyeket az egyetemekre ítéletkérésre. Mindenesetre, miután az 1700-as évekre szakmai okok már nem indokolták az egyetemi ítélezést, a központi akarat akadálytalanságra figyelő porosz királyok megtiltották a bírák számára az „aktafelküldést”, de az egész Németországban ez csak 1879-re szűnt meg.

E fejleményekkel párhuzamosan a bírói ítélezés alapja, a hatályos jog nyilvános összefoglalása is változásokon ment keresztül. A középkor nagy részén hosszú ideig még bizonytalan volt a jogi viták felmerülése kapcsán, hogy mi jog, és ezért az egyik vitás kérdés a perek kapcsán maga a jog bizonyítása volt. Az egyes német területeken az adott országrész országos joga már 1200-as évek folyamán, kezdve 1230-tól a Szász-tükörrel, majd ennek mintájára a bajor-sváb területeken a Sváb-tükörrel, és ezek széles területeken átvétellel a szomszédos országokban is hatottak. De a franciáknál a bizonytalan szokásjog nehézkes bizonyítása arra ösztönözte a királyt, hogy 1454-ben a szokásjog területenkénti összeírását és könyvekben megjelentetését rendelje el. Ez több évtized alatt meg is valósult, és mivel ezt szakképzett királyi jogászok irányították, bizonyos rendszerezés is létrejött az szokásjogi

feljegyzések kapcsán, és az 1600-as évek elejére már stabilabb alapra került a franciáknál is az ítélkezés. Itt ez a fejlemény és abszolutista királyi udvar rendeleteinek kiadása egész jogterületeket szabályozva hozta létre először azt a bírói képet, aki kötve van az előre leírt normákhoz, és azt pontosan alkalmazni köteles. Montesquieu 1748-as, törvények szelleméről írt nagy műve már ez alapján fogalmazta meg a bírót, mint a „hangtalan törvény pusztja száját, aki csak kimondja mechanikusan az esetre a törvényben pontosan előírt szabályt, és alkalmazza a törvény szavát”.

Ez mechanikus bírói szerep azonban nem tudott a gyakorlatban megvalósulni, pedig a felvilágosodás egyik fő követelése volt, hogy magát a bírói jogértelmezést is meg kell tiltani. Cesare Beccaria kritikáját a jog szavát csűrő-csavaró bírák önkényéről és ezek szoros törvényhez kötésének szükségességét a felvilágosodás minden híve támogatta. Ennek ellenére, ahogy az absztrakt jogdogmatika kialakult az 1800-as években, és most már nem sok ezer részletrendelkezést adtak ki, hanem az absztrakt-rendszeres kódexeket, és ezek az egyes esetekre alkalmazva óriási nyitottságokat hagytak, illetve hagynak azóta is. Így a törvény keretei között döntő bírák a kódexek rendelkezéseinek kereteket tiszteletbe tartva is eltérő ítéleteket tudnak hozni. Ez a nyitottság és így bizonytalan ítélet-kilátások az óriási beruházásokkal és pénzeszközökkel működő modern gazdaságokban és az élet minden területén a garanciákhoz ragaszkodó elvárásokkal, elviselhetetlenek bizonyultak nagyon hamar. Így fokozatosan kialakult, hogy a fellebbezésekkel egy központba irányuló joggyakorlat révén a felsőbb bíróságok, különösen az egyes országok legfelsőbb bíróságai, az egyes törvényi rendelkezések nyitottságait állandósult bírói gyakorlatokkal meghatározott irányba beszűkítik, és ezzel folyamatosan egy konkretizáló bírói jogréteget hoznak létre az absztrakt kódexjog mellett. A hosszú tapasztalat alapján már elmondható, hogy minél inkább dogmatikailag rendszerezettebb és absztrahált kódexjog jön létre az élet nagy területeinek szabályozásainál, annál inkább tud ez csak konkretizáló bírói jogréteggel együtt kiszámítható jogszolgáltatást biztosítani.

Mindezen történelmi fejlemények nyomán a következő összkép adható a mai jogszerkezetet illetően: a *szövegréteg* felett rendelkező központi államapparátus és az ezt irányító demokratikus testületek a törvényhozó parlament és a rendeletalkotó kormány alakjában; a *jogági dogmatikai készletet* fejlesztő és kezelő egyetemi jogászság és a felsőbb bíróságok ebbe bekapcsolódó egyes tagjai, valamint a *konkretizáló bírói jogréteg* felett rendelkező legfelsőbb bíróságok napjaink európai jogrendszerében - és innen átvéve Dél-

Amerika országaiban és részben az Egyesült Államokban - együtt kezelik és fejlesztik tovább a jog rétegeit.

Felhasznált irodalom

- Ascheri, Mario* (1976): Rechtsprechungs- und Konsiliensammlungen. Italien. In: Coing, H. (Hg.): Handbuch der Quellen und Literatur der neuen europäischen Rechtsgeschichte. Zweiter Band: Neuere Zeit (1500-1800). S. 1114-1221. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. München
- Brockmüller, Annette* (1997): Die Entstehung der Rechtstheorie im 19. Jahrhundert in Deutschland. Nomos Verlagsgesellschaft. Baden-Baden.
- Falk, Ulrich* (2006): Consilia. Studien zur Praxis der Rechtsgutachten in der frühen Neuzeit. Vittorio Klostermann. Frankfurt am Main, 478.p.
- Hajnik Imre* (1891): Egyetemes európai jogtörténet. A középkor kezdetétől a francia forradalomig (Harmadik javított kiadás). Eggenberger Könyvkereskedés Budapest 1891.
- Hamza Gábor* (2002): Az európai magánjog fejlődése. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Hattenhauer, Hans* (2004): Europäische Rechtsgeschichte. C. F. Müller Verlag, Heidelberg. 4. durchgesehene und erweiterte Auflage.
- Horn, Norbert* (1973): Die legistische Literatur der Kommentatoren und der Ausbreitung des gelehrten Rechts In: Coing, H. (Hg.): Handbuch der Quellen und Literatur der neuen europäischen Rechtsgeschichte. Erster Band: Mittelalter (1100-1500). S. 261-365. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. München
- Kischkel, Steffen* (2003): Die Spruchtätigkeit der Juristischen Fakultät Rostock in den Jahren 1628 bis 1657. Shaker Verlag. Aachen.
- Osler, Douglas J.* (2001): Images of Legal Humanism. In: Surfaces, Vol. IX. 1-21.p.
- Pokol Béla* (2006): Ítélező jogi fakultások. Adalékok a középkori jog szerkezetéhez. Jogelméleti Szemle 2006/4.
- Pólay Elemér* (1988) A római jogászok gondolkodásmódja. Kazuisztika és absztrakció. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Ruszoly József* (1997): Európa jogtörténete. Püski Kiadó. Budapest.
- Scholz, Johannes-Michael* (1976): Rechtsprechungs- und Konsiliensammlungen. Spanien. In: Coing, H. (Hg.): Handbuch der Quellen und Literatur der neuen europäischen Rechtsgeschichte. Zweiter Band: Neuere Zeit (1500-1800). S. 1271-1318. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. München
- Stein, Peter* (2005): A római jog Európa történetében. Osiris. Budapest.

- Szabó Béla* (2001): Doktor alkotta jog: *Communis opinio doctorum*. In Szabó Miklós (szerk.): *Ius Humanum. Ember alkotta jog. Műhelytanulmányok*. Bíbor Kiadó. Miskolc. 111-156.p.
- Thieme, Hans* (1954): *Das Naturrecht und die europäische Privatrechtsgeschichte*. Verlag von Helbing und Lichtenhahn. Basel.
- Troje, Hans Erich* (1967): *Wissenschaftlichkeit und System in der Jurisprudenz des 16. Jahrhunderts*. In: Blühdorn/Ritter (Hg.) (1967): *Philosophie und Rechtswissenschaft. Zum Problem ihrer Beziehung im 19. Jahrhundert*. Frankfurt am Main: Klosterman Verlag. 63-97.p.
- Troje, Hans Erich* (1977): *Die Literatur des Gemeinen Rechts unter dem Einfluss des Humanismus*. In In: Coing, H. (Hg.): *Handbuch der Quellen und Literatur der neuen europäischen Rechtsgeschichte. Zweiter Band: Neuere Zeit (1500-1800)*. S. 615-795. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. München
- Wagner, Udo* (1976): *Rechtsprechungs- und Konsiliensammlungen. Niederlande*. In: Coing, H. (Hg.): *Handbuch der Quellen und Literatur der neuen europäischen Rechtsgeschichte. Zweiter Band: Neuere Zeit (1500-1800)*. S. 1399-1430. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. München
- Walter, Gerhard* (1976): *Rechtsprechungs- und Konsiliensammlungen. Frankreich*. In: Coing, H. (Hg.): *Handbuch der Quellen und Literatur der neuen europäischen Rechtsgeschichte. Zweiter Band: Neuere Zeit (1500-1800)*. S. 1223-1270. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. München
- Wenzel Gusztáv* (1869): *Egyetemes európai jogtörténet*. Királyi Egyetemi Magyar Nyomda. Budapest. 1869.
- Wiacker, Franz* (1967): *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*. 2.neuarbeitete Auflage. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

*Révész Béla tudományos munkatárs,
Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Politológiai Tanszék*

Egy meghíúsult törvényalkotási kezdeményezés 1989-ből – az állam- és közbiztonsági törvény szabályozási elveire vonatkozó javaslat kudarca –

1989-ben reformlázban égett az ország, más kérdés, hogy ennek mélységén, terjedelmén, korlátain illetve szabadságfokán mindenki mást értett. A felülről elindított hatalmi kezdeményezések keresték az egyre elkerülhetetlenebb, minimális alku lehetőségeit a fokozatosan dinamizálódó ellenzéki mozgalmakkal. Eközben a kormány a párttól való kapcsolatainak lazításán fáradozott, miközben a parlament is kezdett ráébredni, hogy végső fokon ő a „szuverenitás letéteményese”. A pártosodás, a civil kezdeményezések sokasodása valamint a sajtóorgánumok szinte mindennapi gyarapodása a valódi politikai pluralizmus előképét látszott felvázolni, miközben a Moszkva felől érkező jelzések is bátorítólag hatottak a reformerőkre.

Mindezek a kedvezőnek tűnő folyamatok nem feledtették annak a lehetőségét, hogy a fegyveres erőszak monopóliumával változatlanul az MSZMP illetve – ha lazuló gyepelével is, de – az általa irányított kormányzat rendelkezik. A hadsereg, a rendőrség valamint a Munkásőrség alakulatainak pusztá létezése is elég okot adott arra, hogy a Nemzeti Kerekasztal politikai tárgyalóoldalán önálló munkacsoportos állítsanak fel az „erőszakos visszarendeződést megakadályozó garanciák” kidolgozására. Ugyanakkor egyáltalán nem vált vitatémává ebben az arra legilletékesebb bizottságban a szocialista politikai berendezkedés legfontosabb intézménye, az állambiztonsági szervek rendszerének átalakítása, mint ahogyan nem került be a sarkalatos törvények körébe az állambiztonsági törvény szabályozási elvei sem. Sőt, az sem került nyilvánosságra, hogy a Belügyminisztérium az év eleje óta előrehaladott munkálatokat folytat ebben a szabályozás új irányának kidolgozására, amely tevékenységüket az októberi alkotmánymódosítás csak felgyorsította.

Mindmáig nem túlságosan ismert, hogy az eredeti célkitűzések szerint 1990 február végére tervezte a kormányzat az államvédelem átszervezésének realizálását. A kormány

kabinetje ugyanis 1989 nyarán megtárgyalta és elfogadta a belügyminiszteri előterjesztést az átalakítás programjáról. 1989 december közepén pedig határozatban szabta meg a szervezeti reform lépéseit – 1990. február közepéig tartó határidővel. A BM átszervezése ezek szerint már megkezdődött, tehát 1990 elején lett volna esély az állambiztonság megfelelő tartalmi átalakítására. Elég arra gondolni, hogy az állambiztonsági törvény tervezete már a Duna-gate előtt két hónappal megjárta a BM vezetői értekezletét (az alkotmánymódosítás 1990. április 30-át jelölte meg a szükséges jogalkotói feladatok elvégzésére). A titkosszolgálati módszerek törvényellenes alkalmazásának botránya azonban eltérítette eredeti irányától a tervezett jogalkotási folyamatot és az Országgyűlés már az 1990. január 25-ei ülésén elfogadta a „különleges titkosszolgálati eszközök és módszerek engedélyezésének átmeneti szabályozásáról” szóló törvényt.

Az 1990. évi X. törvény hatályba lépése viszont teljességgel érdektelenné tette, hogy vajon milyen szándékai is lehettek 1989 végén az állambiztonsági szerveknek önnön hatalmuk „jogállami” átalakítására vonatkozóan. Az ez irányú vizsgálódások mindeddig nem vizsgálták (és így nem is publikálhatták) az október végére véglegesített „Az állam- és közbiztonságról szóló törvény szabályozási elvei” című dokumentumot illetve az ezt, 1989. november elején megvitató miniszteri értekezlet jegyzőkönyvét [Javaslat az állam- és közbiztonsági törvény szabályozási elveire. MOL XIX-B-1-y. f. 51. doboz; Miniszteri értekezlet 1989. november 7-én. MOL XIX-B-1-y-10-52/18-1989. 52. doboz]. Ezen dokumentumok eredeti közzététele illetve keletkezésük körülményeinek bemutatása jelen tanulmány elsődleges célja.

Az állambiztonsági szolgálatok számára a rendszerváltás politikai vitáiból közvetlenül csak annyi lehetett fontos, hogy tevékenységi irányukat, célcsoportjaikat, ellenségképüket megerősíti vagy éppen módosítja a politikai vezetés. Ebből a szempontból viszont a „társadalomra veszélyes ellenséges személyek kiválasztásáról és ellenőrzéséről” szóló 1982-es belügyminiszter-helyettesi parancs 1989 végéig stabil és változatlan ellenségképpel

szolgált a III. Főcsoportfőnökségnek – a rendszerváltás idején is¹. Az MSZMP Politikai Bizottságának az ellenséges–ellenzéki csoportokról szóló 1986. július 1-jei titkos határozata 1989-ben is érvényes volt.² Ez a tény viszont megkérdőjelezte annak a kijelentésnek az őszinteségét, amit akkoriban a hatalom – elsőként az MSZMP Központi Bizottsága az 1989. február 10–11-i ülésén (majd később egyre gyakrabban)³ – a többpártrendszer keretei közötti demokratikus hatalomgyakorlásra való békés átmenettel összefüggésben hivatalosan és nyilvánosan deklarált.⁴

Ennek az egységes és az állambiztonsági szervek szempontjából megbízhatóan alkalmazható ellenségképnek általános érvényét és legális pozícióját ingatta meg elsőként az 1989. január 10-én elfogadott *egyesülési*⁵, illetve a *gyülekezési* jogról szóló törvény. Két hónappal korábban még évtizedes rutinnal kezelték az eseményeket. Az 1988. november 15-i nemzetközi Románia Napra, a brassói munkásmegmozdulás első évfordulójára tizenöt szervezet szolidaritási tüntetés megtartását kezdeményezte a Román – Magyar Szolidaritási Parknál, ahonnan Románia budapesti nagykövetsége elé kívántak vonulni. November 9-én a hatályos BM-rendeletnek megfelelően bejelentették a tüntetést. A tüntetés meghirdetett útvonalát a rendőrség lezárta, a nagykövetség épületét körülvette. A tüntetőket eltérítette az eredeti útvonalról, majd erőszakos fellépéssel megakadályozta a továbbhaladást; hat személyt

¹ Belügyminiszter-helyettes 9/1982. sz. parancsa társadalomra veszélyes ellenséges személyek kiválasztásáról és ellenőrzéséről. BM 24/9/1982. Első közlés: Modor Ádám: A titok meg a nyitja. Kairosz, Bp., 2004. 188-197. p.

² MOL M-KS 288. f. 5./972. ö. e.; Idézi: Csizmadia Ervin: A magyar demokratikus ellenzék. (1968–1988) Dokumentumok. Budapest, T-Twins, 1995.; E kiadvány tévesen jelöli meg további forrásként az Irodalmi Újság 1987. 3. számát. (Ebben a számban ugyanis a „Javaslat a nyilvánosság reformjára” című dokumentum szerepel.) Helyesen: 1987. 2. sz. Az Irodalmi Újság jegyzete megemlíti: „Az itt közölt, szigorúan bizalmas párt dokumentumot Magyarországról juttatták el az Irodalmi Újsághoz”.

³ Lásd: Az MSZMP Központi Bizottságának állásfoglalása. A politikai rendszer reformjának néhány időszerű kérdéséről. (Tervezet). Népszabadság, 1989. február 16. A kerekasztal-tárgyalások megindulásához talán szerencsésen járult hozzá e meghozott döntések Szigorúan titkos! minősítése, hiszen ennek híre joggal növelte volna tovább az MSZMP-vel szembeni bizalmatlanságot.

⁴ 1989-ben is megfontolásra méltó maradhatott az a szerkesztőségi kommentár, amely a Politikai Bizottság fenti határozatának említett, az Irodalmi Újságban történt 1987-es publikálását követte. Ebben Méray Tibor kifejtette: [A Politikai Bizottság] Szavakban ugyan „elsődlegesen politikai módszerekkel” történő fellépést hirdet, a politikai munka javításáról, a jobb pártmunkáról, a pártegység erősítéséről beszél (mintha ezekkel a frázisokkal bármit is el tudna érni), de ténylegesen tervbe vett intézkedései mind adminisztratív, hatósági, büntető jellegűek. Irodalmi Újság, i. m. 14. o.

⁵ Említésre méltó, hogy már-már ellenzéki hevülettel tette bírálat tárgyává egy rendőr százados tanulmánya az 1988 végén még csak tervezet szintjén létező egyesülési törvényt. Arra az anomáliára hívta fel a figyelmet, amely 1989 elején tartós vita tárgya lett. *A jogszabály-előkészítők (...) azt állítják, hogy e jogok gyakorlása nem sértheti az állam biztonságát. (...) E jogok gyakorlásának kritériumaként felsoroltakat egyenként vizsgálva az állam biztonságának a fogalma látszik a legkevésbé megfoghatónak. Ezen az alapon tiltani lehet egy sor, egyébként veszélytelen magatartást, amelyeket a hatalom veszélyesnek minősít. Nem kétséges ugyanis, hogy az állam biztonságára való veszélyes magatartás megállapítása az államhatalmat gyakorlók aktuális nézetein alapul.* Bencsik Attila: Többpártrendszer? Belügyi Szemle, 1988. 12.

előállítottak.⁶ A brutális rendőri erőszak alkalmazása a hatályos jogrendszer szerint legitim volt, a tömegosztatás szabályszerűen történt.⁷ 1989 elején viszont olyan törvényi helyzet jött létre, amely szerint szűk kivételektől eltekintve „a közterületen tartandó rendezvény – a bejelentés megtétele után – minden további intézkedés nélkül megtartható.”⁸

A hagyományos ellenségkép eróziója azzal folytatódott, amikor a büntető törvénykönyvnek az Igazságügyi Minisztérium által javasolt módosítása nyilvánosságra került. Ennek hivatalos indoklása ugyanis a következőket tartalmazta: „A hazánkban zajló társadalmi politikai átalakulás, a jogállami garanciák következetes megteremtésének igénye szükségessé teszi az *állam elleni bűncselekmények szabályozásának felülvizsgálatát*. Ennek terjedelmére és időpontjára két megoldás merült fel: a) az állam elleni bűncselekmények teljes körének felülvizsgálatára *az új alkotmány elfogadását követően* kerüljön sor. Ennek az az indoka, hogy az állam elleni bűncselekmények jogi tárgya az alkotmányban rögzített elvekhez és intézményekhez kapcsolódik; b) a felülvizsgálatot *haladéktalanul* el kell végezni, annak érdekében, hogy a büntetőjogi szabályozás ne válhasson a demokratikus fejlődés, az emberi jogok és az állampolgári szabadságjogok kibontakozásának gátjává. E két megoldási lehetőséget vizsgálva arra a következtetésre kell jutni, hogy az állam elleni bűncselekmények szabályozásának felülvizsgálatával nem lehet várni az új alkotmány létrehozásáig. Törvényességi szempontból nem tartható fenn, hogy *a hatályos jog ugyan lehetőséget ad a jelenlegi alkotmányhoz kapcsolódó politikai-társadalmi gyakorlat kereteit túllépő folyamatok résztvevőinek büntetőjogi felelősségre vonására*, de erre a bűnüldöző szervek toleranciája folytán nem kerül sor; ennek ugyanis nincs jogi biztosítója. Ezért a Minisztertanács elrendelte az állam elleni bűncselekmények felülvizsgálatának gyorsítását.”⁹

A zavart fokozta, hogy *a jogforrási hierarchia az állambiztonsági szervek vonalán szinte megfordult*: az elhárító munka részesei közvetlenül a rájuk vonatkozó parancsokat

⁶ Lásd: Memento Brassó! Beszélő, 25. 1988. 3. sz.

⁷ Lásd: Segédlet a csapaterővel megoldandó karhatalmi feladatok végrehajtására. Idézi: Szabó Máté: A tüntetések rendőri kezelésének normái a Kádár-rendszerben (1957–1989) [a Tartalomjegyzékben: Tüntetések a Kádár-rendszerben: történeti vázlat címmel] In: Szabó Máté – Dominique Wisler (szerk): Tüntetés, rendőrség, demokrácia. Budapest: Villányi úti könyvek, 1999. 147–148. o.

⁸ Indoklás a gyülekezési jogról szóló törvényjavaslathoz. Magyar Közlöny, 1989. 5. sz. 101. o.

⁹ A Büntető Törvénykönyv módosítása. Az Igazságügyi Minisztérium tervezete. (Magyar Nemzet, 1989. május 31.) Az Országgyűlésnek beterjesztett javaslatot – tekintettel a megkezdődött politikai egyeztető tárgyalásokra – a kormány kezdeményezésére az Országgyűlés levette nyári ülészakának napirendjéről. A tárgyalások során a politikai munkabizottságok közül az I/4. számú foglalkozott a büntető törvénykönyv és a büntetőeljárás törvény módosításának elveivel. A vita központi témáját éppen a politikai bűncselekmények újra szabályozása jelentette. Lásd: A rendszerváltás forgatókönyve. 6. köt. passim, különösen 65–68. sz. dokumentumok.

hajtották végre, ehhez kellett magukat tartaniuk. Így a magasabb belügyi normák bonyolult rendszerét – tájékoztató, közlemény, körlevél, állásfoglalás, elvi állásfoglalás, irányelv, belügyi iránymutatás, ügyrend, szabályzat, intézkedés, parancs, miniszteri utasítás¹⁰ – általában annyiban tekintették tevékenységük szabályainak, amennyiben ezeket felettesük oktatás formájában ismertette, vagy ezek betartására utasította őket. Még távolibbak voltak azonban a „külső” jogrendszer rendelkezései, amelyek többnyire csak a belügyminisztériumi normák közvetítésével jutottak el az állambiztonsági szervek munkatársaihoz.¹¹

Az állambiztonsági csoportfőnök napi gyakorlatában érezhette a konfliktust: „Új pártok, szervezetek alakultak. A Szabad Kezdeményezések Hálózata SZDSZ-szé, a lakiteleki értelmiségi csoport MDF-fé alakult, a Fidesz is színre lépett, az FKGP újraszerveződött, Néppárt, Liga Demokrata Párt... egymás után. *A parancsok szerint mindez állambiztonsági feladat lett volna.*”¹²

Az állambiztonság szabályozása tehát jogi szempontból és gyakorlatilag – a normális tagoltságon túl – több szintre szakadt. A felsőszintű politikai és állami vezetés szándékát a politika makroszférájának az eseményei befolyásolták, és ez a vezetés a nyilvánosság előtt a demokratikus átalakulás békés útja reprezentánsának mutatkozott. A Belügyminisztérium vezetése – pártjövahagyással – igyekezett a politikai változásokkal lépést tartani, még azon az áron is, hogy a miniszterhelyettesi gárdát nyár elején lecserélték, köztük a III/III-as főcsoportfőnököt is.¹³ Operatív szinten az állambiztonsági szervek működésének legfontosabb motívuma viszont a közvetlen vezetés parancsainak realizálása maradt, még ha esetleg az ötvenes évekből megmaradt intézményi háttere is volt ezeknek az intézkedéseknek.¹⁴ A főcsoportfőnök 1989. augusztus 15-én, november 6-án, 21-én és december 6-án írásos emlékeztetőket, majd körlevelet adott ki, amelyekkel – szavai szerint – a „*jogállamiságba*

¹⁰ Lásd: A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 21/1978. számú utasítása a jogszabályok, a belügyi rendelkezések, a belügyi iránymutatások kiadásáról és az előterjesztés előkészítéséről. BM KI Pgy. 194. d. 10-21/21/1978.

¹¹ Lásd: Dobos Ágnes: A parancs szerepe az irányításban. *Belügyi Szemle*, 1986. 7.

¹² Horváth József: A „kísértet” fogságában. Zingen, Bp., 1991. 258. o.

¹³ Az állambiztonsági főcsoportfőnökségért felelős miniszterhelyettes 1989. április 30-ig Harangozó Szilveszter, május 1-jétől Pallagi Ferenc volt.

¹⁴ Egy 1990-ben hatályon kívül helyezett – tehát 1989-ben még hatályos – parancs értelmében az új jogszabályok hatálybalépése nem érinti azoknak a korábban kiadott rendeleteknek, parancsoknak, utasításoknak, szabályzatoknak a hatályát, amelyek a rendőrségről szóló 1955. évi 22. sz. tvr. felhatalmazása alapján kerültek kiadásra. Lásd: A Magyar Népköztársaság Belügyminiszterének 20. sz. parancsa. A belügyi szervek tevékenységére vonatkozó új jogszabályokkal kapcsolatos feladatok. BM KI Pgy. 152. d. 10-21/20/1974.

való átmenetet” akarta előmozdítani, de – tette hozzá – „az érvényes jogszabályokból álló évtizedek alatt felépített akadályt nem háríthattam el”.¹⁵

Közben pedig folytak a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások, ahol négy munkabizottság tárgyalásai is – bár mindvégig csak közvetve – érintették az állambiztonsági szervek tevékenységét.¹⁶ Az őszi MSZMP–MSZP szakadásig 80%-os párttagságú Országgyűlés úgy érezte, hogy a szuverenitását korlátozó *kerekasztal-tárgyalások foglyává vált*, bár olykor – nem kis részben az MSZMP/kormány sugallatára – a megállapodásoktól eltérő módosító javaslatokkal alakította át a tárgyalásokon megszületett konszenzust. Az állambiztonság vonatkozásában olykor interpellációk szintjén közeledtek a képviselők e kérdéshez, de a fegyveres erők alkotmányjogi helyzetének rendezését a parlament végül a Nemzeti Kerekasztal megállapodásában rögzített szándékok jóváhagyásával fogadta el.¹⁷

Hogyan próbált 1989 nyarán e folyamatok középszintjén, az egyre áttekinthetlenebb helyzetben a Belügyminisztérium manőverezni? Korábról magával hozott tekintélyét változatlannak érezve, továbbra is kompetensnek tekintette magát *a politikai helyzet egészének értelmezésére és befolyásolására*. Legalábbis ez derül ki abból a Jelentésből, amelyet a Belügyminisztérium előterjesztése nyomán az MSZMP KB Nemzetközi, Jogi és Közigazgatáspolitikai Bizottságának 1989. június 9-i ülése vitatott meg és amely a belső elhárítás összeomlása után is állandó hivatkozási alap maradt a szolgálat jogállami átalakítási kísérleteit bizonyítandó.¹⁸ A tárgyalt időszak politikai közhangulatát egyébként jól érzékelteti Fejti György előterjesztése, amelyben az MSZMP Központi Bizottsága két héttel korábbi – 1989. május 19-i – ülésén a politikai egyeztető fórummal kapcsolatos tárgyalásokról tett

¹⁵ Horváth József: A lehallgatástól a kihallgatásig. Tábornok vád alatt. Holding, Bp., 1991. 119. o.

¹⁶ Az I/1-es bizottság az alkotmánymódosítás időszerű tételei kapcsán a fegyveres erők alkotmányos szabályozásának problémái körében foglalkozott a kérdéssel; az I/2-es bizottság érintette a fegyveres erők és fegyveres testületek hivatásos állományú tagjai párttagságának problémáit; az I/4-es bizottság a büntető törvénykönyv módosításain belül alapvetően az államellenes bűncselekmények körével, az I/6-os bizottság pedig gyakran foglalkozott a fegyveres erők és testületek működésének politikai összefüggéseivel. Lásd: A Nemzeti Kerekasztal politikai bizottságának munkabizottságaiban megtárgyalt kérések. In: Révész Béla: Az államiság értékeinek újrafogalmazása a rendszerváltás vitáiban. Acta Jur. et Pol. Szeged, 2001. 42-54. o.

¹⁷ Südi Bertalan országgyűlési képviselő ennek kapcsán tette meg híressé vált indulatos kifakadását: *Rá kellett döbbenünk, hogy szánalmas figurákká degradálódtunk, akiknek maholnap gondolkodniuk sem igen érdemes, hanem az lesz a hasznos, ha mérlegelés nélkül teljesítik a másik főhatalom igényeinek szem előtt tartásával szerkesztett kívánságlisták ajánlásait*. Lásd: Országgyűlési Napló – 1989. október 17. kedd.

¹⁸ Jelentés a bel- és állambiztonság kérdéseiről a jelenlegi belpolitikai helyzetben. Előterjesztés az MSZMP KB Nemzetközi, Jogi és Közigazgatáspolitikai Bizottság 1989. június 9-i ülésének napirendjéhez. A bizottság tudomásul vette a jelentést, és egyetértett a munka tervezett fő irányjaival, a kívánt módosításokkal. Lásd: BM KI Belügyminiszteri iratok/1989. 72. 1-a/641. i. sz.; NbH Központi Irattár 6-138/89., továbbá: MOL M – KS – 288. f. 62/5. ő. e.

jelentést. (Az előadó szóbeli kiegészítést nem fűzött az előterjesztéshez, a Központi Bizottság tagjai kérdést, észrevételt, megjegyzést nem kívántak hozzáfűzni, így egyhangúlag elfogadták a dokumentumot.)

„1. Az MSZMP Központi Bizottsága politikai egyeztető fórum létrehozásáról szóló 1989. május 8-ai javaslata számos pozitív, támogató megnyilatkozás mellett, tartózkodó és részben elutasító reagálásokat is kiváltott. A Szakszervezetek Országos Tanácsa, a Hazafias Népfront, valamint az 1989. április 8-ai többoldalú megbeszélésen részt vevő szervezetek egyetértéssel fogadták a kezdeményezést. Méltányolták az MSZMP azon törekvését, hogy nem fogad el tisztán kétoldalú tárgyalási konstrukciót, mert ez jelentős társadalmi erőket rekesztene ki a politikai egyeztetésből. Részvételi szándékukat valamennyien megerősítették. *Az Ellenzéki Kerekasztal szervezeteinek válasza ellentmondásosnak tekinthető.* A kerekasztal – meglehetősen sietséggel nyilvánosságra hozott – állásfoglalása a kezdeményezés érdemi megválaszolása nélkül elutasítást tartalmazott, s az MSZMP-t az előkészítő tárgyalások egyoldalú megszakításával vádolta. Ugyanakkor az időközben lefolytatott konzultációk jelezték, hogy a gyors elutasítás nem feltétlenül tükrözi az egyes szervezetek álláspontját és törekvéseit. Az Új Márciusi Front válaszában – az MSZMP-t és az Ellenzéki Kerekasztalt egyaránt felelőssé téve a tárgyalások holtpontra jutásért – lényegében megismételte az Országos Nemzeti Bizottság felállítására irányuló javaslatát.

Az MSZMP reformköreinek országos tanácskozása a társadalmi kiegyezés fontosságát hangsúlyozva a patthelyzet kialakulását az MSZMP halogató taktikájának tulajdonította. Az előkészítő tárgyalások megrekedését élénk sajtópolémia kísérte, amely a közvélemény számára az álláspontok megmerevedését sugallta.

2. Az MSZMP tárgyalócsoporthoz szerint a sajtó útján való további politizálás nem vezethet eredményre. A társadalom vélhető többsége a párt hatalmi helyzetéből indul ki, s – a tárgyalások konkrét tényeinek ismeretétől függetlenül – mindenképpen az MSZMP-t hibáztatja a késlekedés miatt. A hétvégén az MSZMP képviselői a kompromisszum keresésének szándékával ismét egyeztető megbeszélést tartottak az Ellenzéki Kerekasztal szakértőivel, ahol újabb kezdeményezéssel éltek. A javaslatokat a Kerekasztal képviselői alapvetően kedvezően fogadták, azt előrelépésnek minősítették. Az Ellenzéki Kerekasztal végleges válasza a héten várható. Mindezek alapján a Központi Bizottság május 8-ai elvi tárgyalási javaslatát indokolt az alábbi konkrét formába önteni, s az előkészítést a holtpontról kimozdítani. [...]

3. Az MSZMP tárgyalócsoportha szükségesnek tartja egy KB-dokumentum közzétételét, amelyben – a fentiekén túl – a párt felhívással fordul tagságához, alapszervezeteihez, alakuló reformköreihez és a közvéleményhez. Ebben szólítson fel minden haladó erőt az országos politikai egyeztető tárgyalások támogatására, arra, hogy a *demokratikus és szocialista jogállamiság* alulról is építkező társadalmi közmegegyezés útján jöjjön létre.”¹⁹

A Horváth István belügyminiszter által előterjesztett Jelentés²⁰ stílusában és mondanivalójában pontosan illeszkedett az MSZMP fenti dokumentumához. Vezérgondolata – mint bármely ebben az időszakban született párt dokumentumnak – a helyzet kritikus voltának elismerése, amelyből a szocializmus demokratikus megújítása (akár a többpártiság árán is) jelenti a kivezető utat. A Jelentés kiindulópontként az állambiztonsági tevékenység szempontjából vette sorra a politikai helyzet főbb jellemzőit. Ennek nemzetközi vonatkozású paneljei a szokásosak:

- átalakulóban van az egész nemzetközi kapcsolatrendszer;
- elkezdődött a bipoláris világrend eróziója;
- reális a veszélye a kelet-európai régióhoz tartozó szocialista országok lemaradásának;
- a jelenlegi szocializmus-modell politikai, társadalmi és gazdasági tartalékai egyaránt kimerültek;
- csökken a szövetségi rendszer kohéziója;

Belpolitikai téren a következő problémákat emelték ki:

- a tartósan elhúzódó súlyos gazdasági helyzet, az ideológiai–politikai–társadalmi zavarok a „kibontakozásért tenni kész erőket” is elbizonytalanítják;
- fokozódó mértékű a társadalmi bizonytalanság;
- a jelenlegi politikai struktúra egyre gyengülő hatásfokú.

¹⁹ Népszabadság, 1989. május 31.; Lásd továbbá: A rendszerváltás forгатókönyve. 1. köt., 396. p. (25. sz. dokumentum. 1. sz. jegyzete.)

²⁰ Miniszteri értekezlet iratai 1989. június 20. MOL XIX-B-1-y. f. 50. d.

A társadalmi, politikai válsághelyzet elemzésekor politikai kiutat is javasolt a belügyminiszteri Jelentés:

„A kialakult helyzetben csak következetesen véghezvitt politikai és gazdasági reformfolyamat lehet a megoldás, amelynek eredőjeként kialakulhat hazánkban is egy *‘pluralista alapokon nyugvó, demokratikus szocializmus’*. Az így kiépülő társadalmi berendezkedés – úgy látjuk – lényegi jegyeiben közelebb áll az 1945–48 közötti koalíciós időszakhoz, mint az elmúlt 40 év bármely periódusának berendezkedéséhez. Ez a társadalmi berendezkedés a különböző érdekeket intézményes formában is kifejező és megjelenítő ‘jogállam’ demokratikus intézményrendszere és alkotmányos rendje lehet, amely az alulról felfelé építkező demokratikus pártok és érdekvédelmi szervezetek együttműködésére, esetleg koalíciójára épül, amely megtestesíti az államhatalom toleráns formáját.”

Ennek kapcsán fogalmazott meg a Belügyminisztérium kritikai megjegyzéseket az ellenzékre, amely kérdést mint a „nehéz helyzetbe kerül állambiztonsági szolgálat” problémáját említette:

„Jelentősen felerősödtek a különböző politikai szervezetek és a már működésüket deklaráló proto-, illetve utódpártok részéről azok a politikai folyamatok, melyeknek célja a jelenlegi kormányzó párt politikai és hatalmi labilitásának igazolásán túl, egy *erős, egységes és akcióképes ellenzék-kép kialakítása*. Menetelésük a többpártrendszer és a hatalom felé erőteljes, markáns.²¹ A különböző politikai szerveződések és pártok a változások felgyorsítására, a választási felkészülésükre, szervezeti erősödésükre nézve kedvezően ítélik meg az egyre erősödő és célirányosabbá váló nyugati politikai figyelmet és anyagi-erkölcsi támogatást. Rendkívül fontosnak tartják a nemzetközi politikai formáció-rendszerekbe való szerves beépülést, valamint a szocialista országok alternatív szervezeteivel erősödő kapcsolatot. A Nyugat változatlanul elismeri az MSZMP és a hagyományos szervek legitimitását, ezzel egy időben azonban intenzív kapcsolatokat épít ki

²¹ Jelentős különbségeket is feltárt az állambiztonsági szolgálat az egyes pártok között: *Vitathatatlan, hogy az SZDSZ és a Fidesz állt a központban. Ez a két szervezet szúrta leginkább a felső vezetés szemét. [...] Később aztán az MDF megítélése egy kicsit megváltozott. Persze ez csak a legutóbbi időszakra vonatkozik: '89 közepe, vége. A szolgálat akkor is dolgozott, továbbra is gyűjtötték az adatokat például a kerületi szervezetekről, a belső ellentétekről, tehát folytatódott az ellenőrzésük, de kialakult egy bizonyos lojalitás velük szemben. A legutóbbi időszakban a főnökök már elképzelhetőnek tartottak egy MSZP–MDF koalíciót. Olyan alapon, hogy ha már úgyis rossz lesz nekünk, legalább a kisebbik rosszat válasszuk. Egyik kollégám részéről még olyasmi is felmerült, hogy talán érdemes lenne elmenni az Ó utcába, de hogy aztán erre sor került-e vagy sem, azt nem tudom.* Lásd: Bajcsi István, volt állambiztonsági tiszt interjúja. I. m.: II. A politika belügy. Beszélő, 1990. február 17.

az új politikai szerveződésekkel, azokat tevékenységükben ösztönzi, segíti, tanácsokkal, meghívásokkal, anyagi és egyéb úton támogatja.”

A Jelentés második része az állambiztonsági szolgálat 1945 utáni történetének áttekintésével kezdődött, kiemelve, hogy „a politika torzulásai a szervezetet a törvénysértés eszközévé, egyes tagjait áldozatává tette”, majd „a régi modell visszahúzó ereje az ’56 után kinyilatkoztatott pozitív politikai szándékok egy részének buktatója lett”. Ebből adódott az ellentmondás: a hangoztatott politikai igény ellenére is előfordult, hogy a törvényekben megfogalmazott „bűncselekmények elleni harc” helyett az állambiztonsági munka a nézetek elleni küzdelem eszközévé lett. A hatvanas évektől viszont a Jelentés azt a helyzetet tartotta jellemzőnek, hogy mivel a politikai hatalom biztonsági szisztémája egy pártra épült, melyben időközönként határozottabb hangsúlyt kapott az apparátus által jól-rosszul képviselt napi politikai igény, *nem alakulhatott ki a szervezet önálló törvényeken alapuló felelőssége, legitim képe a társadalom felé. [...] Az elmúlt évtizedekben a szövetségi rendszer egészében egy elavult, a forradalom győzelme után kialakult és konzervált, a szocializmus fennmaradásáért folytatott élet-halál harc reflexe, erre alapozott totális elhárítás elmélete kezdetben irányította, később befolyásolta a munkát, akkor is, amikor a konszolidált társadalom teljesen más viszonyokat produkált, illetve igényelt.”*

A politikai és tudományos hírszerzés, az információszerző és -feldolgozó funkció, az ellenséges hírszerző szolgálatok tevékenysége elhárításának részletezését követően a belső elhárító szolgálat munkájával kapcsolatban megállapította:

„[...] a jelenlegi új helyzet az átmenet viszonyait tükrözi. *Az eddig nézeteik miatt üldözött kategóriák jelentős részével a politika partneri viszonyra törekszik. Az átmenet konfliktusokkal, bizonytalanságokkal terhes. Mindennek az állambiztonsági munkára hatása van, amelyet a szolgálati munka új irányainak, a rendeltetésnek és működési módoknak kiformalódásával meg kell oldani.”*

Ezt az új modellt viszont még nem dolgozták ki. Amikor a Jelentés azt javasolta, hogy az állambiztonsági szolgálatot – szakszolgálati szerepénél fogva – egyértelműen az alkotmány, illetve az ehhez kapcsolódó magas szintű jogszabályok keretei közé kell helyezni, akkor megkerülhetetlen a kérdés: vajon milyen alkotmányra gondolt a Belügyminisztérium. 1989. május 29-i keltezéssel az Igazságügyi Minisztérium kidolgozott egy újabb törvényjavaslatot az alkotmány módosítására, ezt megelőzően pedig 1988. november 30-i, 1989. január 30-i, majd 1989. május 10-i dátummal jegyzett az Igazságügyi Minisztérium

nagyrészt hasonló alkotmánymódosító koncepciókat, tervezeteket, javaslatokat. Ezek előkészítésének mindegyikében aktív szerepet játszott a Belügyminisztérium. Közös vonásuk mégis az, hogy nem csupán a „belbiztonsági szerveknek”, de magának a rendőrségnek a szabályozása is teljes mértékben hiányzik ezekből, sőt, még csak említésre sem kerültek. Így a Jelentésben kifogásoltakért tehát éppen maga a Belügyminisztérium lehetett a felelős.

Mindenesetre egy „új típusú demokratikus, szocialista rendszer” alkotmányától és törvényeitől várta a Belügyminisztérium, hogy állampolgárai és intézményei biztonságát megvédje. A társadalom alkotmányos keretek közötti formálódásához, fejlődéséhez viszont „biztosítania kell a társadalom védelmét, hozzá kell járulnia az eddig fejlődés eredményeit veszélyeztető társadalmi robbanás és konzervatív visszarendeződés veszélyei elhárításához.” E feladatkörben természetesen nélkülözhetetlenül szükség van – a megelőzés és felderítés érdekében – az állami apparátus részeként a *hírszerzés, a kémelhárítás és a belső elhárítás speciális és titkos eszközökkel végzett munkájára*. És bár ebben a munkában „a nemzeti érdeket, célokat kell követni”, de éppen erről az alapról működhet együtt „a szövetségi rendszerbe tartozó és más államok speciális szolgálatával”.

A Jelentés az eddigi „ellenségképet” fel kívánta váltani az alkotmányos rend védelmével, „a nemzet biztonságát sértő, veszélyeztető cselekmények, az azokat hordozó *személyek, csoportok felderítésével*”. Ennek a feladatrendszerét a következőképpen javasolta szabályozni:

- „a.) olyan információk, értesülések, adatok gyűjtése, értékelése, amelyek
 - az alkotmányos rend, a társadalom biztonsága ellen irányulnak;
 - az intézményrendszer működését, tagjainak hivatalos tevékenységét akadályozzák, jogellenesen befolyásolják;
 - idegen állam ellenséges speciális szolgálatának tevékenységére utalnak;
- b.) olyan törekvések felderítése, amelyek
 - erőszak, terror-diverzió előkészületeire, annak alkalmazására utalnak;
 - állami érdekeinket sértik, vagy veszélyeztetik.

Közreműködnek továbbá:

- a.) azon személyek védelmében, akikre közérdekből titokvédelmet igénylő tényeket, adatokat, tárgyakat vagy ismereteket bíznak; ilyenekhez hozzájutási lehetőséget kapnak, illetve azok ellenőrzésében, akik ezt maguknak megteremtik, akikre a törvénysértés gyanúja merült fel;

b.) azon személyek védelmében, akiket stratégiai, illetve kiemelkedő honvédelmi jelentőségű létesítmények biztonsági szempontból érzékeny helyein alkalmaznak vagy alkalmaztak;

c.) olyan biztonságtechnikai intézkedésekben, amelyek közérdekből titokvédelmet igénylő, tárgyak vagy ismeretek jogosulatlanok elleni védelmét célozzák.”

Ezeknek a feladatoknak a végrehajtásához a Belügyminisztérium már nem tartotta megfelelőnek „az eddigi törvényes kereteket”, amelyek az 1974. évi 17. törvényerejű rendeletben és a 39/1974. MT sz. rendeletben nyertek megfogalmazást. Némiképp túlterjeszkedve kompetenciáján, a Jelentés ennek sorrendjét az alábbiakban vázolta fel (és adja egyben világos magyarázatát annak, hogy miért is nem kerülhetett ez a téma a Nemzeti Kerekasztalra):

„– az új alkotmány elfogadása;

– a büntető törvénykönyv és a büntetőeljárás törvény módosítása, különös tekintettel az államellenes bűncselekményi kategóriák újrafogalmazására;

– az állam- és közbiztonság védelméről külön törvény megalkotása. Célszerű-e törvénybe foglalni a BM biztonsági szolgálatának, a rendőrségnek és más belügyi hatóságoknak feladatait, szervezetét, hatáskörét és működési rendjének alapvető szabályait.”

Az események sorrendje a későbbiekben pontosan a fentieknek megfelelően alakult, bár ehhez a Belügyminisztériumnak már kevesebb köze volt. Új alkotmány helyett a háromoldalú tárgyalásokon kialakított konszenzusnak megfelelő alkotmánymódosításra került sor. A Btk. módosító javaslata – bár egy korábbi verzió ekkor már be volt terjesztve az Országgyűlés elé – az I/4. számú albizottság munkájának eredményeként véglegesült, a nemzetvédelmi törvény megalkotására pedig várni kellett még néhány évet.

Az állambiztonsági munka belügyi koncepciójának valódi politikai természetére a leendő „demokratikus, szocialista” alkotmányhoz való kötöttségénél többet árult el a Jelentés azon része, amely az államvédelmi állomány átalakításának programjával foglalkozott:

„Az állomány döntő többsége alkalmas az új feladatok befogadására és megvalósítására, de kiemelkedő jelentőségű, hogy arculatát, szemléletét is az új koncepció irányába formáljuk, azok megvalósítására alkalmassá tegyük.

Fontos tényező, hogy *a többpártrendszer viszonyai között a szocialista pozíciók és az alkotmányos, törvényes rend védelmének biztosításához*, a szolgálati egység

megőrzéséhez a meglévő pártállás, párthoz tartozás feladása nélkül, pártszervek és szervezetek a biztonsági szolgálaton belül megfelelő átmeneti időszak közbeiktatásáig működhessenek. Ugyanakkor a jelenlegi helyzetet és a kibontakozás folyamatát figyelembe véve, *fontos, hogy az MSZMP kiemelt figyelmet fordítson a speciális szolgálatra.* Véleményünk szerint az MSZMP-nek arra kell már most felkészülni, hogy a politikai szervező és nevelő munkát a testület területén kívül kell hogy megoldja tagjai számára.”

A BM belső állambiztonsági szolgálata struktúráját a fentieknek megfelelően új belső tagozódással javasolta a Jelentés megújítani:

„I. Hírszerző Szolgálat (III/I. Csoportfőnökség)

A hírszerző munka tartalmában, irányultságában, külső és belső feltételeiben az elmúlt években minőségi változások mentek végbe, amelyek kikényszerítik a tevékenység új alapokra helyezését.

– Ennek megfelelően előtérbe kell állítania klasszikus funkcióit, az információszerzést és feldolgozást, az aktív intézkedéseket, különös hangsúllyal a politikai és a tudományos, műszaki és gazdasági hírszerzésre. *Cél a nemzeti érdekeket szolgáló védett (titkos) külföldi információk megszerzése alapvetően titkosszolgálati eszközökkel, ezen információk elemzése és feldolgozása, majd továbbítása a döntéshozatal szintjére.*

Emellett külföldön a maga sajátos eszközeivel nemzeti érdekeinknek megfelelő pozitív hatású befolyásoló tevékenységet végez.

– A hírszerzés szolgálati ágakra tagozódik (politikai, katonapolitikai, tudományos-műszaki, gazdasági, ellenséges speciális szolgálatok elleni). Tájékoztató tevékenységének szervesen kell csatlakozni a döntéshozatali folyamatokhoz. Ez biztosítja az információáramoltatás operativitását, az információk objektivitását, a tényleges igények közvetlen és torzításmentes eljutását.

– Az egyes szolgálati ágak állományának mind jelentősebb hányadát a szakmai, szolgálati jellegüknek megfelelő társadalmi közegbe, intézményi szférába kell beépíteni. A szolgálati ágak a meglévő fedett bázisok bővítésével és újak létrehozásával integrálhatják magukat a polgári-szakmai intézményi közegbe.

– A hírszerzés a magyar külpolitikai és külgazdasági prioritások által meghatározott irányokba végezze tevékenységét, és a Magyar Népköztársaság alapvető

kül- és belpolitikai érdekeit jelentősen sértő, szándékait, törekvéseit akadályozó országok ellen alkalmazza fő erőit.

– A hírszerzés hazai és külföldi bázison dolgozik. Hazai és nemzetközi pozícióit, azok elhelyezkedését és mozgását az alakuló, változó politikai helyzetben a hírszerzéssel szemben jelentkező igényekhez kell folyamatosan igazítani.

– A nemzetközi együttműködést (információcsere, közös technikai fejlesztés) folytatni kell. De következesen érvényesítenünk kell a kölcsönösséget és az egyenrangú partneri viszonyt. Az együttműködés semmilyen formában sem sértheti nemzeti érdekeinket.

A hírszerzés új koncepciójának érvényesítésére javasolt korszerű struktúra kialakulásának folyamata és megoldási lehetőségei:

1.) Az átmeneti időszakban a szervezet megmarad jelenlegi irányítási keretében, ugyanakkor a legszükségesebb belső szervezeti korrekciót elvégzi, és megkezd a hírszerző tevékenység elvi, tartalmi és munkamódszerbeli modernizálásának kimunkálását.

2.) Az ország politikai, társadalmi és gazdasági kibontakozási folyamatában célszerű megvizsgálni a szervezeti önállósodás lehetőségeit, illetve megvalósíthatónak tűnő változatait.

a.) A társadalmi politikai átmeneti időszak tapasztalatainak folyamatos értékelése, elemzése alapján – a stabilizált viszonyok talaján – a hírszerző szolgálatnál egy szervezeti önállósodási folyamat elemeinek és ütemezésének kidolgozása. Ennek eredményeként a hírszerző szolgálat a Belügyminisztériumon belül a belügyminiszter közvetlen felügyelete alatt végezné munkáját.

b.) A konszolidációs folyamat befejezése után felmerülhet egy demilitarizált polgári szervkénti működési szisztémára történő áttérés, illetve felmerülhet megoldásként a Magyar Köztársaság két hírszerző szolgálatának – az MNVK-nak és a BM hírszerző szervének – megfelelően kidolgozott cél- és feladatrendszerrel történő összevonása és célirányos felügyeleti rendszerének kimunkálása is.

II. Elhárító Szolgálatok (III/II., III/III., III/IV. Csoportfőnökségek)

1.) Kémelhárító Szolgálat (III/II-es Csoportfőnökség)

Az ellenséges hírszerző – speciális szolgálatokra orientált, az állam biztonságát veszélyeztető tevékenység megelőzését, felderítését végző apparátus.

Az operatív helyzetben tapasztalható folyamatok, tendenciák alapján indokolt a kémelhárító szolgálatnak a jelenleginél korszerűbb szemléletű és szervezetű, a titkosszolgálati törekvésekhez folyamatosan igazodó profiltisztább működtetése a következő főbb feladattípusokba:

a.) Rendeltetésének megfelelően – a hírszerző és a belső biztonsági szolgálatokkal való együttműködést hasznosítva – képes legyen az idegen speciális szolgálat jelenlétét felderíteni, tevékenységét megelőzni, akadályozni, megszakítani, az e tevékenységet kifejtőket távol tartani, kiszorítani és saját érdekeinek megfelelően befolyásolni. Célként kell kitűzni az ellenséges hírszerző bázisokba történő beépülést, külföldön lévő objektumaink és állampolgáraink védelmét.

b.) Hatékonyabban és célirányosabban kell megszervezni a Magyar Népköztársaság nemzetgazdasága stratégiaileg fontos – hírszerzésre, titkosszolgálati tevékenységre érzékeny – területeinek, centrumainak védelmét. E folyamatba foglalva meg kell vizsgálni és ki kell munkálni, hogy a jelenlegi népgazdaság védelmi funkció megszüntetésével milyen tevékenységet, védelmi területeket célszerű átadni az ORFK gazdaság-védelmi szervének. [...]

3.) Katonai Elhárító Csoportfőnökség (III/IV. Csoportfőnökség)

A biztonsági szolgálat tevékenység profiltisztítása, racionalizálása végett célszerűnek és szükségesnek tartjuk – részletes kellő mélységű elemzés alapján – megvizsgálni, hogy ez a tevékenység mind a feladat, mind funkció oldaláról kellő pontossággal szabályozott módon a Magyar Néphadsereg szervezetébe integrálódjon, vagy a jelenlegi szervezeti keretben a Néphadsereg korszerűsítését követő racionalizálással működjön tovább. A BM Határőrség belső biztonsági szolgálatát e döntésnek alárendelten kívánatos rendezni.

III. Belső Biztonsági Szolgálat (III/III. Csoportfőnökség)

A belső biztonsági szolgálat az alkotmányos, a törvényes rend szempontjából alapvető biztonsági érdekek szférájába tartozó területek védelmét foglalja magába.

Fő feladatai:

– Az alkotmányos, a törvényes rend ellen fellépő erők elleni tevékenység, a terror-diverzióval való belső fenyegetés, rendkívüli események és ilyen cselekvések előkészítésére, tervezésére, végrehajtására, erre való szövetkezésre utaló tervek, személyek, csoportok, alakulatok felderítése, és a terror-diverziós cselekmények megfelelő ellenintézkedésekkel történő akadályozása.

- Az alkotmányos hatalom és intézményrendszere, az ország nem gazdasági jellegű infrastruktúrája védelmének megszervezése. A Büntető Törvénykönyvben az állam elleni bűncselekmények közé felvett, abba ütköző törvényellenes erők elleni fellépés.
- *A pluralista viszonyokkal együtt járó szerveződések, pártok, egyesületek, szervezetek társadalmi konszenzust elősegítő tevékenységét alkotmányellenes elképzeléseik érdekében felhasználni kívánó személyek és csoportok, valamint a nemzetközi téren működő szélsőséges erők bázisépítő, -kialakító tevékenységének felderítése, naprakész értékelése és elemzése, akadályozása.*

A fentiekből következően megszüntetjük a szolgálat eddigi ifjúságvédelmi vonalát, és így a tevékenység a jövőben csak az ORFK feladatkörébe tartozik”.²²

Az Állambiztonsági Vizsgálati Osztály (III/1.) munkájában főként a szervezéstechnikai szempontok fokozottabb figyelembevételét javasolta, de a Szakszolgálatok (operatív-technika, külső figyelés, levéllenőrzés, operatív információ [hanginformáció] feldolgozása, rádióelhárítás) vonatkozásában már az emberi jogi aspektusok is szóba kerültek:

„A törvényességi követelmények egyértelműen indokolják, szükségessé teszik, hogy az operatív felderítést és a vizsgálatot szervezetileg és felügyelet oldaláról elkülönítsük, önállóak legyenek. Ez a struktúra az állambiztonsági szolgálatnál eddig is érvényesült, de tekintettel a szükségtelen párhuzamosságra indokoltnak tartjuk az állambiztonsági és bűnügyi vizsgálati szervek egységes vizsgálati osztályba történő összevonását.

[A Szakszolgálatok] Továbbra is ellátják a Belügyminisztérium bűnüldöző tevékenységét végző – bűnügyi és belbiztonsági – szerveinek az igényeit. A jogállamiság követelményei szerint – szigorú törvényességi alapon – *szűkítik az állampolgári jogok szféráját érintő telefonlehallgatást és levéllenőrzést.*”

²² A III/III-as Csoportfőnökségnek a Belső Biztonsági Szolgálat 1989. augusztus 15-i rendkívüli országos értekezletéről szóló 1989. augusztus 18-i keltezésű Emlékeztetője már nem csupán az ifjúsági vonal, de az egyházi reakció elhárítását és a kulturális terület védelmét is megszüntethetőnek tekintette. A többi osztályról ekkor nem esett szó. Lásd: BM Országos vezetői értekezlet 1989. augusztus 15. MOL XIX-B-1-X. f. 46. d. 7-1-145/1989. Az Emlékeztetőt ismerteti Horváth József: A tábornok vallomása. I. m. 319. o.

Végül a Jelentés a struktúra és a szolgálat-munkaszervezési átalakítások feladatait két ütemben tartotta megvalósíthatónak:

„1. A katonai elhárítás esetleges Magyar Néphadseregbe történő integrálásának megvizsgálása és eldöntése, a BM Vizsgálati Osztály létrehozása, a népgazdaság és ifjúságvédelmi tevékenységnek az ORFK szervezetébe történő átrendezése.

2. A hírszerzés, a kémelhárító szolgálat és a belső biztonsági szolgálatnak az új koncepcióra, feladatokra, irányokra történő beállítását a folyamatos munka menetében *az új törvények megalkotásával összhangban célszerű végrehajtani*. A struktúra és a szervezeti igazításokat, a területi szervek irányába történő decentralizálást, a zavartalan működést biztosító új feltételrendszerek kialakítását követően, folyamatosan végezzük el.”

A Jelentés tartalmát tekintve a korábbi szabályozásokhoz képest lényeges pontokon meg kívánta haladni a jogforrási hierarchiában elfoglalt (pontosabban: módosítani azon kívüli) helyét, főként azokon a területeken, ahol az alkotmányos rendezés szintjére akarta emelni az állambiztonsági munka felépítésének és működésének alapelveit. Ugyanakkor folyamatosan jelen volt a Jelentésben a szocializmushoz, illetve a szocialista alkotmányhoz való igazodás, a rá való hivatkozás kényszere is. Ez a helyzet pedig implicite magában hordozta annak lehetőségét, hogy a tárgyalások során vagy az alig megkezdődött politikai átalakulás folyamán egyes célkitűzéseket, követeléseket olyként minősítsenek az állambiztonsági szervek, mint amelyek akár a hatályos, akár a projektált „új típusú demokratikus, szocialista rendszer” alkotmányát veszélyeztetik, azaz alkotmány sértőek. Amikor közel másfél hónappal később – éppen a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások felénél – 1989. augusztus 15-én sor került a Belső Biztonsági Szolgálat rendkívüli országos értekezletére, akkor a fenti kérdésnek – lényegében szemantikai – értelmezésében is állást foglalt a biztonsági szolgálat:

„A politikai szférában zajló mozgások irányukban, tartalmukban és dinamizmusukban is módosultak, s a meghirdetett modellváltás mellett a hangsúly – legalábbis néhány szervezet és a társadalom egyes rétegeinek megnyilvánulásában – a rendszerváltás igényére tolódott el. Fentiek figyelembevételével *a Belső Biztonsági Szolgálat kikerülhetetlen kötelessége a változások elemzése és viszonyának az új helyzethez történő meghatározása*. Pontosan meg kell fogalmazni, hogy – a fő tendencia, a modellváltást, illetve a rendszerváltást célzó programok, valamint az azokat képviselők politikai küzdelme mellett – melyek a társadalmi változásokat leginkább befolyásoló körülmények. Az elemzések elvégzése után működésében

és struktúrájában olyan módosításokat kell végrehajtania, melyek hosszabb távon biztosíthatják Magyarország belső rendjének, biztonságának stabilitását, az intézményrendszer, az alkotmányos, demokratikus rend védelmét. A Belső Biztonsági Szolgálat társadalmunk döntő többségével együtt abban érdekelt, hogy *egy demokratikus, pluralista, szocialista, de legfőképpen magyar modell valósuljon meg.*²³

Az ellenségkép további változására szeptember első felében, közvetlenül a háromoldalú tárgyalások addigi szakaszának lezárását összegző (1989. szeptember 18-i) megállapodás elfogadása előtt került sor. A Belügyminisztérium 1989. június 26-i miniszteri értekezletének²⁴ döntése értelmében a közigazgatási szakterületek és a BM Titkárság dolgozzon ki javaslatot szeptemberre azzal kapcsolatban, hogy az alternatív szervezetekhez, a különböző pártokhoz milyen legyen a Belügyminisztérium viszonya.²⁵ A miniszteri értekezlet számára készült Előterjesztés melléklete tartalmazta a legfontosabb ellenzéki szervezetek programjairól és adatairól készített, az 1989. júniusi állapotnak megfelelő összeállítást, de maga a dokumentum is röviden összegzi ezt.²⁶ (Az anyag bevezető megjegyzése szükségesnek tartja megemlíteni, hogy az „ellenzéki” kifejezést csupán azért használják, „mert e szervek maguk is ezt alkalmazzák”.)

²³ I. m.: 315. o.

²⁴ Ennek az értekezletnek alkalmával adott az állambiztonsági szolgálat vezetője, Pallagi Ferenc egy nagyobb, helyzetértékelő interjút: „1962-ben jutottunk odáig, hogy a szervezetet sikerült teljesen megtisztítani az ávós káderektől. [...] A döntő fordulat tavaly, a pártértekezlet után következett be. [...] Az állambiztonsági szolgálatnak mindinkább nemzetbiztonsági jellegűvé kell válni. 1988 novemberében a BM, így a szolgálat is, kikerült az MSZMP közvetlen irányítása alól. Ezzel az ideológiai alapon szervezett állambiztonsági munka feltételei megszűntek. [...] Külön jogszabály 1974-ig nem foglalkozott az állambiztonsági munkával. Az ekkor született törvényerejű rendelet végrehajtására kormányrendeletet, valamint belső utasítások egész sorát adták ki. Ezek nem nyilvánosan kihirdetett jogszabályok voltak. [...] Már jelenleg is megpróbálunk a többpártrendszer és a koalíciós viszonyok keretei között gondolkodni. Nézetek, eszmék ellen többet nem harcolunk. Fellépünk viszont az alkotmányos, törvényes rend megsértőivel szemben. [...] Vagyis nemcsak a neofasiszta csoportosulásokkal kell szembeszállnunk, nem lehetünk elnézőbbek az ultrabalos irányzatokkal szemben sem – ha nem tartják be az alkotmányos játékszabályokat. Az állambiztonságot érintő kodifikációs munkában meghatározó a jogállamiság követelménye. [...] A nemzetbiztonsági munka ellenőrzésében a parlamentnek és kijelölt bizottságának is szerepet kell kapnia. Az ún. titkos eszközök alkalmazását is jogszabályban kell rögzíteni, annál inkább, mivel ezeket a bizonyítékokat a bíróság nem fogadja el. A garanciális rendszerben, különösen az állampolgári jogokat korlátozó intézkedéseknél nélkülözhetetlen az igazságszolgáltatási ellenőrzés.” Nyilvános titkosszolgálatok? Magyar Nemzet, 1989. június 26.

²⁵ A Belügyminisztérium viszonya az ellenzéki pártokhoz és szervezetekhez. Előterjesztés miniszteri értekezletre. 1989. szeptember 7. (BM KI Államtitkári iratok 2-537/1989. i. sz.) Egy nappal korábban Túrós András és Pallagi Ferenc belügyminiszter-helyettesek az Előterjesztés szellemében – bár az arra történő utalás nélkül – adtak tájékoztatást az erőszakos megoldásokat kizáró jogi garanciák megteremtésével foglalkozó I/6-os bizottság 1989. szeptember 6-i ülésén a tárgyalásokon felmerült kérdésekről. A rendszerváltás forгатókönyve. 6. köt. 104. sz. dokumentum.

²⁶ Az 1989-es év korábbi átfogó pártregisztere – amely szintén a Belügyminisztérium információira támaszkodott – öt hónappal korábban készült: Tájékoztató a magyarországi alternatív politikai szervezetekről és mozgalmakról. MSZMP KB Társadalompolitikai Osztály, 1989. április.

Az Előterjesztés úgy vélte, hogy *az ellenzék körében nem található átfogó, egységes álláspont a Belügyminisztérium működésére vonatkozóan*. Ennek egyik legfőbb okát abban látta, hogy a minisztérium depolitizálásával kapcsolatban generális megoldást bemutató elképzelést csak a Szabad Demokraták Szövetsége publikált. Másoknak az SZDSZ-hez hasonló állásfoglalása nem alakult ki, csupán aktuális részkérdésekről nyilvánítottak véleményt, ezek egy része is csak egyéni véleményként, nem pedig a szervezetek állásfoglalásaként jelent meg. „Egyeztetett nézeteket a Nemzeti Kerekasztal szakértői bizottsági ülésein és más közös fórumon jelenítették meg. A nyilatkozatok nagy része a jelen helyzet bírálatával foglalkozik. Ebből lehet ugyan következtetni a szerintük helyes megoldás lehetséges útjára, azonban részletekbe menő, kidolgozott koncepcióval ritkán lehet találkozni.” Sorra vette az Előterjesztés az ellenzéki pártoknak a tanácsok központi irányításáról, a határőrségről, a minisztérium pártirányításáról szóló álláspontját, majd az állambiztonsági tevékenység vonatkozásában megállapította:

„Az Ellenzéki szervezetek az illegálisan (sic!) még mindig pártirányítás alatt álló minisztériumon belül²⁷ a mai napig is az állambiztonsági szolgálatban látják az MSZMP politikájának legközvetlenebb támaszát. Szerintük tételüket erősíti, hogy éppen *az állambiztonság volt az ellenzéki szervezetek és személyek adminisztratív üldözésének legfőbb végrehajtója*. A szolgálatot az 1956-ban csak formailag megszüntetett ÁVH-nak a belügybe integrálódott eszmei és jogutódjának tekintik. A tevékenység alatt többnyire nem a hírszerzést és a kémelhárítást, hanem a belső reakció-elhárítást értik. A hírszerzéssel és kémelhárítással kapcsolatban az az állásfoglalásuk, hogy a kettőt szoros szervezeti egységben, külön titkosszolgálatként ki kell vonni a minisztérium kötelékéből, és közvetlen minisztertanácsai vagy parlamenti bizottsági irányítás alá kell vonni. A javaslat elvi alapja, hogy a hírszerzés és a kémelhárítás nem lát el hatósági feladatokat, így a minisztériumba való beépítése idegen testként történt és hat. A belső reakció-elhárítás kérdésében az a véleményük, hogy azt teljes egészében meg kell szüntetni, *a belső ellenzék üldözésében részt vett személyeket pedig el kell távolítani a minisztériumból*. A szolgálatot mindezek

²⁷ Az MSZMP Központi Bizottsága 1988. december 15-i ülésén Németh Miklós miniszterelnök előterjesztése nyomán – A kormányzati munka korszerűsítése – határozatot hozott a fegyveres erők eddigi pártirányításának kormányfelügyelet alá helyezéséről. Ezzel szemben a káderhatásköri lista vonatkozásában csak az 1989. május 8-i határozat helyezte hatályon kívül az MSZMP KB-nak az 1989. július 13–14-én elfogadott hatásköri listáját. (Lásd: Az MDP és az MSZMP hatásköri listái. Társadalmi Szemle, 1992. 3. sz.) A Titkárság feltehetően úgy akart fogalmazni, hogy az ellenzéki szervezetek „szerint” az illegálisan még mindig pártirányítás alatt álló minisztériumon [...]. Az idézett Előterjesztés jelen fogalmazása szerint viszont még 1989 őszén is „illegálisan” pártirányítás alatt állt a Belügyminisztérium. Megerősítésére/cáfolatára nincs dokumentum.

ellenére szükségesnek tartják, megjegyezve azonban, hogy működését *magas szintű jogszabály* rendezze, és vele szemben *erős társadalmi kontroll* érvényesüljön.”

Az Előterjesztés a jövőre vonatkozó javaslatai körében első helyen említette: hiba lenne, ha elhinnék, hogy „van olyan módszer, amelynek segítségével az apparátus máról holnapra az egypártrendszer politikai védőbástyájából a törvények ‘szimpla’ végrehajtójává és pártoktól független szakmai irányítóvá válhat”. Nem tartotta sem szükségesnek, sem lehetségesnek, hogy az ellenzéki szervezetekhez fűződő viszonyt részletezze, hiszen „kialakulatlan programjaik mellett aktuálpolitikai magatartásuk, sőt az MSZMP-hez fűződő viszonyuk is gyakran változik”. A folytatható párbeszéd körében kiemelte a konstruktív együttműködést, amely „vitát, s ennek nyomán elhatároló vagy elutasító magatartást, illetve közös platformot és cselekvést is eredményezhet. [...] *Elfogadjuk, hogy politikai és társadalmi erőként minősítenek bennünket.* Ami abban helytálló, azt nem csak elismerjük, de érvényesítjük is. Ami azonban a programjaikban, felhívásaikban és kiáltványaikban nem reális és nincs összhangban a kötelező jogszabályokkal, azt határozottan visszautasítjuk”.

A Titkársági Előterjesztést véleményező belügyminisztériumi államtitkár²⁸ egyik kiegészítő megjegyzése arra irányította a figyelmet, hogy a Belügyminisztérium kiemelt – a fővárosi kezdeményezésű EKA-nál mindenképpen nagyobb – jelentőséget tulajdonított a vidéken történeteknek.²⁹ Az államtitkár ugyanis felhívta a figyelmet arra is, miszerint „fontos

²⁸ A Bálint Tibor (BM Titkárság vezetője) által véglegesített Előterjesztést Földesi Jenő belügyminisztériumi államtitkár véleményezte, aki a május 1-jei felsőszintű vezetői cserék idején került posztjára.

²⁹ A Napi Operatív Információs Jelentések közel fele (negyven) foglalkozott az Ellenzéki Kerekasztal vidéki szervezeteivel, miközben mindezekről az EKA alig akart tudomást venni. Kivétel az 1989. május 18-i ülésük, amelyen közleményt fogalmaztak meg a helyi szervezetek megalakulásának üdvözlésére. (Lásd: A rendszerváltás foratókönyve. 1. köt. 23/c. sz. dokumentum; továbbá: BM Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság (továbbiakban: BM Áb. Mh. Titkárság) NOIJ. Ny. sz.: 45-78/96. sz./1989. 96/1. 89.05.19.01.; TH III/III-96-96/1/1989.) Látni kell azonban azt is, hogy a BM szemében az „Ellenzéki Kerekasztal” országosan az alternatív mozgalmak gyűjtőfogalmává lett, függetlenül attól, hogy az ország különböző részein esetleg más elnevezéssel, illetve egészen eltérő pártstruktúrával jöttek létre. A legtöbb jelentés a győri, pécsi, soproni, kecskeméti és a szegedi ellenzéki kezdeményezésekről érkezett a BM III/III. Csoportfőnökségére. Egyik jellegzetes példája ezeknek az az április végi pécsi jelentés, amelyet telefonlehallgatás, valamint titkos munkatársi jelentés alapján állítottak össze:

„F.hó 25-én Andrásfalvi Bertalan pécsi lakásán regionális jellegű MDF-megbeszélést tartottak, s ott Lezsák Sándor az országos elnökség nevében a következőkről tájékoztatta a megjelenteket:

- az MDF megkezdte az előkészületeket, hogy változatlan néven pártként bejegyeztesse magát;
- májusban minden megyében egyeztető tanácsokat kell alakítani a helyi szervezetek vezetőségéből; ha több különböző szervezet működik egy helységben, ellenzéki kerekasztalt kell kialakítani;
- az MSZMP által kezdeményezett politikai egyeztető tanácskozásokon az MDF-szervezetek ne vegyenek részt;
- az elnökség kalandorságnak minősíti a debreceni Magyar Demokrata Klub felhívását (május 1–15. Országos Demokrata Napok);
- az MDF magára vállalta Nagy Imre temetésének lebonyolítását, ehhez 3000 rendőrré van szükségük;

belpolitikai jelentőségű kérdés az is, hogy az egyes központi vélemények, reagálások milyen hatást eredményezhetnek az irányított, illetve felügyelt területi szerveknél, a végrehajtó szolgálatnál. Ennek velejárója az is, hogy a *területi szervek alternatív szervezetekkel való tárgyalásairól, együttműködési formáiról a BM illetékes vezetői is időszerű információkkal rendelkezzenek.*”

Amikor a Duna-gate-ügy kirobbanását követően a belügyminiszter igazoló jelentés megírására utasította Horváth József csoportfőnököt, a vezérőrnagy több dokumentumra is felhívta Horváth István figyelmét, amelyek azt hivatottak bizonyítani, hogy „huzamosabb ideje – 1988 második felétől – elméleti és felülvizsgálati munkát folytattunk annak érdekében, hogy *az egész szervezetet áthangoljuk a jogállamiság keretei közötti tevékenységre*”³⁰. A csoportfőnök nem hivatkozik rá, de **ezen a helyen kell megemlíteni a Miniszteri értekezlet által 1989. november 7-én tárgyalt – és a melléklet közölt – „Javaslat az állam- és közbiztonsági törvény szabályozási elveire” dokumentumot.** Mintegy ennek illusztrálására ismertette 1989. november 21-én a Belső Biztonsági Szolgálat parancsnoki állománya és vezető beosztású dolgozói részvételével tartott „országos összevonáson” részletes helyzetelemzését³¹. A szöveg különösen azért figyelemre méltó, mivel pontosan egy hónappal a jogállami alkotmánymódosítás elfogadása után és éppen egy hónappal a szolgálat alkotmányértő tevékenységének lepleződése között keletkezett.

– a közeljövőben hazánkba látogató LECH WALESZA feltehetően Boglárlellére is el fog menni (ott a háború alatt lengyel menekülttábor volt);

– hazánkban fel kell készülni egy válsághelyzet kirobbanására, amikor a politikai jogok felfüggesztésére is sor kerülhet; a helyi MDF nyilvántartásokat bizalmasan kell kezelni, nehogy egy adott helyzetben megtorlás alapjául szolgáljon.

CZ. J.-né I. ZS., az MDF nagykanizsai vezetőségi tagja másnap a pécsi találkozóról beszámolva említette ismerősének, hogy fel kell készülniük a szükségállapotra is, ezért az MDF okmányokat óvatosan kell kezelniük. Öt-hat napon belül az MSZMP pártcentrum részéről (Grósz-vonal) ‘pártrend-csinálás’ várható – mondta –, vagyis a Münnich-vonalat és a reformkommunista vonalat a centrum teljesen le akarja kapcsolni. Ebből szerinte arra lehet következtetni, hogy az MDF-et is támadás érheti.” BM Áb. Mh. Titkárság NOIJ. Ny. sz.: 45-78/82. sz./1989. 82/11. 89.04.28.11.; ÁBTL Somogy megye, Zala megye – 12-82/11/1989. A jelentések feldolgozásukat lásd: Révész Béla: Az Ellenzéki Kerekasztal és az állambiztonsági szervek. In: Alkotmányos forradalom. (Szerk.: Bozóki András) Új Mandátum Kiadó, Bp., 2000. 420-478. o.

³⁰ Horváth József: A tábornok vallomása. I. m.: 342-347. p.

³¹ BM KI Pgy. 186. d 11-13/1683/1989. A csoportfőnök a fentiekben közölt szövegen kívül az igazoló jelentéshez csatolta még az 1989. november 6-i parancsnoki értekezleten kiadott utasítását, amely a többpártrendszer viszonyai közötti együttműködésre történő átállást kívánta felgyorsítani, egyben elrendelte a korábbi törvények alapján elrendelt ellenőrzések anyagainak megsemmisítését (és amelyből a tanulmány elején mottóként citált mondat is származik), valamint az ez utóbbi módosítására 1989. decemberében kiadott utasítását. Ismerteti Horváth József i. m.

„BELÜGYMINISZTERIUM

SZIGORÚAN TITKOS!

(Selejtezésig!)

Tárgy: A főbb politikai erők fejlődésének folyamatai, a belügyi munka tapasztalatai

JELENTÉS

Az elmúlt egy hónapban a kelet-európai térség változásai és azok kezelése világpolitikai jelentőséget kaptak. Ezen belül a magyar fejlődés is csak a gyökeres európai átalakulásba szervesen beágyazottan létezhet. Ez a nagyobb összefüggés-rendszer robbanásszerűen alakul, alappillérei és ezek stabilitása csak a közeljövőben válhatnak egyértelműbbé. A főbb irányok azonban már ma is határozottan jelentkeznek. A közvetlen hatások közül az egyik legfontosabb az, hogy *a nemzetközi helyzet alakulása még nyomatékossabbá és egyértelműbbé tette azt, hogy Magyarországon a rendszerváltás lehetősége növekszik.*

A sarkalatos törvények megalkotása, az alkotmánymódosítás a politikai erőket a fenti fő irányba kényszerítik, egyben keretet, legalitást adnak a hatalmi harcnak, a leendő kormányzati rendszer kialakításának.

A jogrendszer előrelépése gyökeresen változtatja nemzetközi kapcsolatainkat, lehetőségeinket.

Ez még az emigrációra is igaz, hiszen már maga a fogalom is rohamosan értelmét veszti. Új típusú reakciók vannak kialakulóban, mint például a választási küzdelmekbe való közvetlen anyagi, vagy akár személyes bekapcsolódás. Amerikai magyar csoportok például egyre gyakrabban ajánlják fel ez irányú segítségüket az SZDSZ-nek. Nőtt a bizalom a választások ténylegesen szabad jellegében, ami végképp megszüntetné a politikai emigrációt. A későbbiekben a kormány összetétele és működése lenne a meghatározó, a adott esetben *az emigráció a politikai ellenzék részeként működhetne.*

Az alternatív pártok választási győzelmének előmozdítására, a működési feltételek további javítására hozták létre például az Agora Alapítványt. A négy amerikai szervezet által összeadott tízezer dolláros alaptőke felhasználásáról egy reprezentatív budapesti bizottság fog dönteni.

Szintén amerikai magyarok, két hét alatt ötvenezer dollárt adtak össze egy hasonló alap létrehozásához.

A Németországi Magyar Szervezetek Szövetsége „Nyomda Kft”-t kíván létrehozni a Jurta Színházban, ahova az egyik tagként komplett, csúcstechnológiájú nyomdát visz az „ellenzéki pártok” számára apportként.

Az erősebb pártok vonatkozásában a külföldi segítségnyújtás, együttműködés is egyre markánsabb oldala a kormányzóképeség kialakítására, erősítésére irányuló törekvés.

A különféle politikai pártok, szervezetek több új belpolitikai változáshoz igyekeztek alkalmazkodni.

Általános vélemény szerint az MSZP még gyors talpraállása esetén is egyértelműen nem uralkodó párt többé. *Érdemi kommunista párt hiányában az egész hagyományos értelemben vett baloldalt negligálja, választási veresége biztosra vehető.*

Az MSZMP típusú párt újjáéledését viszont azért tartják veszélyesnek az erősebb pártok, mert így viszonylag sok – 100-200 ezer – politikailag aktív ember „kikerülne a hatalmon lévő reformpolitikuskok ellenőrzése alól”.

Az MDF és az SZDSZ vezérkara egyaránt érdekelt abban, hogy a kormány az országgyűlési választásokig ne bukjon meg. Az MDF számára kiemelt fontosságú az országos és helyi kormányzati pozíciók további megszerzése, erősítse a hatalmi ágakba, szintekre való mind szervezettebb és stabilabb beépülés.

Az SZDSZ a „látványosra alakított”, folyamatos sikereket hozó ellenzéki alkupozíciót félti elsősorban.

Mindkét párt felfigyelt a kormányzati, államigazgatási, tanácsi, rendőrségi, stb. szerveknél tapasztalható szakember-elvándorlásra, s ezért egyre komolyabb erőfeszítéseket tesznek „befogadó-készségük”, vonzerejük növelésére.

A választási motívációjú propaganda támadások ellenére, a legtöbb erős párt más okokból is fél a kormány bukásától. Így például tartanak attól, hogy *totális kezd lenni a társadalmi, gazdasági részérdekek szervezett artikulációja*, sőt az ezek érvényesítéséért folytatott, zömében politikai tartalmú harc. Ez növeli a gazdasági, pénzügyi összeomlás, a teljes anarchia veszélyét. Az éles érdekharcoltat csak kis részben lehet pártpolitikákba integrálni. A kormány elleni ösztüzet pedig csak fokozza a lakosság elkeseredése, a még a középrétegeket is elszegényítő életszínvonal és élelnívó csökkenés, a választók apolitikussá, szkeptikusá válása, vagy éppen a társadalmi robbanás növekvő veszélye.

A helyzet ellentmondásait tükrözi az MDF Gazdasági Ellenkamara létrehozására irányuló kezdeményezése. Egyrészt a Kamara maga is egyre rosszabb viszonyban van a

kormányval, a konstruktivitás fenntartását célzó lojalitása viszont tömegérdekeket sért. Másrészt viszont egy ellenkamara eleve alkalmatlan érdemi súlyú menedzser tömeg integrálására, vagy akár megnyerésére.

A terv aktualizálása így alapvetően a választási érdekek alakulásától függ.

A pártok vezérkarai egyre többe foglalkoznak azzal, hogy a médeában (sic!) is kezdenek hatni a gazdasági, sőt a tőke érdekek. Választási szempontból feltétlenül *kedvezőnek tartják a tömegkommunikáció polgári elkötelezettségét*. Az igazi pozícióharc, az ellenőrzésben való részvétel azonban csak az erősebb pártok reális célja. Számukra is kétséges viszont, hogy a nyugati sajtó-konzernnek offenzívájához, vagy akár a hazai leendő sajtó részvényes csoportok érdekeihez kellő hatékonysággal tudnak-e alkalmazkodni a jövőben.

Jelenleg azonban gyakorlatilag mindenre rányomja bélyegit a választási harc. Ennek kurrens aktualitása a köztársasági elnök választás kérdésköre. Az ismert események, álláspontok, akciók háttérben komoly motivációként húzódik meg az MDF nagyon erős pozíciója és magabiztossága, kizárólagosságra törekvése.

A koalíciós elképzelések, az egyre közismertebb spekulációk a helyi MDF szervezetekben sem arattak osztatlan tetszést.

Az adott körülmények függvényében mérgesedett el a többi párttal, szervezettel való együttműködés, s összességében többen álltak át más, radikálisabb szervezetekhez, mint ahányan csatlakoztak az adott MDF egységhez. A szervezet egésze viszont érdemben ezt nem sínylette meg.

Az SZDSZ látványos akció sorozata ellenére létszámában továbbra is kis párt maradt. Még tovább növekedett azonban vonzereje az alapvető hatékonysági gondokkal küzdő, koalíciós partnerségre kényszerülő pártok számára. Az MDF szűkkörű koalíciós szerződése (például a Recski Szövetséggel), a pártok egyre nyilvánvalóbb sarokba szorulása, így még inkább kritizálásra építkezése törvényszerűen hozta létre a kis-koalíciót.

Ráadásul erre az időszakra esett a 100 milliós támogatás elosztásának vitája, ami a különféle pártgyengeségeket köztudottá tette.³²

³² Az Ellenzéki Kerekasztal nyilatkozata:

Az Ellenzéki Kerekasztal november 8-i ülésén úgy határozott, hogy a volt MSZMP idei költségvetési részesezéséből a működő pártok támogatására elkülönített 100 milliós összeg felosztása kérdésében a következő javaslatot teszi:

A különféle országos értekezletek, kongresszusok az erők egységét, a gyengék széthúzását demonstrálták, illetve erősítették. Néhány érdemi előzmény azonban már előre jelezte a fentieket. Így például az országos méretű, jelentőségű akciók szervezése, irányítása, kihasználása a legerősebbek nevéhez fűződik. A vállalkozók szervezeteivel, a vidék problémáit képviselő, egyre aktívabb formációkkal, stb. folytatott egyeztető tárgyalások gyakorlatilag csak az MDF és az SZDSZ esetében eredményezték a rendszeres együttműködés kialakulását.

Az FKgP például merev, szűk körben népszerűsége számot tartó és idealisztikus álláspontot foglalt el a földtulajdon kérdésében. Ez nemcsak tévesztést jelent a számára, hanem a vele potenciálisan szimpatizáló szakemberek, cél-szervezetek eltávolodását is.

A gyengeségek a köztársasági elnök választás problematikája kapcsán is egyértelművé váltak, hiszen a kis, vagy potenciálisan gyenge pártoknak még a „hangja” is elveszett a nagyok mellett.

Ezzel szemben, a taktikai harc mellett, az MDF valódi, profi kampányt folytat saját jelöltje érdekében, az SZDSZ népszavazást erőszakolt ki.

Mind az MDF, mind az SZDSZ szervezett felderítő munkát folytat annak érdekében, hogy a jelöltek lejáratásához adott esetben megfelelő információk álljanak rendelkezésükre.

Az alapvető szempont viszont az egymáshoz való viszonyukban – legalább is jelenleg – a nyílt harc.

Az ismert aspektusokon kívül, ennek egyik fontos területe az országgyűlési választásokra való készülődés, újabb és újabb jelöltek megnyerése, a konkrét és összehangolt kampányok előkészítése.

Az SZDSZ vezetése erősen bízik abban, hogy hosszabb távon jelenleg részben korlátozódott tekintélyük helyreáll, sőt rohamosan erősödni fog tavaszig, a következetes és

1. Igényjogosultnak az a politikai párt tekinthető, amelynek szervezete és működése megfelel az Országgyűlés által elfogadott párttörvényben támasztott követelményeknek.

2. Az igényjogosultság mértékét az egyes szervezetek 1989. november 1-én fennállott taglétszámának arányában kell megállapítani.

3. Azok a politikai pártok, amelyeknek tagnyilvántartása még nem teljesen rendezett, lehetőséget kapnak arra, hogy két-két vezetőségi tagjuk – közlésük helytálló voltáért büntetőjogi felelősségét írásban vállaló – olyan nyilatkozatával helyettesítsék ideiglenesen a pontos adatszolgáltatást, amely (legfeljebb 10-20 százalékos hibahatár leszögezésével) becsült adatot nyújt szervezetük taglétszámáról.

4. Valamennyi támogatásban részesülő pártnak mielőbb, de legkésőbb 1990. január 30-ig lehetővé kell tennie a bejelentett (általában pontosan meghatározott, illetve általa megbecsült) 1989. november 1-i taglétszám személyi adatokra is kiterjedő nyilvántartásának a Legfőbb Állami Számvevőszék részről történő ellenőrzését.” Magyar Nemzet, 1989. november 15.

„kérlelhetetlen” rendszerváltási stratégiájuk eredményeként. Parlamenti előretörésük dr. Balla Éva révén megkezdődött ugyan, de radikalizmusuk számos hátránnyal bír átmenetileg.

Roszik Gáborban például már nem is bíznak, „mivel az az MDF-hez közeledik, megbízhatatlanná vált”.

Hosszabb távon viszont arra törekednek, hogy a kis-koalíció pártjai által képviselt résztémákra és részpozíciókra erősen támaszkodjanak.

Most kezdik kimunkálni ennek gyakorlatát, mivel felismerték, hogy a szellemi, szakértői segítség mellett gyakorlati választási propaganda-akciókra is széles körben szükség van.

A lényeg nem csupán az offenzíván van, hiszen a FIDESZ például eddig is jól operált ezzel. Sokkal inkább konstruktív lépések végrehajtásáról van szó, Hasonló hatású akciókat tartanak szükségesnek végrehajtani, mint az MDF-piacok szervezése, működtetése, környezetvédelemben érdekelt településen MDF mérőállomás felállítása, stb.

A kisebb jelentőségű pártok számára értelemszerűen az SZDSZ, vagy más centrumú koalíciós együttműködés marad. Ebben a koordináta rendszerben egyelőre nem találják helyüket a „Jurta Színházban szerveződő pártok”, „Nemzetőr Szövetség”, mivel elsősorban szélsőséges megnyilvánulásaik, vulgarizmusuk miatt mindenki igyekszik elhatárolódni tőlük.

Más típusú problémával küzdenek a kereszténydemokrata színezetű pártok. A keresztény egyházak elsősorban saját belső megújulásukra, a kapcsolódó világi szervezetek korszerűsítésére törekednek, az állammal szemben pedig óvatos, de szívós feltétel javításra koncentrálnak.

Még a bulányisták is egyelőre úgy kívánnak alkalmazkodni a politikai, társadalmi, stb. változásokhoz, hogy tervbe vették, az egyházi vezetés erőszakos, nyílt támadását. Mindezek azonban még távol esnek a vallási alapokon való pártpolitizálás aktív támogatásától, s még az ilyen jellegű inspiráció sem jelent meg.

A Kereszténydemokrata Pártok tehát azért igyekeznek unióban tevékenykedni, hogy megcélozhassák a parlamentbe jutás elérését.

Az MSZDP kongresszusán a kitűzött egység megteremtése nem sikerült. A baloldali erők gyengülésével az SZDSZ-FIDESZ vonalhoz való közeledés figyelhető meg.

Az MSZMP újjászerveződésével kapcsolatos politikai tevékenység megélénkül, vegyes társadalmi fogadtatással.

Az MSZP társadalmi elismertsége javuló tendenciát mutat, azonban jelentős közigazgatási területeken tevékenysége alig érzékelhető.

A Belügyminisztérium állambiztonsági szervei folytatják az alkotmányos rend védelmének biztosítása érdekében végzett tevékenységüket. A munkájuk során keletkezett politikai jellegű információk alapján elemzéseket készítenek és terjesztenek fel.

Budapest, 1989. november 21.

Kapják: Szűrös Mátyás úr³³, Németh Miklós úr, Pozsgay Imre úr”

A rendőrség, illetve az állambiztonsági szolgálat kérdésének felsőszintű, politikai megítélése illetve az operatív munka végrehajtási szintje 1989 közepére egyre távolabb kerültek egymástól. A politikai tárgyalások szereplői – pozícióik eltérő voltából adódóan – más és más verziót alakítottak ki a hatalom koncentrációjának újrászabályozására. Abban nem volt nézetkülönbség, hogy minden államnak elemi szükséglete a főhatalom gyakorlása feltételeinek biztosítása, így az állambiztonsági szervek létjogosultságát komolyan senki sem kérdőjelezte meg. Lényeges eltérés mutatkozott azonban annak a megítélésében, hol kell mindennek elhelyezkednie az állam szervezeti rendszerében, és ami ennél is fontosabb, milyen irányítási-ellenőrzési szisztémával akadályozható meg az állambiztonsági szervezet túlzottan önálló mozgása, másfelől milyen módon lehet kizárni bármilyen pártszándékot, amely ennek monopolizálására törekszik. Szavakban minden javaslat a „jogállamiság” eszményére hivatkozott, ennek azonos fogalmi keretek közötti értelmezésére azonban az átalakulás időszakában nem került sor. Pedig *teljesen ellentétes tartalmat nyer a politikai rendőrség kialakítandó szervezeti rendszere és funkcióköre, ha a „szocialista jogállamhoz”, vagy a jelző nélküli jogállamisághoz kapcsolódik.*

A Szabad Demokraták Szövetsége 1989 elején – még az Ellenzéki Kerekasztal megalakulása előtt – markáns álláspontot dolgozott ki a Belügyminisztériumról, a rendőrségről és ezek jogállambeli helyéről.³⁴ A dokumentum bevezetőjében leszögezte: „a rendőrség működésének, áttekinthetősége, a rendőri szervek felelősségre vonhatása nélkülözhetetlen garanciája az emberi jogok érvényesülésének”, majd így folytatják: „A belügyminisztérium és a rendőrség tevékenységét egyre inkább jogszabályok irányítják – ugyanakkor – a politikai vezetés lehetővé teszi, hogy (...) megkerüljék a jogszabályokat,

³³ A köztársaság kikiáltását követően váltotta fel belügyi érintkezésben is az „elvtárs” helyett az „úr” megszólítás.

³⁴ Lásd: Szabad Demokraták. Az SZDSZ tájékoztatója. 1989. 3.

illetve a szabályokat igazítsák a maguk szükségleteihez. (...) *A politikai vezetés gyengülésével a rendőrség merészebben lép fel szuverén erőként.* Egyre szabadabb állampolgárok, egyre inkább elszabadult rendőrség. (...) Különleges hatalmát a rendőrség ma gyakran egy egyre inkább tekintélyuralmi társadalom szellemében – ismét osztályalapon – társadalmunk 'proletárjaival': a szegényekkel, gyengékkel, kisebbségekkel szemben használják fel. (...) A rendőrség szervezetében egyetlen pártnak se legyen különleges hatásköre.”

Amikor a Belügyi Szemle szerkesztősége az SZDSZ álláspontjának részletesebb kifejtésére kérte Kőszeg Ferencet, az ügyvivő a szolgálatok vonatkozásában elmondta: „Az állambiztonsági szervezet tevékenységének áttekinthetőbbé kell válnia, hogy csökkenjen annak a veszélye: *rendfenntartó alakulatként az állambiztonság mozgatja az egész rendőrséget.* (...) az állambiztonságnak olyan nyomozó hatóságnak kell lennie, amely rákényszerül, hogy különösen kényesen ügyeljen az emberi jogok érvényesülésére, annak helyes megítélésére, hogy mi az, ami a politikai szabadságjogok körébe tartozik, és mi tekinthető államellenes bűncselekménynek. (...) Ami a kérdés intézményi részét illeti: *az állambiztonsági szolgálatszerkezeti elválasztása a rendőrségtől, a pártalapszervezetek megszüntetése a fegyveres testületeknél* – ezeket tartom a legsürgősebb tennivalóknak.³⁵

A Szabad Demokraták Szövetsége két fordulóban, 1989. március 13-án, illetve április 6-án tartotta meg az első közgyűlését. A Corvin moziban elfogadták a Rendszerváltás programja című, később „kék könyvként” ismertté vált szabaddemokrata programot. A dokumentum külön fejezetet szentelt az erőszakos szervezetek depolitizálása kérdéseinek. Az MSZMP tárgyalási, megegyezési készségét mérlegelve a program megállapítja: ezt csak akkor lehet őszintének, hitelesnek tekinteni, ha a fegyveres testületek jelenlegi státusza lényegesen megváltozik. A hatalom erőszakos szervezeti potenciálját olyan mértékűre kell csökkenteni és felügyeletét úgy kell biztosítani, hogy ne legyen számára lehetséges az egész társadalom „rendkívüli állapot-szerű elnyomása”.

Ennek előfeltétele, hogy az *állambiztonsági szervezet elkülönüljön a bűnüldöző és közbiztonsági feladatot ellátó rendőrségtől.* Az elkülönült állambiztonsági szervezet pusztán nyomozó hatósággá válna, amely önálló karhatalommal nem rendelkezik, letartóztatási joga nincs. Ez még azt is biztosítaná a társadalom számára, hogy *az állambiztonsági szervezet létszáma, működési köre belátható, vezetői pedig ismertek legyenek.* A fegyveres erők

³⁵ Konzultáció a Belügyminisztériumban a rendőrség megítéléséről. Belügyi Szemle, 1989. 8.

kívánatos politikai semlegessége viszont lehetlenné teszi, hogy a Munkásőrség, mint politikai alapon szerveződött paramilitáris alakulat fennmaradjon.³⁶

Az hatalomnak és az ellenzéknek az intézményi szabályozás kérdésében szembenálló nézetei nem az egyetlen ellentmondását jelezték e kérdésnek. Az egyébként is túlszabályozott állambiztonsági szervezet ideológiai túlterheltsége miatt ugyanis nem egyszerűen végrehajtó szervként működött, hanem önmagában véve is – bár korszakonként eltérő intenzitással – részévé vált a proletárdiktatúra politikai rendszerének. Ettől az eszmeiségtől és szereptől – vélhetően egyes vezetők és beosztottak – az eddig ellenséges/ellenzéki minősítésű kategóriák a pártvezetésnek velük áruló módon összejátszó néhány figurájával közösen igyekeznek megfosztani. Így egymástól gyakran független, ellenmondásos, időnként ellentétes mozgásba kezdtek a politikai szféra különböző törekvései, koncepciói, valamint a szervezeti, parancsnoki szintek végrehajtó-megvalósító tevékenységi formái (mely utóbbi szintek között és ezeken belül is jelentős véleménykülönbségek alakultak ki). Pedig a rendezett átalakuláshoz – fogalmazta meg a tranzitológiai irodalom – mindenekelőtt nyugodt társadalmi légkör lett volna szükséges. „Ha a társadalom pluralizálódása során a ‘biztonságot’ a különböző csoportok a különböző területeken különbözőképpen érzékelik és értékelik, akkor a rendőrségnek a váltakozó kritikával szemben nemcsak ‘belső lelki nyugalommal’ kellene felvérteznie magát. Ugyanúgy kötelességének kellene érezze, hogy prioritásait és szakmai illetékességéből eredő intézkedéseit úgy indokolja meg, hogy a döntési kritériumok utánajárhatók és politikailag lehetőleg messzemenően konszenzusképesek legyenek”.³⁷

A hazai pluralizálódás folyamatában pedig éppen a fenti két pillére hiányzott igazán a rendőrségnek mint intézménynek és mint állománynak: a „belső lelki nyugalom” és a konszenzusképesség. Fokozottan igaz ez az olyan átpolitizált rendőrség esetében, amelynek testülete egészében a pártállami ideológia jegyében szocializálódott és a rendszerváltás során egyszerre került politikai, erkölcsi, szakmai és nem utolsó sorban legitimációs válságba.³⁸ 1989-ben a hirtelen sokszereplőssé vált hatalmi játszmában az egyébként is túlpolitizált rendőrség speciálisan hatalmi jellegű részlege, az állambiztonság került – érthetően – súlyos

³⁶ A vonatkozó fejezetet Kószeg Ferenc, Magyar Bálint, Pető Iván, Szabó Miklós és Tölgyessy Péter állította össze. In: A rendszerváltás programja. Elfogadta a Szabad Demokraták Szövetségének közgyűlése 1989. március 19., április 16. SZDSZ, Bp., 1989. 73-74. o.

³⁷ Murck, Manfred: Rendőrség, állampolgárok és politika a pluralista demokráciában. Rendészeti tanulmányok, 1994. 4. sz. 16. o.

³⁸ Lásd: Finszter Géza: A rendszerváltás és a rendőrség. In: Rendőrség és társadalom. A rendszerváltás magyar rendőrsége. Budapest: Hanns Seidel Alapítvány, 1993. 10-27. o.

krízisbe. egy korábban nem ismert problémakör merült fel, és kívánt sürgős megoldást – *a rendszerváltás lélektani hatásai* a Belügyminisztérium állománya körében. Ezeket a pszichés hatásokat érzékelhette Pallagi Ferenc is, amikor a Duna-gate-tel kapcsolatos vizsgálatok kezdetén – „*a bekövetkezett események miatti teljes elbizonytalanodásra tekintettel*” – a személyi állomány alábbi tájékoztatására adott utasítást az állambiztonsági miniszterhelyettesi titkárság vezetőjének:

„– a munkavégzés során megfontoltan, higgadtan, a törvényesség követelményeinek szigorú betartásával tevékenykedjenek, *kerüljék el a szélsőséges helyzetek kialakulását*. Közöljék [a szervek vezetői]: aki a bizonytalanságból eredő idegi megterhelést nem bírja, vagy távozni kíván a szolgálattól, annak távozását engedélyezni kell. A szakszervezetet mint érdekvédelmi szervezetet az állomány szociális biztonsága érdekében fel kell kérni.

– ha az állambiztonsági szolgálat apparátusa ellen tüntetést, vagy bármiféle megmozdulást szerveznek, a szélsőséges helyzetek elkerülése érdekében *az állományt szabadságot kell*. A parancsnokok akadályozzák meg a pánikhelyzet kialakulását.

– meg kell nyugtatni az állományt, hogy a főügyészégi vizsgálat, amennyiben a politikai felelősséget megállapítja, azt a vezetés vállalja és *nem hárítja az állományra*.³⁹

Az operatív állománynak szembesülnie kellett azzal az új kihívással, hogy döntenie kellett: *hol húzódnak a jogállamban a politikailag jóváhagyható magatartások toleranciahatárai*. Ilyen probléma a tekintélyelvű társadalmi berendezkedés természetéből adódóan a korábbi belügyi magatartás zárt szabályrendjében fel sem merülhetett. A rendszerváltás során az egész társadalom súlyos egyéni és tömeglélektani megrázkódásokon ment keresztül. A valódi, személyes drámákkal viszont főleg azok küszködnek, akiket nem igazolt a történelem, akik a zsákutcának bizonyult történelmi kísérlet tudatos vállalói és hívei voltak. Nem kevesen kerültek ki az ilyenek az operatív állomány köréből, akiket szocializációjuk, egész életútjuk, kollektív tudatuk, ideológiai, politikai sőt, morális elkötelezettségük a párt, a proletárdiktatúra védelmére predesztinált.⁴⁰ A dilemmából két úton volt lehetséges kitörni: az egyik a racionális döntésen és választáson alapuló kritikai önrevízió. A másik a teljességgel érzelmi-alapú, önigazoló hűség jegyében történhet, amely

³⁹ Körlevél valamennyi állambiztonsági szerv számára. dr. Sillai Árpád r. ezds., titkárság-vezető, Bp., 1990. 01. 08. 45-9/9-a/90. NbH Központi Irattár. Idézi: Galambos Lajos: *Értekezés*, 65. o.

⁴⁰ A rendszerváltás évében egy régi belügyi dolgozó még az „ideológiai-tudati zavarokra” hívta fel a figyelmet, amely helyzet leküzdéséhez a lenini gondolatok tényleges figyelembevételét és gyakorlati hasznosítását javasolta. „Eszmei és politikai módszerekkel törekednünk kell a marxizmus hegemoniájának helyreállítására.” Baranyó György: *A marxizmus védelmezéséről*. Belügyi Szemle, 1988. 10. 67. p.

viszont az életút további folytatása szempontjából zsákutcát jelent.⁴¹ A viharos változások közepette a belügyi állomány jelentős hányada vált bizonytalaná. Kérdéssé vált – ideológiai beállítódásuk és politikai elkötelezettségük irányától és intenzitásától függő mértékben –, hogy milyen újszerű gondolkodást és cselekvésformákat tesz szükségessé számukra a társadalom életében bekövetkezett totális fordulat. Nem véletlen, hogy a kilencvenes évek elején gyakoribbá váltak a belügyi állomány soraiban a *lelki és pszichoszomatikus betegségek*, növekedett a lelki okokra visszavezethető alkoholizálás és a kóros szokásokban megnyilvánuló életvitel is széles körben vált jellemzővé.⁴²

Ugyanakkor a válság feldolgozására megfogalmazott elképzelések sorában az ellenzéknek – de olykor a politikai vezetésnek is – fel-felrémlt az *erőszakos rendteremtés* víziója.⁴³ Az Ellenzéki Kerekasztal javaslatára nem véletlenül került be a Nemzeti Kerekasztal önálló munkabizottságban megtárgyalandó témakörei közé az erőszakos megoldásokat kizáró jogi garanciák megteremtésének kérdése.⁴⁴

A Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások során többnyire sikerült a diskurzust a racionális párbeszéd keretei között tartva a jogállamiság értékeinek megfelelő kompromisszumos alapelveket kidolgozni – bár ez az állambiztonsági szervek alkotmányos helyzetének rendezésére csak részben igaz.

A rendőrség/állambiztonság kérdéseit illetően az MSZMP koncepciója szinte mindvégig az volt, hogy az állam biztonságának védelmét továbbra is a rendőrség lássa el. Az ellenzék viszont úgy vélte, erre külön intézményt kell létrehozni a Minisztertanácsnak alárendelve. Ebben a kérdésben a felek – az alkotmánymódosítással foglalkozó I/1-es bizottsági ülések követően – az 1989. szeptember 11-i középszintű politikai egyeztető bizottsági ülésen sem tudtak megállapodni. Tölgyessy Péter ekkor kifejtette: Az ellenzéknek az a határozott véleménye, hogy a normál rendőrségi feladatoktól el kell különíteni a politikai jellegű cselekmények rendészeti jellegű kivizsgálását.

⁴¹ Pataki Ferenc: Társadalomlélektani tényezők a magyar rendszerváltásban. In: u. ö. Rendszerváltás után: társadalomlélektani terepszemle. Scientia Humana, MTA PI, Bp., 1993. 46-47. p.

⁴² Balázs István: A rendszerváltás lélektani hatásairól. Rendészeti Szemle, 1991. 7. 61-62. p.

⁴³ Erről Kacziba Antal, az ORFK korábbi bűnügyi főigazgatója így emlékezett vissza egy interjújában: „Nem tagadom, hogy erős kapcsolat állt fenn az MSZMP egy bizonyos szárnya, a rendőrség, az elhárítás és a Munkásőrség között. De abszolút kisebbségben voltak.” Elhajtottak és túlélők. Bossányi Katalin interjúja Kacziba Antallal. Mozgó Világ, 1999. 11. sz. 86. o.

⁴⁴ Lásd: A Nemzeti Kerekasztal résztvevőinek megállapodása a tárgyalások témaköreiről és munkarendjéről. 1989. június 21. In: A rendszerváltás forgatókönyve. I. m.: 2. köt. 138–139. o.

Indoklásképpen a következőkre hivatkozott:

„Először is ez egy nemzetközileg szokásos gyakorlat. Az országok túlnyomó többségében a normál rendőrségi munkától nagyon határozottan elkülönül az úgynevezett államvédelmi munka. Ennek az oka az, hogy itt a politikával határos területről van szó, mely rendkívül szorosan csatlakozik a politikai pártok, parlament működéséhez, és ezért ez különleges garanciákat követel. Meg kell mondani, hogy ezt a kifejezést sem használják ma már, hogy államvédelem, állambiztonság, nagyon sok országban rossz emlékű jelentéstartalmai vannak. Például Németországra hadd utaljak, ahol az ottani államvédelmi szerv elnevezését is megváltoztatták, és az egész irányítási módszerét is megváltoztatták, hiszen a rossz emlékű Gestapo nagyon rossz emléket hagyott maga után. Mi a javaslatunk? Német módra *legyen egy alkotmányvédelmi hivatal, amely a miniszterelnöknek a felügyelete alatt van, de amely felett az Alkotmánybíróság – amennyiben ennek a felállításában megegyezünk – egy alkotmányossági felügyeletet végez, továbbá a parlament illetékes bizottsága is ezen hivatal felett egy kontrollt gyakorol.* Rendkívül fontosnak tartjuk, hogy az állam ilyen irányú tevékenysége felett minél határozottabb és minél több szerv által végzett kontroll legyen, hiszen az intézményes garanciák adhatnak csak valóságos garanciát az állambiztonsági szerveknek a visszaélésével szemben. Ezért az alkotmány vonatkozó szakaszait és mondatait szeretnénk úgy megfogalmazni, hogy ott mint a rendőrség feladata ne szerepeljen a politikai rendőrségi feladat.”⁴⁵

A középszintű politikai egyeztető bizottság szeptember 15-i ülésén Somogyvári István tolmácsolta az MSZMP véleményét:

„Álláspontunk szerint az állambiztonság vagy alkotmányvédelem elnevezés változhat, egy olyan intézmény, amelynek a továbbfejlesztése mindenképpen napirenden van. Az MSZMP-nek ebben az álláspontja az, hogy a közeljövőben valószínűleg erre sor fog kerülni, de addig, amíg a munkálatok megfelelően el nem kezdődnek, amíg a körvonalai ki nem alakulnak annak, hogy pontosan milyen hatáskörrel, milyen szervezeti rendszerben működjön ez a szervezet, *véleményünk szerint az alkotmány szintjén nem lehet olyan módosítást végrehajtani, ami meghatározná a további jogalkotói és szervezési munkát.* Ezért mi elvileg nem zárkozunk el ennek az intézménynek az átalakítása elől, de az alkotmánybeli szabályozás kérdésében azt javaslom, hogy fogadja el mindkét tárgyaló fél a

⁴⁵ Lásd: A rendszerváltás forгатókönyve. 4. köt. 323. o.

javaslatunkat, és ne kössük meg a további jogalkotó munkában a jelenlegi vagy a következő parlament kezét.”⁴⁶

Viszontválaszában Tölgyessy Péter reagált az MSZMP által felvetettekre:

„Az Ellenzéki Kerekasztal nagyon jól tudja, hogy az alkotmány szintjén ezt a kérdést egyszer s mindenkorra, végérvényesen eldönteni nem lehet. A mi javaslatunk arra vonatkozott, hogy az alkotmány szövege afelé vigye el a jogalkotót, illetve a rendőrség ügyében döntő szerveket, hogy *a rendőrség intézményéből az államvédelmi rendőrség kikerüljön*. Ennek többféle megoldása lehetséges. Elképzelhető olyan megoldás is, hogy a belügyminiszter felügyelete alatt marad továbbra is az államvédelmi rendőrség. Az volna a kérésünk az MSZMP felé, fontolja meg még egyszer, hogy egy olyan típusú alkotmányszöveg vonatkozzék a rendőrség szabályozására, amely ebbe az irányba vinné a további fejlődést.”

Végül az ellenzék azt javasolta: az alkotmánymódosítás olyanformán történjen, hogy később lehetőség legyen az államvédelmi szolgálatnak a kivonására a rendőrség intézményéből. A konszenzusos szöveg a következő lett: „A rendőrség alapvető feladata a közbiztonság, valamint a belső rend védelme. *A rendőrséggel és az állam biztonságával összefüggő részletes szabályokat alkotmányerejű törvény határozza meg*”.⁴⁷

Természetesen nem egyszerűen a nyilvánosan zajló, és egyre hevesebb viták okozták az államvédelmi szervek elbizonytalanodásához. A korábban a legtitkosabb körülmények között működő rendszer körül megsokasodtak a találgatások, és a sajtó is alkalmat talált ebben a helyzetben a kiszélesedő nyilvánosság piacának kiszolgálására. A közvélemény előtt az egyébként valóban politikailag irányított, de egyébként rendvédő rendőrség összképe könnyen összemosódott az „igazi” politikai rendőrség képével. Ez a rendőrség belső viszonyaira úgy hatott vissza, hogy „értelmetlen rivalizálást alakított ki a rendőrség és az elhárítás meghatározott egységei között. [...] Ez [...] a meglehetősen összezavarodott, erkölcsileg szétzilált állományt még inkább elbizonytalanította, s mivel *érezték a velük szembeni, akkor már nyilvánosan is megfogalmazott köznapi és politikai ellenérzést, tömegesen léptek ki a testületből*”.⁴⁸

⁴⁶ I. m.: 425. o

⁴⁷ I. m.: 426. p. – Az itt elfogadott szövegváltozat érdemi változtatás nélkül épült be az Országgyűlés által 1989. október 18-án módosított alkotmányba. Lásd: 1989. évi XXXI. törvény az Alkotmány módosításáról. 40/A. § (2) bekezdés.

⁴⁸ Lásd: Elhajtottak és túlélők. I. m. 87. o.

Az ellenzék gyanakvását és tartózkodó álláspontját mindvégig meghatározta a szemben ülő tárgyaló felek szemlátomást ambivalens szerepe. Az, hogy a vitahelyzetben elfoglalt mellérendelt és egyenjogú pozícióját bármikor felcserélhette a hatalom monopóliumával rendelkező hatalomgyakorlóéval. Nem szabad elfelejteni azt sem, hogy nehezen – *csak az 1989. augusztus 29-én tartott ülésen – sikerült megegyezésre jutni a törvény vagy hatósági rendelkezés elleni izgatás tényállásával kapcsolatban.* A törvény akkor hatályos megfogalmazása ugyanis nem zárta ki egy olyan értelmezés lehetőségét, amely alapján bármely jogszabályt vagy hatósági rendelkezést nyilvánosan és erőteljes szavakkal bíráló személyt el lehetett ítélni.⁴⁹ Végül itt is sikerült egy olyan szövegben megállapodni, amely kizárta a mégoly erős bírálat büntetethetőségének lehetőségét is.⁵⁰

Egy tíz évvel későbbi visszaemlékezés szerint „volt abban valami pikáns, hogy miközben egy asztalhoz ültek velünk, lehallgatták a telefonunkat és helység-ellenőrzés útján szereztek információkat a megbeszéléseinkről, majd másnap ott volt előttük a beszámoló az ellenzéki találkozóról”.⁵¹ Mindehhez természetesen az állambiztonsági szerveknek szükségük volt arra a fikcióra, amely a hagyományos ideológiát kiszolgálva mellékesnek és mintegy átmenetinek tekintette a politikai élet felszínén zajló „jelentéktelen” változásokat.

Az ellenzék igen korán, az egyeztető tárgyalások megindulását jóval megelőzve felhívta a figyelmet arra, hogy a demokratikus átmenet békés jellegének biztosítására megfelelő politikai feltételrendszert kell kialakítani. 1989. április 19-én, az érdemi tárgyalások mielőbbi megkezdését sürgető nyilatkozattal igyekezett az MSZMP-t tartózkodó magatartásából kímoldítani.⁵² A késlekedést azért is tartotta az ellenzék aggályosnak, mivel „a katasztrófával fenyegető válság” és a „kormány nyilvánvaló tehetetlensége” mellett egyre

⁴⁹ Az izgatás alapesete a következő volt:

„148. § (1) Aki mások előtt azért, hogy

a) a magyar nemzet vagy valamely nemzetiség,

b) a Magyar Köztársaság alkotmányos rendje,

c) a Magyar Népköztársaság szövetségi, barátsági vagy együttműködésre irányuló egyéb nemzetközi kapcsolata,

d) valamely nép, felekezet vagy faj, továbbá – szocialista meggyőződésük miatt – egyes csoportok vagy személyek ellen gyűlöletet szítson, ennek felkeltésére alkalmas cselekményt követ el, büntett miatt egy évtől öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.”

⁵⁰ A megváltoztatott szövegrész a következőképpen szólt: “Aki nagy nyilvánosság előtt, a köznyugalom megzavarására alkalmas módon törvény vagy más jogszabály, avagy a hatóság rendelkezése ellen általános engedetlenségre uszít, büntettet követ el.” Lásd az 1989. október 15-e után hatályos Btk. 268. §-át.

⁵¹ Kónya Imre, a Független Jogász Fórum megszervezőjének interjúja, riporter Bocskay Zsolt. Népszava, 2000. február 22.

⁵² Az Ellenzéki Kerekasztal javaslatai az MSZMP Központi Bizottságához a tárgyalásokról 1989. április 19. Lásd: Az MSZMP KB 1989. évi jegyzőkönyvei. 1. köt. 914-915. p. – Egykorú közlése: Magyar Nemzet, 1989. április 20.

inkább növekszik az „erőszakos visszarendeződés veszélye”. A kölcsönös bizalom megerősítésére javasolta a dokumentum, hogy mind az MSZMP KB, mind pedig az ellenzék tegyen hivatalos nyilatkozatot az alkotmányosság követelményeinek feltétlen betartásáról. Emellett az MSZMP-től elvárták azt is, hogy ismerje el az Ellenzéki Kerekasztal résztvevőit törvényes alapon álló egyenrangú tárgyalófélnek, és nyilvánítsa ki: *semmilyen indokkal nem függeszti fel a politikai jogok gyakorlását.*

Ezt a kérdést a meginduló középszintű politikai tárgyalások önálló napirendi pontjával javasolta az ellenzék. A tárgyalás jegyzőkönyve szerint számos megfogalmazás született ennek a témakörnek a meghatározására⁵³. Ilyenek voltak például: „a demokratikus átmenet megakadályozásának tilalma”; „biztosítékok a politikai erőszak alkalmazása ellen”; „erőszak politikai célokra használatának tilalma”; „a politikai viták erőszakos megoldása elleni garanciák”; „mindenfajta erőszak kiiktatása a hatalmi viszonyok rendezéséből”; „az ellenforradalom elleni garanciák”; „a politikai tevékenység erőszakmentességének biztosítékai”; „mindenfajta erőszak kiiktatása a hatalmi viszonyok rendezéséből”. Végül – Sólyom László javaslata nyomán – „a politikai problémák erőszakos megoldását kizáró garanciák megalkotása” kifejezés került be a nyilatkozatba. Két hónappal később, amikor megállapodás született a politikai egyeztető tárgyalások témaköreivel és munkarendjével kapcsolatban, gyakorlatilag ugyanezt az elnevezést kapta az I/6. számú munkabizottság.⁵⁴

A megállapodás az egyes témakörökön belüli további alkérdések meghatározását a munkabizottságok önálló feladatává tette. Az ellenzék kész javaslat-csomaggal érkezett az I/6-os munkabizottság 1989. június 30-i alakuló ülésére⁵⁵. Mindenekelőtt a tárgyalások

⁵³ Lásd: A rendszerváltás forgatókönyve. I. köt. 126-127. o.

⁵⁴ A megállapodás „Az erőszakos megoldásokat kizáró jogi garanciák megteremtése” elnevezéssel jelölte az I/6-os témakört illetve az ennek megvitatására létrehozott szakértői bizottságot. Lásd: A Nemzeti Kerekasztal részvevőinek megállapodása a tárgyalások témaköreiről és munkarendjéről. 1989. június 21. Népszabadság, 1989. június 22.

⁵⁵ Az ellenzék tételesen ismertette azokat a leglényegesebb pontokat, amelyeknek megtárgyalását szükségesnek tartották:

„1.) A politikai egyeztető tárgyalások bármely szintjén részt vevő bizottsági tagok személyes szabadságát védeni kell. Ebben csak az egyeztető fórum plenáris ülésének hozzájárulásával legyenek korlátozhatók; kivéve a súlyos bűncselekményen való tettenérés esetét.

2.) Javasoljuk a munkásőrség megszüntetését.

3.) Javasoljuk az állambiztonsági szolgálat elválasztását a közbiztonsági, bűnüldöző és igazgatásrendészeti feladatot ellátó rendőri szervezettől és az állambiztonsági szolgálatnak közvetlenül a Minisztertanács alá rendelését.

4.) A fegyveres erők belföldi bevetetőségének újra történő szabályozását javasoljuk. Belföldön kizárólag a rendőrség legyen bevethető. Fegyvertelen személyek tömegtüntetései esetén – ideértve a betiltott büntetéseket is – ne használhasson a karhatalom emberi élet kioltására szolgáló eszközt.

zavartalansága érdekében felvetették, hogy az annak bármely szintjén részt vevő bizottsági tagok személyes szabadságát védeni kell. Javasolták továbbá a megtárgyalandó kérdések körébe felvenni a munkásőrség megszüntetését; az állambiztonsági szolgálat elváltatását a közbiztonsági, bűnüldöző és igazgatásrendészeti feladatot ellátó rendőri szervezettől; az állambiztonsági szolgálatnak közvetlenül a Minisztertanács alá rendelését; a fegyveres erők belföldi bevetetőségének újraszabályozását; a fegyveres erők pártirányításának megszüntetését; a társadalmi béke megbontására irányuló kísérlet esetére válságbizottság létrehozását; a szükségállapot belpolitikai okból történő kihirdetésének tilalmát; az idegen csapatok belföldi beavatkozásának és idegen csapatok segítségül hívásának törvényi tilalmát; a személyi szabadságot korlátozó intézkedések megszüntetését, illetve felülvizsgálatát. Később az ellenzék javaslatainak köre kiegészült az önvédelmi fegyverek visszavonására, valamint az állampolgári jogok szószólója intézményének létrehozására irányuló kezdeményezéssel. Az alapvető cél mindenképpen olyan jogszabályváltozások vagy új jogszabályok kidolgozása volt, amelyek „a lehető legrövidebb időn belül meggátolják a politikai hatalmat abban, hogy a ma még rendelkezésre álló erőszakos szervek bevetésével megfordíthassa a demokratizálódási folyamatot, s meggátolhassa a szabad választásokat”.⁵⁶

Az MSZMP javaslatai eleinte a fogalmi pontosításokra szorítkoztak. Elsősorban a „politikai átmenet”, illetve az „erőszakos megoldások” értelmezését látták szükségesnek. Az előbbire vonatkozóan itt kialakított konszenzus szerint ez 1989. június 10-től, a megállapodás megkötésétől a választásokat követően megalakuló új kormány programjának parlamenti

5.) A fegyveres erők pártirányításának tényleges megszüntetése. Az ebből következő szervezeti és személyi döntések meghozatala. Az MSZMP KB szervezetében működő honvédelmi, jogi, igazgatási és külügyi bizottság megszüntetését. Ne működhessenek politikai pártok a fegyveres erőknél.

6.) A társadalmi béke megbontására irányuló kísérlet esetén válságbizottságot kell létrehozni a jelenlegi politikai tárgyalófelek arányos részvételével. A bizottságot haladéktalanul létre kell hozni, ha erre utaló körülményeket észlelnek, és a bizottság munkájának nyilvánosságot kell adni. A bizottság jogosult tényfeltáró vizsgálat elvégzésére, a vizsgálat eredményeinek nyilvánosságra hozatalára és a megfelelő alkotmányos fórumnak ajánlás megtételére.

7.) Szükségállapotot csak természeti csapás esetén lehessen kihirdetni, belpolitikai okból nem. Az Elnöki Tanács ilyen hatáskörének megszüntetésével szükségállapotot, vagy annak megfelelő más rendkívüli állapotot csak az Országgyűlés rendelhessen el. A politikai jogok gyakorlását a szükségállapot nem korlátozhatja.

8.) Javasoljuk az idegen csapatok belföldi beavatkozásának és idegen csapatok segítségül hívásának törvényi tilalmát akkor, ha Magyarország nincsen más állammal, illetve haderővel hadiállapotban.

9.) Példálózva: A rendőri felügyelet, kitiltás és egyéb személyi szabadságot korlátozó intézkedések megszüntetése, illetve felülvizsgálata”

Lásd: A rendszerváltás forgatókönyve. I. m.: 7. köt. 555-556. o.

⁵⁶ 1989. június 30-án a bizottság ellenzéki tagjai megbeszélést tartottak, amelyről Emlékeztető készült. Lásd: A rendszerváltás forgatókönyve. I. m. 6. köt. 562. o.

elfogadásáig tart⁵⁷. (Később a középszintű politikai egyeztető tárgyalásokon ez a záró esemény az új parlament megalakulására módosult.⁵⁸) Hangsúlyozták azt is, hogy az erőszakos fellépésről nem csak a hatalom képviselőjében tárgyaló MSZMP mond le, hanem a másik két oldal képviselői, illetve az általuk képviselt szervezetek is.

Az MSZMP a tárgyaló személyek mentelmi jogával egyetértett, de hozzáfűzte azon kiegészítését is, hogy *a büntetőjogi felelősségre vonás tilalma a politikai egyeztető tárgyalásokon tanúsított magatartásáért az átmeneti időszak után is illesse meg valamennyi résztvevőt*. Részükről merült fel a közszolgálatra vonatkozó, már tervbe vett törvény megalkotásának a vitapontok közé történő felvételének igénye is. Nem tekintették viszont az átmenet problémájának, és mint ilyet a bizottság kompetenciájába sorolandónak, a munkásőrség kérdését. Ezt ugyanis „stratégiai jellege” miatt egy komplex vizsgálati program, egy nemzetvédelmi koncepció keretében javasolták megvitatni, akár egy nemzeti gárda típusú önkéntes fegyveres testületbe történő átszervezés részeként. Az állambiztonsági szolgálat esetében az MSZMP átszervezés helyett a szervezet működésének nyilvános jogi rendezésére, az operatív eszközök alkalmazásának bírói ellenőrzésére, illetve az ehhez szükséges alkotmányos eszközök megteremtésére, az *állambiztonsági szolgálat parlamenti kontrolljára* kívánta helyezni a hangsúlyt.⁵⁹ A fegyveres erőknél, illetve a munkahelyeken működő pártszervezetek szerepének megítélésében az MSZMP véleménye az volt, hogy ez nem képezi részét az erőszakmentes átmenet garanciáinak, ezért e kérdésben a politikai pártok működésének jogi szabályozásával foglalkozó I/3-as bizottság illetékes.

Augusztus közepére tulajdonképpen csak egyes rendőrhatósági kényszerintézkedések (a rendőrhatósági felügyelet és kitiltás, valamint szabálysértések miatt alkalmazott elzárás) felfüggesztéséről született megállapodás, továbbá abban, hogy politikai nézetei vagy politikai magatartása miatt senkit sem lehet előnyben vagy hátrányban részesíteni a munkahelyeken.

A tárgyalások során az I/6-os bizottság vitáiban három kérdés kapcsán mutatkoztak a leglényegesebb nézetkülönbségek: a munkásőrség megszüntetése/átalakítása, a fegyveres

⁵⁷ Lásd: A rendszerváltás foratókönyve. I. m. 6. köt. 566-567. o.

⁵⁸ Lásd: A Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások középszintű politikai egyeztető bizottságának 1989. június 26-i ülése. In: A rendszerváltás foratókönyve. I. m.: 2. köt. 166. o.

⁵⁹ Témánk szempontjából különösen fontos Holló András érvelése: „Az EKA igényli az állambiztonsági szervezetrendszer működésére, érvényére vonatkozó adatokat, a rendőrség és a munkásőrség bevetetőségére, hazai alkalmazhatóságára, az egyéni szabadságjogok korlátozására vonatkozóan tartalmazó előírásokat. Az MSZMP szerint ezt nem lehet érdemben tárgyalni. A belső szabályzatoknak, a nyilvános jogszabályoknak való megfelelést akár egy parlamenti bizottság, akár a Legfőbb Ügyészség vizsgálja meg.” Lásd: A rendszerváltás foratókönyve. I. m.: 6. köt. 567. o.

erők, az állami intézmények, munkahelyek depolitizálása, valamint a szószóló intézménye körül. Az I/6-os bizottság a munkásörség vonatkozásában még a szeptember 13-i ülésén is csak abban jutott megállapodásra, hogy „a tárgyalófelek bizalomerősítő intézkedésként fogják fel, ha a munkásörség megszünteti a fegyveres gyakorlatait, a közrend és közbiztonság védelmében való közreműködését, és fegyvereit a Honvédelmi Minisztérium felügyelete alá helyezi.” Ugyanitt sikerült az ellenzék javaslatára közös álláspontot kialakítani a társadalmi béke megbontására irányuló kísérlet meghatározására.⁶⁰

A politikai egyeztető tárgyalások első szakaszát lezáró 1989. szeptember 18-i megállapodás az I/6-os bizottság munkája nyomán fogadta el a békés átmenet meghatározását, a tárgyalások résztvevői személyes sérthetlenségének biztosítékait, a munkahelyi politikai diszkriminációk tilalmát, a rendőrhatósági kényszerintézkedések alkalmazásának az átmeneti időszakban történő felfüggesztését. Az I/6-os bizottságtól a tovább folytatandó munka során megegyezést várt a plenáris ülés olyan, még nyitott kérdésekben, mint a közszolgálati törvény, a munkahelyi diszkriminációnak a munka törvénykönyvében történő megtiltása, a munkásörség átalakításával kapcsolatos kérdések, valamint a politikai kérdések erőszakos megoldásának kizárása.

Ezt követően a munkabizottság 1989. november 8-ig még négy ülést tartott. Némiképp eljelentéktelenítette ekkor folytatott munkájukat az a tény, hogy az Igazságügyi Minisztérium 1989. szeptember 22-i keltezéssel véglegesítette alkotmánymódosító javaslatát, amely már tartalmazta a hatalom erőszakos megszerzésére vagy gyakorlására, illetőleg birtoklására vonatkozó tilalmat, illetve a fegyveres erők és a rendőrség depolitizálására vonatkozó rendelkezéseket.⁶¹ Amikor pedig 1989. október 11-én utoljára került az I/6-os bizottság napirendjére a munkásörség kérdése, már nyilván végleges formát öltött a munkásörség megszüntetéséről szóló azon javaslat, amelyet az Országgyűlés október 20-án, mint a XXX. törvényt fogadott el. Nem volt alaptalan az ellenzék rezignáltsága: „Ilyen körülmények között aggályosnak tartjuk, hogy a rendkívüli horderejű, már beterjesztett alkotmánymódosítás, az

⁶⁰ Az ellenzék javaslata a következő volt: A társadalmi béke megbontására irányuló kísérlet kezelésére a parlament által létrehozandó „biztonsági tanács” hivatott. A társadalmi béke megbontására irányuló kísérletnek minősül a következőkkel:

a) A hatalom erőszakos megszerzése, megtartása, vagy kizárólagos birtoklása. Ezek érdekében alkalmazott fegyveres fellépés, ezzel való fenyegetés, vagy erre történő felhívás.
b) A törvények tömeges megsértésére való felhívás, kivéve, ha az adott állami intézkedés sértené az 1976. évi 8. tvr.-rel életbe léptetett Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányában felsorolt politikai és személyi szabadságjogokat. Lásd: A rendszerváltás forгатókönyve. I. m.: 6. köt. 670. o.

⁶¹ Lásd 58. sz. jegyzet.

országgyűlési képviselők megválasztására vonatkozó törvényjavaslat stb. megtárgyalása során a konszenzusaink mennyire jutnak érvényre.”⁶²

Az I/6-os bizottság az indulásakor felvállalhoz képest nem tudta mindenben elérni célját. Ez azzal is magyarázható, hogy a többi politikai munkabizottsághoz képest jóval kisebb mértékben végzett szakjogászai munkát. Feladata főként az egypárti hatalmi viszonyok közepette kialakult hatályos jogrendszer politikai és ideológiai egyoldalúságainak felszámolása volt. Az ezekkel kapcsolatos tilalmak felállítása, bizonyos folyamatok, törekvések irányának kizárása szinte negatív jogalkotásúvá tette tevékenységét. Ugyanakkor a tárgyalások stabil hátterét biztosította azzal, hogy folyamatosan dolgozott a résztvevők sérthetlenségének minél hatékonyabb biztosításán; másrészt nyilvánvalóan társadalomlélektani jelentősége is volt egy olyan bizottság működésének, amely feladatául éppen azt tűzte ki, hogy jogi garanciákkal kizárja egy soha nem tapasztalt demokratikus átalakulási folyamatból az erőszakos megoldásokat.

Az állambiztonság reformjának – és korántsem az I/6-os bizottság sikertelenségéből adódó – elmaradása nem magyarázhatja a Duna-gate-ügy kirobbanását, ami viszont – paradox módon – néhány hét alatt több eredményt tudott felmutatni az újraszabályozás körében, mint amennyi az azt megelőző évben született.

Nem volt kellő információ arról, hogy a reformfolyamat a Belügyminisztériumban már 1988-ban megindult, 1989 nyarán felgyorsult majd külön bizottság is alakult az új szabályozás előkészítésére. A belügyminiszter a kormány 1989. július 3-i kabinet-ülésére előterjesztést nyújtott be „Az állambiztonság kérdéseiről a jelenlegi belpolitikai helyzetben” címmel.⁶³ A Javaslat az alkotmányos rend védelmét, a törvények betartását állította az állambiztonsági tevékenység fő irányába. A kabinet ülésén döntés is született a jogszabályi változások előkészítéséről. Ugyanakkor a Belügyminisztériumban nem gondoskodtak az Alkotmánynak megfelelő legsürgősebb változásokról. *Elmaradt a belső szabályzatok felülvizsgálata és az új utasítások, parancsok, intézkedések kiadása, a személyi állomány felkészítése az új politikai és jogi helyzetre.* Időközben további tervezetek készültek a belső biztonsági szolgálat átalakítására. A reformmunkálatok folytak, de elmaradt a régi rendelkezések felülvizsgálata és módosítása. Vezetői szinten megvoltak az elképzelések a

⁶² Lásd: A rendszerváltás forgatókönyve. I. m.: 6. köt. 682. o.

⁶³ Jelentés a bel- és állambiztonság kérdéseiről a jelenlegi belpolitikai helyzetben. Miniszteri értekezlet iratai 1989. június 20. MOL XIX-B-1-y. f. 50. d. Lásd még 175. sz. jegyzet.

változtatásra, de elmulasztották – 1989. október 23-a után is – a határozott, egyértelmű, írásban is rögzített intézkedéseket mind az információgyűjtés irányának, mind a módszerek megváltoztatásának területén.

A megkésett részintézkedések sorában Pallagi Ferenc állambiztonsági miniszterhelyettes csak december 18-án hagyta jóvá a belbiztonsági csoportfőnök alig tíz nappal korábban keltezett fontos javaslatát az operatív nyilvántartás felülvizsgálatáról⁶⁴, amely javaslat újradefiniálta a célszemélyek, -csoportok körét, egyben az iratok tömeges megsemmisítésének lehetőségét is implikálta.

„Javaslat az állambiztonsági operatív nyilvántartás rendszerének felülvizsgálatára

Az Alkotmány és a Btk. közelmúltban történt módosítása és a többi állambiztonsági munkát alapvetően befolyásoló megjelent, valamint elfogadásra váró törvény, *a társadalom politikai állapotával együtt járó operatív helyzet változása* megkívánja, hogy az operatív nyilvántartás területén egy átgondolt, felülvizsgálati munka induljon. Ennek érdekében felül kell vizsgálni a jelenleg folyamatban lévő ügyeket, a foglalkoztatott hálózatokat, a meglévő operatív és hálózati irattári anyagokat.

A felülvizsgálat során *a módosított Btk. állam elleni bűncselekményekről szóló fejezetét és azokat az új feladatokat kell alapul venni*, amelyek végrehajtása az állambiztonsági szolgálat hatáskörébe tartozik.

A munka elvégzését az alábbiak szerint javasoljuk végrehajtani:

A) Operatív nyilvántartás.

1) Az operatív szerveknél levő ügyek.

a. Bizalmas nyomozások („személyi”-, „csoport”-, külön „körözési” dossziék.)⁶⁵

⁶⁴ BM ÁB Miniszterhelyettesi Titkárság NbH Központi Irattár 11-13/1468/1989., továbbá BM KI Államtitkári iratok. 186. d. 11-13/1468/1989.

⁶⁵ Személyi dosszié – a bizalmas nyomozás alatt álló személyekről nyitott dosszié. Csoportdosszié – egymással szervezeti kapcsolatban álló személyekről felállított dosszié. Körözési dosszié – a külföldi hírszerző ügynökökről, illetve az államellenes tevékenységgel vádolt és megszökött vagy külföldre távozott személyekről nyitott dosszié. Az állambiztonsági munkában alkalmazott szakkifejezésekre lásd Gergely Attila: Állambiztonsági értelmező szótár. BM Könyvkiadó 13-68/115/76., Budapest, 1980. ÁBTL AB 842.

Valamennyi osztály vezetője vizsgálja felül, melyek azok az ügyek, amelyek a módosított Btk. szerint bűncselekmény gyanújára utalnak.

Azokat a bizalmas nyomozást tartalmazó dossziékat, amelyekben az ellenőrzött személy vagy cselekmény nem ütköztethető a Btk. valamely szakaszába (nem az állam biztonsága ellen irányuló vagy egyéb az állambiztonság hatáskörébe tartozó bűncselekményi kategória)

– lezárni és a dossziékat megszüntetni, az anyagokat jegyzőkönyvileg megsemmisíteni (intézkedni az Operatív nyilvántartó osztály felé a nyilvántartásba vett személyek törléséről készült jegyzőkönyveket megküldeni),

– az operatív értékkel rendelkező bizonyító erejű anyagokat a megfelelő dossziéba áttenni.

b. Az előzetes ellenőrzéseket⁶⁶ meg kell szüntetni, az anyagokat meg kell semmisíteni, kivéve azokat, amelyekben az ellenőrzött cselekmény a módosított Btk.-ban, illetve ellenőrzési jogosultságunkba illeszkedik. Ezek esetében a bizalmas nyomozást el kell rendelni.

c. A „figyelő” dossziékat meg kell szüntetni és az anyagokat jegyzőkönyvileg meg kell semmisíteni, kivéve a politikai, operatív értékű anyagot. Ha az ellenőrzött cselekmény a módosított Btk.-ba ütközik, ebben az esetben bizalmas nyomozást kell nyitni.

d. A „rendkívüli események” dosszié közül azokat, amelyekben nem várható a rendkívüli esemény elkövetőjének (elkövetőinek) felderítése, valamint a kissúlyú cselekményekre nyitottakat – pl. falfirkálás, zászlótépés – meg kell szüntetni, az anyagokat pedig megsemmisíteni.

e. Az ellenőrző dossziék vonatkozásában a konkrét ügyekre nyitottak közül csak azokat kell meghagyni, amelyek folytatására javaslatot tettek.

2). Az operatív szerveknél levő objektum dossziék.⁶⁷

⁶⁶ Előzetes ellenőrzést azokkal a személyekkel kapcsolatban folytattak, akik nem álltak bizalmas nyomozás alatt, de tevékenységükről az állambiztonsági szervek számára figyelmet érdemlő információk érkeztek.

Valamennyi osztály vezetője vizsgálja meg, hogy a területén levő objektum dossziék megfelelnek-e az állambiztonsági munka átalakítási folyamatának, illetve szükséges-e új objektum dossziékat nyitni.

a. Ha megfelelnek:

A dossziékat a megváltozott feladatoknak megfelelően fedőnévvel megnevezve meg kell hagyni.

b. Ha nem felelnek meg:

– megszüntetni, jegyzőkönyvileg megsemmisíteni és azt megküldeni az Operatív nyilvántartó osztálynak,

– megszüntetni, de a módosított Btk.-hoz igazodó és az operatív értékekkel rendelkező anyagokat a meghagyott vagy újonnan nyitott dossziékban kell elhelyezni.

c. Ha a felülvizsgálat során az objektum dossziékban olyan bűncselekményre utaló adatok, bizonyítékok stb. vannak, amelyek más szerv (bűnügy) hatáskörébe tartoznak, vezetői szinten kezdeményezni kell azok átadását.

Fenti munkák határideje: 1989. december 31.

B) Operatív irattári anyagok

Az irattározott operatív dossziékat az azokat leadó osztálynak kell – az Operatív nyilvántartó osztállyal történő előzetes időegyeztetés után – felülvizsgálni.

A felülvizsgálat szempontjai a folyamatban lévő ügyeknél meghatározottakkal megegyeznek.

Az irattározott objektum (vonal) dossziék közül megsemmisíteni javasoljuk az alábbiakat:

– oktatási intézmények.

⁶⁷ Objektum dosszié olyan intézményekről, üzemekről, hivatalokról nyitottak, amelyek operatív ellenőrzést igényeltek. Vonal dossziét állítottak össze az „osztályellenség” fontosabb kategóriáiról.

- kulturális objektumok (vonalak),
- felszabadulás előtti, utáni jobboldali pártok, szervezetek tagjainak anyagát tartalmazó dossziék operatív anyagait.

A felsoroltakon túl a leadó osztályok külön-külön döntsenek az általuk irattározott anyagok meghagyásáról.

A munka befejezési határideje: 1989. december 31.

C) Az operatív nyilvántartásban szereplő személyek közül javasoljuk törölni:

a. Az 1945 előtti erőszakszervezet azon tagjait, akiknek nyilvántartására nincs jogalap.

b. Az állam elleni szervezkedés, összeesküvés miatt eljárás alá vont, illetve elítélt, valamint az 1989. évi XXXVI. törvényben az 1956-os népfelkeléssel összefüggésben elítéléssel érintett személyeket. (Az Operatív nyilvántartási szabályzat 7/A/f. és 7/B/i. pontjai szerint.)

c. A felosztatott és működő szerzetesrendek tagjait.

d. Az engedély nélkül előállított sajtótermék ún. szamizdat készítő és terjesztő tevékenység miatt nyilvántartásban lévő személyeket.

e. A megrovásban, rendőrhatósági figyelmeztetésben részesített akadályozó, korlátozó intézkedésekkel érintett személyeket.

f. Az izgatás és közösség megsértése büntette, illetve vétsége miatt eljárás alá vont és intézkedéssel érintett személyeket.

g. A külföldre utazás és a külföldön tartózkodás szabályai kijátszásával külföldön tartózkodó, illetve hazatért személyeket.

h. A tiltott határátlépést, annak kísérletét, az ahhoz való segítségnyújtást, az előkészületet és az embercsempésztést elkövetőket.

De inispendentia et iure publico

Az f, g, h pontok esetében nem lehet törölni azokat a személyeket, akiknek a nyilvántartására a Btk. 29.§ alapján – büntetti nyilvántartás szabályai szerint – nincs lehetőség

Az operatív nyilvántartásból történő törléseknél a törölt személyről a törlési határozatot, az operatív kartont és a megsemmisítési jegyzőkönyvet kell az Operatív nyilvántartó osztálynak megküldeni, az anyagot a szervnél kell megsemmisíteni.

A végrehajtás határideje: 1990. március 31.

Az operatív anyagok selejtezésénél szigorúan figyelembe kell venni az 1969. évi 27. tvr-ben megfogalmazottakat: *levéltári anyagnak minősülő iratokat nem lehet megsemmisíteni*. Ilyen esetekben azokat az Operatív nyilvántartó osztályon keresztül szabályozottan át kell adni az Országos Levéltárnak.

Az operatív anyagok megsemmisítését, illetve selejtezését úgy kell végrehajtani, hogy minden olyan esetben, amikor reálisan lehet számolni állampolgári panaszokkal, beadványokkal, azok érdemi megválaszolása érdekében a szükséges alapiratok további megőrzését az objektum (vonal) dosszié II. részének mellékleteként biztosítani kell.

A végrehajtásért – megsemmisítés, selejtezés stb. – az osztályvezetők, az ellenőrzésért az állambiztonsági helyettesek, illetve csoportfőnökök a felelősek.

D) Hálózatok.

1. A nyilvántartások meglevő párhuzamosságának megszüntetése érdekében az eddig vezetett hálózati naplókat meg kell semmisíteni.

2. A beszervezések engedélyezésére jogosult vezető vizsgálja felül a hálózati jelölteket, hogy azok kialakítható, illetve meglevő hírszerző lehetősége az állambiztonsági szolgálat elé támasztott követelményeknek megfelelnek-e.

Abban az esetben, ha e követelményeknek nem felelnek meg, a tanulmányozást meg kell szüntetni, a figyelőztetést törölni (kell) és a keletkezett anyagokat meg kell semmisíteni.

3. Foglalkoztatott hálózatok.

a. Az alosztályok vezetői vizsgálják meg, kik azok a hálózatok, akik személyük, foglalkozási területük, hírszerző lehetőségük miatt fokozottabb védelmet igényelnek.

E hálózatok titkosításáról 1989. december 31-ig gondoskodni kell.

b. Ellenőrizni kell a hálózatok lejelentett (6/a) kapcsolatait⁶⁸. Közülük csak azokat szabad meghagyni, akik az új illetékesség szerint is folyamatban lévő ügyhöz kapcsolódnak.

c. A hálózatok „B” dossziéját⁶⁹ ellenőrizni kell, s abból minden olyan anyagot ki kell szedni és meg (kell) semmisíteni, amelyek már lezárt, konkrét – előzetes ellenőrzés, bizalmas nyomozás, operatív akció, kombináció, játszmas ügyekre utalnak.

A „B” dossziékból a Külügyi Osztály által már ellenőrzött nyugtákat is ki kell szedni és megsemmisíteni, ha az konkrét ügyre utal. E nyugtákról az ügy feltüntetése nélkül listát kell készíteni, amelyet a központi szervnél az alosztály vezetője, területi szervnél az osztály vezetője láttamoz.

A „B” dossziében a tanulmányozás, beszerzés során keletkezett anyagok, pénzbeli juttatások listája, ellenőrzési anyagok, konkrét ügyekre nem utaló feladattervek, magatartási vonalak maradhatnak.

Célszerű kiemelt anyagok alapján olyan összefoglaló jellegű minősítés készítése, melyből a végzett munka konkrétságát mellőzve pontosan megállapítható a hálózati személy kvalifikáltsága, megbízhatósága, szervünkhöz való viszonya stb.

⁶⁸ A hálózati személy operatív szempontból jelentős kapcsolatairól állítottak ki a „6/a” kartont.

⁶⁹ A „B” dosszié tartalmazta a hálózati személy beszerzésével kapcsolatos dokumentumokat.

d. Minden „M” dossziét⁷⁰ felül kell vizsgálni és a megszüntetett, operatív ellenőrzésekre és ügyekre vonatkozó, valamint az operatív értékkel nem rendelkező anyagokat mind meg kell semmisíteni.

Az „M” dossziékban csak a felülvizsgálat után is folyamatban lévő ügyek operatív értékkel bíró anyagait, valamint a felderítő munka során keletkezett, fontosnak minősülő jelentéseket szabad elhelyezni.

A hálózat informatív, hangulati, tájékoztató jellegű jelentéseit külön gyűjtőben, az „M” dossziéhez csatolva kell elhelyezni és azokat feldolgozásukat követően meg kell semmisíteni.

Folyamatosan intézkedni kell arra, hogy az operatív értékű jelentések a felhasználás után három hónappal, a konkrét ügy befejezését követő egy éven belül kerüljenek megsemmisítésre.

4. Irattározott hálózati anyagot.

A hálózati irattározott anyagokat az irattározó osztálynak kell felülvizsgálni.

A felülvizsgálat előtt minden szerv köteles 1989. december 20-ig a kizárt hálózatok adattárában levő „6”-os kartonját⁷¹ az Operatív nyilvántartó osztálynak felküldeni. Az Operatív nyilvántartó osztály a szükséges anyagok előkészítését követően folyamatosan értesíti a szerveket a közös felülvizsgálat időpontjáról.

A felülvizsgálat után a megmaradó anyagokhoz tartozó „6”-os kartont a küldő szerv visszakapja, a többit a selejtezésre kiválasztott anyagokkal együtt az Operatív nyilvántartó osztály megsemmisíti.

⁷⁰ A hálózati személyek jelentéseinek gyűjtésére szolgáló dosszié.

⁷¹ A hálózati személy legfontosabb adatait „6”-os kartonon rögzítették. A részletesebb adatokat tartalmazó „6/C” karton szolgált a statisztikai feldolgozások alapjául. A lakcímek szerinti nyilvántartásra a „6/d” kartonokat használták. „6/b” kartonokon rögzítették a szerv által fenntartott „K” (konspiratív) lakások, illetve a lakásuk használata miatt beszerzett ún. „T” (találkozási) lakásgazdák bérleményeinek adatait.

Az irattározott hálózatok anyagai közös felülvizsgálatánál az alábbi elveket javasoljuk alkalmazni:

a. a „meghíúsult beszerzés” és a „beszervezéstől elálltunk” címen irattározott dossziékat és a „6”-os kartonokat meg kell semmisíteni.

b. „B” dossziék.

Minden kizárt hálózati személy irattározott „B” dossziéját az irattározó osztály köteles felülvizsgálni.

A felülvizsgálat során javasoljuk megsemmisíteni:

– az elhunyt,

– az MSZMP-tag,

– a funkcióban levő, illetve került (tanácsstag, képviselő, magasabb egyházi tisztségviselő) kizárt hálózatok „B” dossziéját, valamint

– azokét, akiket ugyan beszerveztek, de semmiféle érdemi munkát szerveink részére nem végeztek.

c. Az „M” dossziék megsemmisítendőek a 0012/1972. BM parancs 34/d. pont figyelembe vételével.

5. A felülvizsgálat során mind a megszüntetett ügyekben, mind a kizárt hálózatok vonatkozásában az operatív osztályok kötelesek intézkedni a szakszolgálatok, társ csoportfőnökségek és a társ szervek felé, hogy a náluk levő anyagok megsemmisítésére, az adatok az adattárakból törlésre kerüljenek.

6. Kérjük, hogy javaslatukat – jóváhagyás után – az AB Miniszterhelyettesi Titkárság vezetője a központi szervek vezetőinek és a megyei áb. helyetteseknek, mint a miniszterhelyettes úr utasítását végrehajtásra küldje meg, valamint az abban foglaltakról a szakszolgálatok vezetőit a szükséges mértékben tájékoztassa.

Célszerűnek tartjuk jelezni, hogy a központi számítógépre és a helyi nyilvántartási rendszerek fejlesztésére, illetve az adatok karbantartására további intézkedések történnek.

Budapest, 1989. december 8.

Dr. Horváth József r. vör. csoportfőnök”

Igaz, hogy Alkotmányt módosító 1989. évi XXXI. törvény 39.§ (2) bekezdése 1990. április 30-ig adott haladékot az Alkotmány végrehajtásához szükséges – köztük a rendőrséggel valamint az állam biztonságával összefüggő – törvényjavaslatoknak az Országgyűlés elé terjesztésére, illetőleg a Minisztertanács hatáskörébe tartozó jogalkotási feladatok elvégzésére. A legjelentősebb mulasztás azonban mégis az volt, hogy az új Alkotmány életbe lépésével egyidejűleg az állambiztonsági főcsoportfőnökségnél nem rendelkeztek a belső jogszabályok hatályon kívül helyezéséről, és eltűrték az immár egyértelműen törvénysértővé vált gyakorlat folytatását. Csak 1989. december végén adott ki Horváth József csoportfőnök átirat formájában egy utasítást, amely a szolgálat munkatársait arra kötelezte, hogy ezeket a személyiségi jogokat sértő titkosszolgálati eszközöket csak az Alkotmányba és a Btk-ba ütköző cselekmények esetén alkalmazzák. Horváth István volt belügyminiszter és vezető munkatársai – Pallagi Ferenc volt miniszterhelyettes és Horváth József volt csoportfőnök – meghallgatásuk alkalmával többször hivatkoztak arra, hogy számos intézkedésükkel „a békés átmenet ügyét” kívánták elősegíteni, de elképzeléseik bevezetésére idő hiányában már nem került sor.

A Duna-gate-ügy feldolgozására több irányból is megindított vizsgálatok – Katonai Főügyészség, Belügyminisztérium, Országgyűlés, Alkotmánybíróság – egybehangzóan megállapították, hogy a BM III. (állambiztonsági) főcsoportfőnökségének III. (belső reakcióelhárító) csoportfőnöksége rendszeresen folytatott lehallgatásokat a '70-es évek végétől ellenzéki politikusok és aktivisták körében is. Részletes, pontos adatok az

iratmegsemmisítések következtében nem álltak a bizottságok rendelkezésére, de a meghallgatások alapján feltételezhető volt, hogy a Belügyminisztériumban 1989. szeptemberében, illetve 1990. január elején mintegy 1400 dosszié került megsemmisítésre. A belső szabályzatok lehetővé tették, illetve elő is írták a rendszeres, jegyzőkönyvezett iratmegsemmisítést.⁷² Ezt indokolta a szinte határtalan adatgyűjtési munka, amely eredményének nagy része vagy értéktelen információkat tartalmazott, vagy rövid időn belül elvesztette értékét. 1989. decemberében azonban indokolatlanul nagy arányú iratmegsemmisítés kezdődött a III/III. csoportfőnökségen. Kezdetben csak a valóban elavult iratokat selejtezték, majd azokat, amelyek megtartása az Alkotmány, illetve a Büntető Törvénykönyv változásai következtében törvénysértővé váltak⁷³, december végére azonban már szinte válogatás nélkül történt az iratmegsemmisítés. A mintegy 1400 személyi anyagból, mire a Katonai Ügyészség a lefoglalásokat megkezdte, már csak négy „élő”, dossziét találtak. Pallagi Ferenc volt miniszterhelyettes intézkedése nyomán 1989. december 22-től – félretéve az érvényes előírásokat – a megsemmisített anyagokról nem készítettek jegyzőkönyvet, sőt helyenként megsemmisítették a régi selejtezési jegyzőkönyveket is. Egyes vidéki rendőr-főkapitányságokon az ügyészi lefoglalásokra csak január 15-e körül került sor.

Nem lehetett tudni a számítógépen tárolt adatok sorsáról sem. Az operatív technikai módszerek alkalmazásának gyakoriságára mindenesetre utalt az a tény, hogy a belföldi telefonbeszélgetések lehallgatásának engedélyezése egyszerűen osztályvezetői jogkörbe tartozott.

⁷² A Központi Irattár szabályozza, irányítja és ellenőrzi a BM. szervek iratselejtezés munkáját. A BM központi szervei iratokat csak az iratselejtezési utasítás alapján a Központi Irattár ellenőrzésével selejtezhetnek. Csak az ily kiselejtezett iratok értékének 2 %-át fordíthatják – a Központi Irattár javaslata alapján – a selejtezésben résztvevő beosztottak jutalmazására. Ha a Központi Irattár iratselejtezést végez, a jegyzőkönyvet a selejtezés jóváhagyása céljából az illetékes szerv vezetőjének megküldi (területi szerv esetében a BM. Titkárság Vezetőjének).

A Központi Irattár köteles megszervezni a BM. szerveinél kiselejtezett iratok papírgyárba szállítását. Lásd: A BM. Központi Irattárának működési szabályzata. Belügyminisztérium Titkársága.10-716/1959. BM KI Pgy./1959. 63. d.

⁷³ Megállapítható, hogy a Belügyminisztériumban végrehajtott iratselejtezések során nemcsak a jogszabályok, de a belső utasítások, körlevelek előírásait sem mindig vették figyelembe. Az ilyen irányú munkálatoknál a levéltári szempontokra nem ügyeltek, ennek megfelelően a gyűjtőkörileg illetékes levéltárat nem hallgatták meg, s feltehetően a kor hivatalos politikai felfogásának, irányítási rendszerének megfelelő, nem mindig következetes, de általában jellemző éberségi szempontokat vettek figyelembe és ültették át a gyakorlatba. Ez annak ellenére igaz, hogy helyenként levéltári szakember is részt vett a selejtezéses ellenőrzésében, de a személy általában a Belügyminisztérium konkrét kérésének megfelelően került kijelölésre. Lásd: Az Iratfeltáró Bizottság jelentése. A Központi Irattár. 3. sz. melléklet. Belügyminiszter 5/1995. utasítása a belügyminisztériumban és szerveinél őrzött iratok felméréséről. BM KI 05/1995. sz. BM ut.

A különféle jelentések tartalmáról és sorsáról a sajtóban számos találgatás, eltérő következtetés jelent meg⁷⁴. Az bebizonyosodott, hogy a III/III. csoportfőnökség napi jelentésében olyan információk is szerepeltek, amelyek a személyiségi jogokat sértő módszerek révén keletkeztek. Ezek a jelentések a csoportfőnökség vezetőinek tájékoztatására szolgáltak, és titkos kódolással jelölték az információk forrását is⁷⁵. Például a feljelentéshez csatolt, 1989. november 10-én kelt jelentés is ebbe a csoportba tartozott és – forrásként a távbeszélő-lehallgatást is megjelölve – rögzítette Kószeg Ferencnek egy külföldi ismerőseivel folytatott beszélgetését.

A főcsoportfőnökség titkársága – a III/III. csoportfőnökség jelentéseit is felhasználva – napi operatív információs jelentéseket is készített. Ezeket megkapta a belügyminiszter, az államtitkár, az állambiztonsági és a közbiztonsági miniszterhelyettes is. Ez utóbbi jelentésekben feltüntették az információt szolgáltató csoportfőnökséget, de itt már nem történt utalás az információ beszerzésének módjára. Ezek a jelentések 1989. október 23-a után is tartalmaztak a biztonsági szolgálattól származó, jogsértő módon megszerzett információkat.

⁷⁴ Főként a bulvár-sajtó közölte szívesen a(z ön)leplező interjúkat:

– Ipper Pál: „Tiszta a lelkiismeretem!” A tévé-tudósító 1949-1953 között az ÁVH-kémelhárítás munkatársa. Mai Nap 1989. ápr.12.

– Farkas Vladimír volt ÁVH-s alezredes hozzászólása a Rajk-dossziéhoz. Reform 1989. 14.ápr.14.

– „Zárkózottsága valamit takar”. Interjú Piros László volt belügyminiszterrel. ÁVH-ról, Gerőről, Rákosiról, Rajk-perről, Nagy Imréről, 1956-ról. Magyar Hírlap, 1989. máj. 3.

– „Nekünk 1956 után nem osztottak lapot.” Interjú Pallagi Ferencsel, az állambiztonsági szolgálat főnökével. Világ, 1989. jún. 29.

– Marad Farkas. Farkas Vladimír (volt ÁVH-s) az 1950-es évekről. Mai Nap 1990. okt.18.

– Besúgás és lejárás. A belügyminisztérium állambiztonsági főcsoportfőnöke az egyházi elhárítási tevékenységről. 168 óra 1990. okt.16.

– Kire, mire figyel az állambiztonság. Interjú Pallagi Ferenc rendőr vezérőrnaggyal (BM) Esti Hírlap 1989. nov.4.

– Mi történt 1956. október 30-a és november 4-e között? Interjú Farkas Vladimírral (volt ÁVH alezredes), Hegedűs Andrással (volt miniszterelnök) és Kutrucz Gizellával (újságíró) Új Tükör, 1989. nov. 5.

– Visszhangzó lehallgatás. Interjú Nyíri Sándorral (Legfőbb Ügyészség), Fidesz és SZDSZ feljelentés a BM állambiztonsági szolgálat jogtalan telefonlehallgatásairól. Vasárnapi Hírek 1990. jan. 7.

– Megváltozik a szervezet. Interjú Túrós András országos rendőrfőkapitánnyal. Esti Hírlap 1990. jan.9.

– Látnoki sorok a belügyminiszterhez. Interjú Sarlós Zoltán hadnaggyal, a BM lehallgatási botrányáról. Esti Hírlap, 1990. jan.15.

– Losonczy Vass László: Elhárító tiszt voltam. Népszabadság, 1990. jan.29.

– Végvári őrnagy újabb vallomása. Első Kézből. 1990. feb.17.

⁷⁵ A napi operatív információs jelentések – NOIJ – tárgyköreit ismerteti a Történeti Hivatal Évkönyvében is: Müller Rolf: Napi Operatív Információs Jelentések, 1979-1989. In: Gyarmati György (szerk.): A Történeti Hivatal évkönyve. Trezor 1. Budapest: Történeti Hivatal, 1999. Ennek forrásául – tévesen – a belügyminiszteri parancsra hivatkozik Szerző, bár a jegyzetben helyesen jelöli meg a belügyminiszter-helyettesi intézkedést. Ugyanakkor az általa felsorolt tizenkét „tárgykör” sem azonos az intézkedés által meghatározott tizenhárom „témakör”-rel, azok egyféle átdolgozott változatáról lehet szó.

A belső jelentéseken kívül a Belügyminisztérium napi tájékoztató jelentéseket készített az állami felső vezetés, az MSZMP, majd – 1989. október 10. után változatlanul – a kormány tagjai és az MSZP egyes vezetői számára.⁷⁶ Ezek adatokat közöltek a személyi szabadságot korlátozó rendőri intézkedések számszerű alakulásáról, kiemelt közlekedési balesetekről, az országhatár rendjét jelentősen befolyásoló eseményekről stb. A napi jelentésekhez alkalmanként külön tájékoztató jellegű információkat is csatoltak. Így például az 1989. október 25-e és december 5-e között készített hét ilyen jelentés többsége politikai kérdésekkel foglalkozott – pl. az SZDSZ tevékenységével. Néhány jelentésről megállapítható volt, hogy az ellenzéki pártok által nyilvánosságra nem hozott információkat is tartalmaztak.

Munkája során az országgyűlés vizsgálóbizottsága a következő személyeket hallgatta meg: Bajcsi István volt rendőrfőhadnagy, Diczig István vezérőrnagy, dr. Horváth István volt belügyminiszter, dr. Horváth József volt főcsoportfőnök, Ilcsik Sándor belügyminiszter-helyettes, dr. Kámán József katonai főügyész, Kékesdi L. Gyula rendőrszázados, Kovács Jenő (MSZP), Németh Miklós miniszterelnök, Pallagi Ferenc volt miniszterhelyettes, Sarlós Zoltán rendőrfőhadnagy valamint Végvári József volt rendőrőrnagy. A következő fontosabb iratokat vizsgálatára került sor: a dr. Horváth István belügyminiszter által kiküldött vizsgálóbizottság jelentése (1990. január 16.), a Katonai Főügyészség által a BM III/III. főcsoportfőnökségen lefoglalt iratok, a BM III/III. főcsoportfőnökség munkájára vonatkozó belső, titkos jogszabályok (ez 86 parancs, utasítás és intézkedés volt), a kormánykabinet 1989. július 3-i ülésének jegyzőkönyve, a politikai egyeztető tárgyalások I/6. számú bizottságának tárgyalási jegyzőkönyvei, az Országgyűlés programjának felülvizsgálatára kiküldött bizottság üléseinek jegyzőkönyve, a nemzetbiztonsági szolgálat kialakítására vonatkozó tervezetek (Horváth István és Pallagi Ferenc által becsatolt iratok), a feljelentéshez csatolt jelentések, a Végvári József által 1990. február 16-án pótlólag becsatolt iratok, a Tamás Gáspár Miklós által 1990.

⁷⁶ A Belügyminisztérium által készített tájékoztató jelentések címzettjeinek jegyzéke a Bizottság által vizsgált időszakban:

1. 1989. október 25.: Szűrös Mátyás, Németh Miklós, Pozsgay Imre, Horn Gyula, Nyers Rezső, Kovács Jenő
2. 1989. október 25.: Szűrös Mátyás, Németh Miklós, Pozsgay Imre, Horn Gyula, Nyers Rezső, Kovács Jenő
3. 1989. november 2.: Németh Miklós, Nyers Rezső, Kovács Jenő
4. 1989. november 2.: Szűrös Mátyás, Németh Miklós, Pozsgay Imre, Medgyessy Péter, Horn Gyula, Kárpáti Ferenc, Nyers Rezső
5. 1989. november 8.: Szűrös Mátyás, Németh Miklós, Pozsgay Imre, Horn Gyula, Nyers Rezső, Kovács Jenő
6. 1989. november 27.: Szűrös Mátyás, Németh Miklós, Pozsgay Imre, Nyers Rezső
7. 1989. december 5.: Szűrös Mátyás, Németh Miklós, Pozsgay Imre, Horn Gyula.

Az Országgyűlés vizsgáló bizottságának határozati javaslata a Belügyminisztérium belső biztonsági szolgálatának tevékenységéről. Országgyűlési Irattár és Levéltár Országgyűlési Irományok, 1985-1990. 141-200. jelzetű kötet. Az előterjesztést határozat formájában fogadta el az Országgyűlés 1990. március 13-án.

február 16-án becsatolt iratok, amelyeket Végvári József még a feljelentés megtétele előtt juttatott el az SZDSZ-hez valamint a Katonai Főügyészségtől pótlólag beszerzett iratok (a BM alkalmi jelentései). A bizottság egyes tagjai a látogatást tettek különböző intézményekbe és tanulmányozták az ott található, az ügygel összefüggő iratokat. Ezek: a Belügyminisztérium központi épülete (Roosevelt tér), a Belügyminisztérium hivatali helyiségei (Honvéd u.), Katonai Főügyészség (Markó u.), postahivatali levélbontó, megyei rendőrkapitányság (Nyíregyháza, Kecskemét, Pest megye). A bizottság tagjainak a Belügyminisztérium munkatársai bemutatták a biztonsági szolgálat technikai eszközeit is. A bizottság megalakulásakor úgy döntött, hogy zárt üléseket tart, de tevékenységéről rendszeresen sajtótájékoztatót adott ki. Az eljárás során beszerzett iratokat a bizottság a keletkezési helyükre visszaküldte, saját iratait pedig az Országgyűlés Irattárában – zárt anyagként – helyezte el.

Az országgyűlési bizottság jelentését 1990. március 13-án fogadta el a parlament, közel két hónappal azután, hogy az belügyminisztériumi ad hoc bizottság befejezte munkáját. Ennek összefoglaló következtetései megállapították:

1. Az állambiztonsági szolgálat belbiztonsági csoportfőnökségét abból a célból hozták létre, hogy az állampárt támasza legyen. Felépítése, összetétele, működési mechanizmusa és titkos jogi szabályozása egy kialakított ellenségképhez igazodott. *Ellenségnek számított minden másként gondolkodó egyén, vagy közösség.* A szervezetet irányító jogszabályok és a szervezet működése az akkori Alkotmánnyal is szemben álltak.

2. A titkosszolgálati különleges eszközök 1989. október 23-a utáni alkalmazása a köztársasági Alkotmányt sértette. Dr. Horváth István volt belügyminiszternek, az állambiztonsági szolgálat vezetésével megbízott Pallagi Ferenc volt miniszterhelyettesnek és a III/III. csoportfőnökség volt vezetőjének, dr. Horváth Józsefnek *személyes politikai felelőssége* van, mert ki-ki a maga szintjén megszüntethette volna e módszerek Alkotmányt sértő alkalmazását. Dr. Horváth József volt csoportfőnök december végi körlevele után, amely az Alkotmányt sértő eszközök alkalmazását tiltotta, a felelősség köre ennél is szélesebben állapítható meg.

3. A bizottság bizonyítottan látja, hogy amikor a pártállam széthullása már elkerülhetetlennek látszott, akkor *a szolgálat megpróbált alkalmazkodni a megváltozott politikai körülményekhez*, de dr. Horváth Istvánnak e téren tett lépései nem voltak elégségesek.

4. A rendelkezésre álló jelentésekből kiderül, hogy a kormány egyes tagjai információkat kaptak az ellenzékéről is. Nem állapítható meg egyértelműen a jelentésekből lehetett-e arra következtetni, hogy milyen eszközökkel szereztek be az információkat. *A kormány egészét nem terheli felelősség* azért, mert egyes tagjai olyan tájékoztató jelentéseket kaptak, amelyekről a bizottság számára utólag kiderült, hogy titkosszolgálati eredetű elemeket is tartalmaztak.

5. A bizottság megállapította, hogy a III/III. belbiztonsági csoportfőnökség csaknem egész iratanyagát megsemmisítették 1989. decemberében és 1990. januárjának első felében. E tekintetben nem fogadhattuk el azt az érvet, hogy erre azért került sor, mert az iratok pusztasága is sértette a köztársasági Alkotmányt, mivel az iratmegsemmisítésekkel egyidőben folytatták a személyiségi jogokat sértő módszerekkel történő információszerzést. *A pártállam létének utolsó hónapjaiban megsemmisített, e rendszerre jellemző dokumentumok levéltári zárolása lehetővé tette volna, hogy azok utódaink okulására megmaradjanak.* A megsemmisítés ilyen mértékéért a felelősség elsősorban Pallagi Ferencet terheli.

6. A bizottság alkotmány sértőnek tartja, hogy az MSZP két, kormánytisztviselőt be nem töltő vezetője – *a régi pártállami gyakorlat továbbéléseként* – 1989. október 23-a után is kapott a jelentésekből.

7. A bizottság arra a következtetésre jutott, hogy dr. Horváth István belügyminiszter, Pallagi Ferenc miniszterhelyettes és dr. Horváth József főcsoportfőnök *lemondása indokolt* volt.”

Az Országgyűlés a Belügyminisztérium belső biztonsági szolgálat tevékenységét vizsgáló bizottságnak a jelentését elfogadta, egyben több pontban intézkedésre kötelezte a kormányt. Mindenekelőtt a rendőrségről és a nemzetbiztonságról szóló *alkotmányerejű törvények megalkotását* sürgette. Felhívta a kormányt, hogy *ellenőrizze a belső biztonsági szolgálat teljes feloszlását, és törvénysértő tevékenységének a megszüntetését.* Végül az Országgyűlés felhívta a Kormányt, hogy a Büntető Törvénykönyv átdolgozása során vizsgálja felül az *állampolgári jogok titkosszolgálati eszközökkel való megsértésének büntetőjogi következményeit.* Ennek eredményeként született meg – még a „rég” Országgyűlés által elfogadva – a különleges titkosszolgálati eszközök és módszerek engedélyezésének átmeneti szabályozásáról szóló törvény, amely már valóban a jogállami átalakulás irányába mutatott.

Révész Béla:

Egy meghíúsult törvényalkotási javaslat 1989-ből

– az állam- és közbiztonsági törvény szabályozási elveire vonatkozó javaslat kudarca –
(Melléklet)

BM III. FŐCSOPORTFŐNÖKSÉG

10-52/18/1989.

Berecz Miklós

Dr. Eszterházi László

E L Ő T E R J E S Z T É S

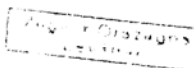
az állam biztonságáról szóló törvény
szabályozási elveire

L. Révész Béla

A jogállamiság megvalósításának társadalmi igénye megköveteli az állambiztonsági szolgálat tevékenysége és működése megfeleljen az alkotmányos alapelveknek. Jogrendszerünk reformja napirendre tűzte az állam és közbiztonságról szóló 1974. évi 17. tvr. átfogó felülvizsgálatát. Ennek során egyértelműen megállapítható volt, hogy a törvényerejű rendelet idejét mult. A keret jellegű szabályozás nem megfelelő, mert ezt tartalommal megtöltő különböző szintű jogszabályok, titkos normatív utasítások, parancsok és intézkedések nem felelnek meg a jogalkotásról szóló 1987. évi XI. törvény előírásainak.

Az előzőekkel szervesen összefügg, hogy az alkotmánymódosításáról ez év október 23-án kihirdetett 1989. évi XXXI. törvény kimondja, hogy a rendőrséggel és állambiztonsággal összefüggő részletes szabályokat alkotmányerejű törvény határozza meg. Ugy szintén állampolgári jogokat korlátozni kizárólag alkotmány erejű törvény alapján lehet.

A fentiek, valamint az új követelményeknek és igényeknek megfelelő állambiztonsági tevékenység, rendőri munka szükségessé teszi a törvényi szabályozás felgyorsítását.

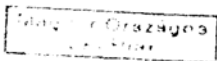

XIX-B-1-y-10-52/18-1989 (2. d)

- 2 -

Az alkotmány erejű törvény tartalmára és a szabályozási elvek tekintetében javasoljuk:

- 1./ Az állambiztonságról és közbiztonságról külön-külön kell alkotmányerejű törvényt alkotni.
 - 2./ Indokolt, hogy az állambiztonsági szolgálat és a rendőrség egymástól - a bűnüldözői tevékenységhez szükséges együttműködés biztosításával - elkülönüljön.
 - 3./ Az állambiztonsági tevékenység kormányzati, illetve ahhoz kapcsolódó államigazgatási funkció ellátása. Ebben az értelemben lehet meghatározni a feladatra orientált szervezetnek a helyét az állami szervek rendszerében, felépítését, irányítását és ellenőrzését.
- Az állambiztonsági szervek feladata:
az alkotmányos rend védelme, az állam szuverenitását, külső és belső biztonságát veszélyeztető törekvések megelőzése, felderítése és megakadályozása. A kormányzati döntésekhez szükséges titkos információk beszerzése. Az államtitok védelme, kiemelten fontos munkakörben dolgozó személyek oltalmazása és az érintettek tudtával folytatott biztonsági ellenőrzés. A szolgálat nem rendelkezhet hatósági jogosítványokkal. /Nem folytathat büntető eljárást, nem fogantatosíthat kényszerintézkedést stb./
- Az állambiztonsági szolgálatot a Belügyminiszter által felügyelt szigoruan centrálisan kialakítandó országos hatáskörű - titkosszolgálati - szervként indokolt megfogalmazni.

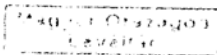

- 3 -

- A Központi szerv felépítése igazodik a szolgálat három alaptevékenységéhez: alkotmányvédelem, kémelhárítás és hirszerzés.

A területi szervek megyei vagy regionális kirendeltségként működnének.

- 4./ A szolgálat politikai felügyelete a kormány hatásköre. Tekintettel arra, hogy a Néphadsereg, a Határőrség kezei között is folyik információszerző, felderítő titkosszolgálati tevékenység, szükséges miniszterelnök alárendelt felügyelő-koordináló szerv létrehozása.
- 5./ Biztosítani kell az országgyűlés törvényességi felügyeletét a szolgálat tevékenysége felett.
- 6./ A titkos eszközök és módszerek alkalmazásának szabályozása tekintetében határozottan el kell hogy különüljön, ha a használat az állam szuverenitását, külső és belső biztonságát veszélyeztető törekvések felderítésére irányul /információszerző tevékenység/, illetve ha az igénybevétel személyi bűncselekményi gyanu megerősítése vagy kizárása érdekében történik.
- Részletes szabályozást csak a személyi jogi felelősség megállapítására irányuló tevékenység igényel. Meghatározva, hogy az alkotmányos személyiségi jogok milyen esetekben korlátozhatók /milyen bűncselekményi gyanu fennforgásakor/ pontosan körülírva a korlátozás módját és időtartamát. A szabályozásnak tartalmaznia kell a bírósági engedélyezési eljárást is.
- A titkos információszerző tevékenység során alkalmazott eszközök és módszerek használatára általános törvényi felhatalmazás szükséges. /Ehhez kapcsolódik

- 4 -

a szolgálat vezetőjének politikai felelőssége, az elrendelők és alkalmazók jogi felelőssége, amennyiben a visszaélés büntetőjogilag minősíthető./

- Az állambiztonsági törvényben kell megfogalmazni, azt is, hogy személyi büntető felelősség megalapozását, vagy kizárását célzó alkalmazás esetében a biztonsági szolgálat a rendőrséggel azonos szabályozás alapján alkalmazhat titkos eszközt és módszert.

7./ Szabályozni kell az információk nyilvántartásának, tárolásának rendjét és időtartamát.

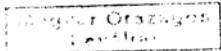
8./ Az alkotmányerejű törvénynek kell felhatalmaznia a felügyelő minisztert, hogy a biztonsági szolgálat belső szervezeti és működési rendjét szabályozza.

9./ Az állambiztonsági szolgálat új megnevezése:

- a./ Magyar Köztársaság Állambiztonsági
- b./ Magyar Köztársaság Nemzetbiztonsági
- c./ Magyar Köztársaság Biztonsági

Szolgálatata legyen.

Budapest, 1989. október " "

BELÜGYMINISZTERIUM
10-52/18/1989.

D.: Hellebrandt László

Herczeg Miklós

- * A témát tárgyaló min. üteb. előrnni!
 - * Utalni a politikai menetrendre
 - * Folyamatosan lévő változások
 - * Nemeth M. magyar elnöki beszéletről.
- (S:10/2) → helyszíni munka 2. a. 7.
* Nyilvánosság elő lépténe! ~~2. a. 7.~~

MINISZTERI ÉRTEKEZLET ANYAGA

Javaslat az állam- és közbiztonságról szóló törvény szabályozási elveire
Javaslat a nemzet biztonságának védelmére és a biztonsági szolgálat szervezetére
Javaslat a Magyar Államrendőrségről szóló törvény szabályozási elveire

Magyar Köztársaság

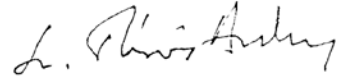
1989. 10. 18.

(S:10/2)

Merczeg Miklós

BELÜGYMINISZTERIUM

Dr. Hellebrandt László

J A V A S L A T

az állam- és közbiztonságról szóló törvény szabályozási
elveire

Az állam- és közbiztonságról szóló törvény szabályozási elveinek /továbbiakban: elvek/ meghatározása - figyelemmel az új Alkotmánytervezet elveire, majd tételes szabályaira, az állami élet változásához igazodó jogrendhez való illeszkedéshez, az Egyesült Nemzetek Szervezete határozatának belső jogi deklarálására és más nemzetközi kötelezettség vállalásainkra, a politikai egyeztető tárgyalásokon elfogadott elvekre - azt a célt szolgálja, hogy alapot nyújtsanak a törvény tételes jogi rendelkezéseinek megalkotásához.

I.

A törvény megalkotásának indokoltsága, a szabályozandó viszonyok jelenlegi helyzete

[Az állam- és közbiztonságról szóló hatályos jogi szabályozás elavult. Rendelkezései nem felelnek meg a jogállamiság követelményeinek.

Magyar Országos
Lévéltár

V. 17 - 8 - 1 - 9 - 10 - 52/18 - 1989.

- 2 -

- A kihirdetett joganyag terjedelme viszonylag kicsi, a szabályozás keretjelleget. E kereteket nagyszámu és gyakran törvényi szintű jogszabályi formát igénylő belső normák /utasítások, parancsok, intézkedések, körlevelek, stb./ töltik ki.
- Az állampolgárok jogait és kötelezettségeit is érintő rendelkezések jelentős része belső használatra készült vagy titkos minősítést kapott.

*Szervi kontroll
sok intézkedés
érvényesül
Kerendés 8.0.*

*széleskörű, mód-
hűs meg hat.
választás 2. anyag
4.0*

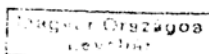
A rendőrségre vonatkozó legmagasabb szintű hatályos jogforrás az állam- és közbiztonságról szóló 1974. évi 17. számú törvényerejű rendelet /a továbbiakban: tvr./.

A tvr. lényegében feladatmeghatározó jellegű norma, nem definiálja pontosan azokat a jogviszonyokat, amelyek védelmére a feladatokat megállapítja.

Igy nem derül ki a jogszabályból az, hogy melyek az állam biztonságának, illetve a közbiztonságnak azok a kritériumai, amelyek az állami beavatkozást kiváltják. Ugyanakkor a meghatározatlan viszonyok védelmére állami és államigazgatási feladatokat határoz meg.

Összességében megállapítható, hogy az állam- és közbiztonságról szóló 1974. évi 17. tvr. nem más, mint a Belügyminisztérium legáltalánosabb feladatmeghatározó - ma már több vonatkozásban is elavult - normája.

A rendelet kiadásának idején a Belügyminisztérium lényegében rendőrmisztériumként funkcionált. Ezért született meg a tvr. felhatalmazása alapján a rendőrségről szóló 39/1974. /XI.1./ Mf.sz. rendelet.

- 3 -

E rendelet az állam- és közbiztonság védelmének, a közlekedés rendjének, a személy- és objektumvédelem ellátásának és meghatározott igazgatásrendészeti feladatok teljesítésének kötelezettjévé a rendőrséget jelöli ki.

Felvázolja a rendőrség szervezetének és működésének alapvonalait és lehetőséget ad az egyes funkciók ellátása érdekében hatósági, rendőri beavatkozásra, alapvető emberi jogok korlátozására. A rendőrhatalósági intézkedések végrehajtásának szabályait - hasonlóan a törvényerejű rendeletehöz - alsóbb szabályozás hatáskörébe utalja. Ez tette lehetővé, hogy "Szabályzatba" kerüljenek törvényi szabályozást érintő kérdések.

A hatályos jog rendeleti úton szabályozza a rendőrség legszűkebb kényszerítő eszközét, a fegyverhasználatot /1963. 22. tvr./. E jogszabály a fegyverhasználatra feljogosító okokat keretjelleggel rögzíti, a részletek kidolgozása ebben az esetben is belső normákra maradt. Ugyancsak belső norma rendelkezik a fegyverhasználat konkrét végrehajtásáról is.

A rendőrség fegyverhasználaton kívül egyéb, személyekkel szembeni intézkedései, ezek végrehajtásának szabályai sok esetben ugyancsak kívül esnek a jogi szabályozás keretein.

Hazánkban a rendőrhatalóság 1912 óta rendelkezik a rendőrhatalósági kényszerintézkedések elrendelésének jogával. Jelenleg azonban a szabadságjogok korlátozását lehetővé tevő kényszerintézkedés alkalmazásának elveit és gyakorlatát belügyminiszteri rendelet - tehát a szabályozott viszonyok által megkívántnál lényegesen alacsonyabb szintű jogforrás szabályozza. A rendőri felügyeletet és a kitiltást elrendelő rendőrségi - tehát államigazgatási - határozat bírósági felülvizsgálata kizárt.

Magyar Országos
Rendőrség

- 4 -

A jogalkotásról szóló 1987. évi XI. törvény alapján törvényben kell szabályozni egyebek között az állampolgárok alapvető jogait és kötelességeit, ezek feltételeit és korlátait, valamint érvényre juttatásuk eljárási szabályait. Az állam- és közbiztonságról, valamint a rendőrségről szóló hatályos jogszabályok nem felelnek meg ezeknek a törvénybe foglalt rendelkezéseknek. Mindezek, figyelemmel a Belügyminisztérium szervei működését övező titkosságra és a nyilvánosság hiányára - megteremtették a törvénytértek lehetőségét, az állampolgárok jogvédelmének alacsonyabb színvonalát.

A rendőrség - sajátos módon ezen belül az állambiztonság - tevékenységét, az állami szervek között elfoglalt pozícióját, hatalmi helyzetét jelenleg bizonyos fokú bizalmatlanság övezi. Az ugynevezett "belügyi" szervek tevékenysége miszticizmussal mesterségesen átszótt, gyakran feleslegesen konspirált.

A Belügyminisztérium nem mint a társadalom érdekeit szolgáló, a közrendet, közbiztonságot, a nemzet biztonságát védő, óvó állami szolgáltatás szerve jelenik meg az állampolgárok jelentős részének tudatában, hanem mint a titokzatos, elnyomó hatalom.

A rendőrséggel szembeni negatív megítélés nem kis mértékben abból fakad, hogy a politikai érdekeket szolgáló elnyomó funkció és a közbiztonsági szolgáltató funkció összefonódott, s a társadalom, az egyes állampolgár védelmét szolgáló tevékenység háttérbe szorult. Ezt a jogi szabályozás tartalma és formája is ösztönözte.

Megyei Országos
Jegyző

- 5 -

Összefoglalva: az állam- és közbiztonságra - a rendőrségre - vonatkozó hatályos jogi szabályozás nem felel meg a jogalkotásról szóló törvény előírásainak, ellentétes az új Alkotmány szabályozási elveiben megfogalmazott és a pluralista állami berendezkedés elveivel. A társadalom olyan fejlettségi fokát tükrözi, amelyet a társadalmi, az állami és jogi fejlődés meghaladott.

Ezek alapján az állam- és közbiztonságról, a rendőrség és az állambiztonsági titkosszolgálat államigazgatásban elfoglalt helyéről és szerepéről új törvényt kell alkotni. Az állampolgárok jogvédelmét azzal kell biztosítani, hogy törvényben kell meghatározni az állam- és közbiztonság védelmét ellátó szervek feladatait, jogait és kötelességeit, különösen azt, hogy e szervek feladataik teljesítése érdekében milyen eljárást alkalmazhatnak, vagyis milyen esetekben és módon korlátozhatják a személyek alkotmányos jogait. Ugyanakkor biztosítani kell, hogy az állam- és közbiztonság védelme érdekében megfelelő jogszabályokkal rendelkezzenek.

A szabályozás módjának problematikája

Az új törvénnyel szemben az a társadalmi elvárás, hogy az állam- és közbiztonság védelméhez szükséges eszközök és jogszabályok biztosítsák a szervek eredményes működését, ugyanakkor ellenőrizhetők legyenek, e tevékenység nyilvános, magasszintű jogszabályokon alapuljon, amelyeket a népszuverenitás letéteményese, az Országgyűlés alkotott. A demok-

Megyei Országos
Törvényszék

- 6 -

rácia, a jogállamiság kiteljesedése alapkövetelményként határozza meg, hogy a rendőrség működése, eszközei a lehetőség szerint legyenek nyilvánosak, feleljenek meg az alkotmányos követelményeknek.

Az állambiztonsági szervek és a rendőrség jogait és kötelezettségeit, az állampolgárok alapvető jogait érintő korlátozásokat szinkronba kell hozni nemzetközi kötelezettség vállalásokkal, többek között a Polgári és Politikai Jogok Egyezségokmányával, a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmányával és a Bécsi Találkozón elfogadott, az emberek közötti kapcsolatokról szóló dokumentummal. Az állam biztonságának érdekei, az ezek védelmével kapcsolatos állami feladatok, ezek intézményrendszere törvényi szinten legyenek rögzítve, pontosan meghatározva a törvényi garanciákat is. A törvénynek a rendőri tevékenység azon részét kell szabályoznia, amelyben mint az állam erőszakszervezete kerül az állampolgárokkal jogviszonyba. Mindenek előtt az állam területén élő emberi közösség belső rendjének fenntartása érdekében megvalósítandó feladatokat kell meghatározni, felhatalmazva a rendőrséget arra, hogy a törvényben meghatározott esetekben és módon beavatkozhasson az állampolgári jogokba, azokat korlátozó nyílt vagy titkos tevékenységet folytasson az állam belső rendjének, az állampolgárok biztonságának megóvása érdekében.

Az Alkotmánytervezet szabályozási elvei alapján az Országgyűlés minősített többsége által megszavazott un. alkotmányerőjű törvényben kell szabályozni az alapvető szabadságjogokat védő, valamint a megengedhető korlátozásokat tartalmazó állami beavatkozást lehetővé tevő állam- és közbiztonság védelmét szabályozó jogszabályt is.

Magyar Országos
Törvényalkotó

- 7 -

Fontos lenne, hogy maga az alkotmány mondja ki: az általa biztosított alapvető szabadságjogok korlátozása alkotmányerejű törvényben foglaltak szerint történhet. Ez a szabályozási mód fontos garanciáját képezné és egyben forrását jelentené a törvénynek.

Az új Alkotmány szabályozási elveinek 3.sz. függeléke a törvényhozási tárgyak között szerepelteti a fegyveres erők és testületek - ezen belül értelemszerűen az állambiztonság és a rendőrség - létrehozását és jogállását, az állam- és közbiztonság védelmét, valamint a személyi szabadságjogokat és korlátozásokat. E kérdéseket törvényben kell szabályozni, azonban megalkotásukhoz - álláspontunk szerint - nem szükséges az Országgyűlés minősített többsége.

Tekintettel arra, hogy az állam- és közbiztonság védelme indokoltá teszi az alapvető szabadságjogok korlátozását is, a szabályozást két szinten - alkotmányerejű törvényben és "egyszerű" törvényben - szükséges megoldani.

A különböző szintű törvényekben történő szabályozás iránti igény irányába mutat az a tény is, hogy a függelékek különbséget tesznek az alapvető szabadságjogok és a személyi szabadságjogok között anélkül azonban, hogy további eligazítást nyújtanának.

Az Alkotmány szabályozási elveiben felsorolt személyiségi jogok közül az állam- és közbiztonság védelme indokoltá teszi több, alapvetőnek tekinthető jog korlátozását. Ezért az élethez, a személyi szabadsághoz és biztonsághoz, valamint az emberi méltósághoz, továbbá a magántitok /postai küldemény, távbeszélő, magánbeszélgetés/ és a magánlakás sérthe-

Magyar Országos
Törvényhozás

- 8 -

tetlenségéhez, végül a személyes adatok védelméhez fűződő jog biztosítékait, a korlátozások jogcimeit és módjait alkotmányerejű törvényben szükséges szabályozni.

A másik, az "egyszerű" törvényi szabályozást igénylő problémakör megoldására kétféle megoldás adódik.

Egyik elképzelés szerint az állam- és közbiztonságról szóló alkotmányerejű törvény mellett egy törvény tartalmazná a Belügyminisztérium állambiztonsági titkosszolgálati és a rendőri tevékenység körébe tartozó kérdéseket. Ebben az esetben lényegében a hatályos joganyag - esetleg bizonyos bővítéssel, korszerűsítéssel történő - törvényerőre emelése történne.

A rendőri tevékenységnek és az állambiztonsági titkosszolgálati tevékenységnek egy törvényben való szabályozását jelenleg csupán egyetlen tényező indokolná, nevezetesen az, hogy mindkét tevékenységet a Belügyminisztérium szervei látják el.

E megoldás ellen szól az a szabályozási alapelv, hogy egy törvényben azonos, vagy hasonló társadalmi viszonyokat célszerű szabályozni.

Kérdés!

{ Az állambiztonsági titkosszolgálati funkció és tevékenység céljai, eszközei és a tevékenység végzéséhez szükséges szervezet olyan mértékben különbözik a közrendvédelmi tevékenységtől és az ezt ellátó szervezet működési elveitől, hogy emiatt az egy jogszabályban történő szabályozás helytelen megoldásnak tűnik.

Ez felveti azt a kérdést is, hogy célszerű lenne az állambiztonsági titkosszolgálat és a közbiztonsági szervek markánsabb

Magyar Országos
Tudományos Akadémia

- 9 -

szervezeti elkülönítése /akár a Belügyminisztirumon belül, akár más államszervezeti megoldásban/ a központi szerveknél és a megyei rendőr-főkapitányságokon is.

A fentiek alapján az a megoldás látszik helyesnek, amely szerint az állambiztonsági szolgálatról és a rendőrségről külön-külön kell törvényt alkotni.

Az egyik az állambiztonsági titkosszolgálati tevékenységről, illetőleg az e funkciót ellátó speciális szervről szólna. A másik törvény pedig a közrend védelméről szólna, illetve a közrend védelmére hivatott állami szerv, a rendőrség jogait és kötelezettségeit tartalmazná.

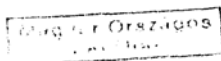
III.

Szabályozási elvek az alkotmányerejű törvény tartalmára

1./ Az Alkotmány szabályozási elveinek 3. számú függeléke a jelenleg használatos terminológiának megfelelően "az állam- és közbiztonság védelmét" helyezi a törvényhozási tárgyak közé.

Ehelyett pontosabb lenne, ha a törvény címe a nemzetbiztonság és a közrend védelméről szólna.

A "nemzetbiztonság" megfogalmazás jobban kifejezésre juttatná, hogy a törvény nem csupán az állam érdekeinek, ha-

- 11 -

lami szervek egyes emberek és közösségek biztonsága, tevékenységük és működésük szavatolt.

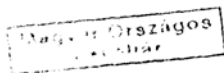
Az állam e feladatait speciális szervei útján, a Nemzetbiztonsági Szolgálat és a Magyar Államrendőrség útján teljesíti.

A törvény elnevezésében és a szabályozása tárgyaként az állambiztonság kifejezés helyett a nemzetbiztonság kifejezést javasoljuk alkalmazni. Ezért a nemzetbiztonság védelmére megalakult speciális állami szerv elnevezése is Nemzetbiztonsági Szolgálat legyen.

A hatályos jogban a Rendőrség a Magyar Népköztársaság Rendőrsége elnevezést viseli. Tekintettel arra, hogy hazánk alkotmányos elnevezése körül a viták még nem zajlottak le, továbbá arra, hogy a rendőrség a Magyar Államnak a rendőrsége, ezt az állami jelleget – szemben a társadalmisággal – célszerű kifejezésre juttatni az elnevezésben is. Elvi érveléssel rögzíteni kell azt is, hogy a nemzetbiztonság és a közrend védelme, személyiségi jogok és a szabadságjogok biztosítása a társadalom egészének alkotmányos kötelezettsége.

- 4./ E törvényben kell meghatározni a rendőrség és a Nemzetbiztonsági Szolgálat állami szervek között elfoglalt helyét, szervezetét, irányítását és működésük legalapvetőbb elveit.

Jelenleg mind a közbiztonsági tevékenységet folytató rendőrség, mind pedig az állambiztonsági rendőrség a

Szólni a nemzeti biztonságról.

*Az december 4-i és a január 28-i országos ülésre let
elvi felvetője!*

Belügyminisztérium keretein belül működő, belügyminiszter-helyettes által irányított, centrális katonai rendben kialakított szervezet. E szervezeti rend fenntartása mellett más alternatíva is lehetséges.

Számos példa van arra, hogy ezek a szervek nem épülnek be az irányító minisztérium szervezetébe. Garanciális okokból is indokolt lenne e szerveknek a központi államigazgatási feladatokat ellátó minisztériumtól való leválása, továbbá a minisztériumi vezetés, valamint a legfőbb parancsnoki szintű elkülönítése.

Nem látszik célszerűnek az sem, hogy az alkotmányerejű törvény mondja ki, hogy a Nemzetbiztonsági Hivatal, illetve a Magyar Államrendőrség melyik minisztérium alatt működjenek. E kérdésben elegendő, ha a rendőrségről, illetve a Nemzetbiztonsági Hivatalról szóló "egyszerű" törvények rendelkeznek.

Az alkotmányerejű törvényben azonban le kell szögezni, hogy a nemzetbiztonság és a közrend, közbiztonság védelme kormányzati feladat. A Nemzetbiztonsági Hivatal élére a vezetőt - ennek elnevezésére több lehetőség is fennáll - a Minisztertanács nevezze ki, a Parlament jóváhagyásával. A jóváhagyás megadása előtt a Parlament a vezetőt meghallgatja. /Ez a megoldás nem zárja ki azt, hogy a Nemzetbiztonsági Hivatal irányítását a Minisztertanács valamely miniszter, például a Belügyminiszter útján gyakorolja./

Ugyan ilyen módon lenne célszerű a Magyar Államrendőrség vezetőjének az Országos Rendőr-főkapitánynak kinevezése is.

Magyar Országos
Rendőrség

- 13 -

5./ A Nemzetbiztonsági Hivatalt, mint centrálisan kialakított országos hatáskörű államigazgatási szervet kell a törvényben meghatározni. Ez a megoldás lényegében az állambiztonság jelenlegi irányítási rendjét tartaná meg azzal a különbséggel, hogy a Nemzetbiztonsági Hivatalnak a központi szervein kívül területi, regionális igazgatóságai lennének. Ezzel a megoldással megszűnnének a rendőr-főkapitányságokon működő állambiztonsági osztályok.

A Magyar Államrendőrség szervezetére és irányítási viszonyaira az előkészítő munka során két megoldási lehetőség merült fel.

Az első megoldás a jelenlegi irányítási viszonyok fenntartása, azzal a különbséggel, hogy az országos rendőr-főkapitány nem miniszterhelyettesként, hanem országos hatáskörű rendőrfőnökként funkcionál.

A Magyar Államrendőrség országos hatáskörű államigazgatási szerv, amely mint ilyen, önálló költségvetéssel rendelkezik, önálló személyzeti munkát folytat, feladatait a törvények rendelkezéseinek megfelelően látja el.

A közrend, közbiztonság védelme kormányzati feladat, azonban az Országos Rendőr-főkapitányság irányítását a kormány teljesítheti a belügyminiszter útján is.

Helyesíthető

A Magyar Államrendőrség belső irányítási viszonyait azonban ezen elgondolás szerint továbbra is a centrális katonai irányítás jellemezné.

A jelenlegi megoldás azonban a jogállamiság adta keretek között nem látszik megvalósíthatónak. A demokratikus átalakulási folyamat szükségképpen a jelenlegi államigazga-

Magyar Országos
Rendőrség

- 14 -

Ezt is vizsgálni kell!

tási rend önkormányzati típusu reformjához vezet. Ennek feltétele egy olyan jogi környezet, amely az önkormányzatiság elvével összhangban áll, az önkormányzatok jogait erősíti. Az önkormányzati törvényben megfogalmazandó irányítási viszonyokra tekintettel, a rendőrség és az önkormányzatok közötti államjogi, igazgatási kapcsolat többféle módon valósulhat meg.

Egyik megoldás lehet, hogy a helyi önkormányzati szerv a közrenddel, közbiztonsággal kapcsolatban kötelező érvényű határozatokat hozhat az egyébként centrálisan irányított rendőri szerv tevékenységére. E feladatok megvalósításához az önkormányzat megfelelő anyagi ellátást is biztosít a rendőri szervnek.

Az önkormányzati testületet fel kell ruházni továbbá az-
zal a joggal, hogy a rendőrkapitányság, rendőr-főkapitányság vezetőjének kinevezésénél véleményét nyilvánítsa.

Elképzelhető azonban olyan megoldás is, hogy az önkormányzati törvény rendelkezései szerint a területi, vagy helyi rendőri szervek irányítása a területi, illetve helyi önkormányzatok hatáskörébe kerül.

Ebben az esetben létre kell hozni egy országos hatáskörű bűnügyi és vizsgálati szervet, amely törvényben meghatározott, súlyosabb bűncselekmények elkövetése miatt folytatna nyomozást. A központi rendőri szerv, az Országos Rendőr-főkapitányság, továbbá szakmai irányítást gyakorolna a területi rendőrségek munkája felett.

Országos
Rendőrség

- 15 -

6./ A törvényben meg kell határozni, hogy melyek azok a magatartások, amelyek a nemzet biztonságát és a közrendet veszélyeztetik. Itt mindenek előtt a büntetőtörvények és a nemzetbiztonsági, valamint a közbiztonsági tevékenység összhangját kell megteremteni a feladatokban és az eljárási módokban.

A nemzetbiztonság védelme magában foglalja a nemzet biztonságát veszélyeztető tényekről adatok gyűjtését, a terrorcselekmények, az országban élő nemzetiségek, felekezetek elleni erőszakos támadások felderítését, megakadályozását, az alkotmányos rend biztosítását.

Idetartozónak tekintjük mindenek előtt a Btk-ban foglalt állam elleni /X. fejezet/ és emberiség elleni /XI. fejezet/ bűncselekményeket, valamint a honvédelmi kötelezettség /XIX. fejezet/ és a katonai /XX. fejezet/ bűncselekményeket.

A közrend védelme magában foglalja a büntető és a szabálysértési jogszabályokban tilalmazott cselekmények elleni védelmet, tevékenységük, jogaik gyakorlása zavartalanságának megőrzését. A bűnözés megelőzése azonban indokoltá tesz olyan jellegű tevékenységet is, amely beavatkozást jelent az emberi jogokba. A nemzetbiztonság és a közrend védelme kiterjed azon személyek magatartásával szemben is, akik mentességük alapján nem büntethetők.
/Kódex 1./

7./ Meg kell határozni, hogy a törvényben megjelölt szervek:

- kötelesek a nemzet- és közbiztonság védelme érdekében

Magyar Országos
Iráváltár

- 16 -

eljárni és a számukra törvényben biztosított jogokat és kötelezettségeket gyakorolni,

- bárkivel szemben védelmezik a személyiségi jogokat és a szabadságjogokat /Kódex 2./,
- elősegítik a személyiségi jogok és a szabadságjogok gyakorlását és ennek érdekében hivatalból közvetlen segítségben részesítik azt, aki szociális, személyi, vagy más ok következtében segísége szorul /Kódex 1./,
- ösztönzik saját szerveiket e jogok hatékony biztosítására,
- az eljárásuk során gondoskodnak e jogok megismertetéséről és megvalósításáról /Helsinki/.

8./ A törvény állapítsa meg, hogy a nemzetbiztonság és a közrend védelme érdekében kivételes jelleggel, szigorú garanciák megtartásával a személyiségi jogok és a szabadságjogok korlátozhatók. E jogokat csak a törvényben meghatározott szervek korlátozhatják a törvényben meghatározott módszerek alkalmazásával.

fontos!

9./ Törvénybe kell foglalni azoknak a titkos felderítési eszközöknek és módszereknek alkalmazását, amelyeket a nemzet biztonsága és a bűncselekmények megelőzése és felderítése, a bűncselekmény elkövetőjének felderítése és az eredményes bizonyítás céljából a nemzetbiztonsági és rendőri szervek alkalmazhatnak. A titkosszolgálati mód-

Magyar Országos
Törvényhozás

- 17 -

szerek közül azonban csak azokat célszerű - a titokvédelem miatt - törvénybe foglalni, amelyek az emberi jogokat érintik. Ezért a tv. határozza meg a Btk.-ban foglalt bűncselekmények közül azokat, amelyek elkövetésének gyanuja esetén a gyanu alaposságának beigazolásához, a bizonyítékok beszerzéséhez, továbbá, hogy a nemzet biztonságának védelméhez szükséges adatok gyűjtése érdekében a személyiségi jogok és a szabadságjogok korlátozhatók és határozza meg a korlátozás módját.

Mondja ki a tv., hogy a személyiségi jogok és a szabadságjogok korlátozása csak az illetékes bíróság előzetes engedélyezését követően lehetséges, enélkül az ilyen uton nyert adatok nem tekinthetők bizonyítéknak. A bizonyítékként való felhasználás szabályait a büntetőeljárásról szóló törvényben célszerű meghatározni.

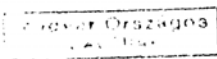
- 10./ A személyiségi jogok és a szabadságjogok korlátozása csak a törvényben meghatározott ideig tarthat. Amennyiben beigazolódik, hogy a gyanu alaptalan, a korlátozást haladéktalanul meg kell szüntetni.
- 11./ Azt, akinek személyiségi jogát és szabadságjogát ilyen módon korlátozták, erről a büntetőeljárás megindításakor tájékoztatni kell.
- 12./ Biztosítani kell a bírói gyakorlatot, ha a személyiségi jogokat, a szabadságjogokat akár magánszemély, akár a törvényben meghatározott szerv megsértette, illetőleg korlátozta /PPE. 2.cikk 3./.

Magyar Köztársaság

- 18 -

- 13./ Biztosítani kell, hogy a jogorvoslatnak illetékes bíróság érvényt szerezzen. /PPE. 2.cikk 3./
- 14./ A törvény határozza meg a lőfegyver alkalmazásának eseteit, az arra feljogosított szerveket és, hogy használatára csak végső esetben kerülhet sor, és csak akkor, ha a rendőr és mások életének, testi épségének megóvása, más kényszerítő eszköz alkalmazásával nem lehetséges. Törvénybe kell foglalni a rendőrség által alkalmazható kényszerítő intézkedéseket és alkalmazható eszközöket. Ezek részletes szabályait a nemzetbiztonságról és a rendőrségről szóló jogszabályokba kell foglalni. Itt kell megjegyezni, hogy a belső szabályzatok /pl. a Szolgálati Szabályzat/ csak a végrehajtás értelmezésére vonatkozó elvi és gyakorlati kérdéseket tartalmazhatják.
- 15./ Meg kell határozni, hogy az alkotmányos rend megdöntésére, vagy a hatalom erőszakos uton való megszerzésére irányuló /fegyveres/ támadás elhárítására milyen szervek vethetők be. Meg kell határozni továbbá a bevetésükre és az alkalmazásra kerülő eszközök engedélyezésére vonatkozó rendet.
- 16./ Szabályozni kell, hogy a törvényben meghatározott szervek eljárásuk során senkit nem vetnek embertelen, megalázó elbánás alá, az ilyen eseteket az illetékes szervnek ki kell vizsgálni és gondoskodnia kell a méltányos jóvátételről.

A Büntető Törvénykönyvben szükséges meghatározni, hogy aki embertelen, megalázó bánásmódra ösztönöz, vagy azt

- 19 -

eltüri, bűncselekményt követ el és ezért felelősségre kell vonni. Ilyen cselekmény elkövetése esetén semmilyen körülményre, így felettes utasításra, rendkívüli vagy háborus helyzetre sem lehet hivatkozni.
/PPE. 7.cikk/

A Büntetőeljárásról szóló törvény állapítsa meg, hogy embertelen, megalázó eljárás során nyert adatok nem tekinthetők bizonyítéknak.

17./ Meg kell határozni a törvényben megjelölt szerv által alkalmazható személyi szabadságot korlátozó intézkedéseket /továbbiakban: intézkedés/. Ezek a következők:

- előállítás,
- elfogás,
- őrizetbe vétel
- gépkocsi és csomag átvizsgálása.

Meg kell határozni az intézkedésekre mikor kerülhet sor, annak célját, a követendő eljárást. Rendezni kell az egyes intézkedések alkalmazásának időtartamát, továbbá, hogy azok csak a feltétlenül szükséges ideig tartanak. Indokoltságuk megszűnte esetén azokat haladéktalanul meg kell szüntetni.

Előállítás, elfogás, őrizetbe vétel esetén biztosítani kell a bírói jogorvoslatot és az eredményes jogorvoslat végrehajtását. Akivel szemben jogszabálysértően jártak el, azt kártalanítani kell.

Magyar Országos
Törvényalkotó

- 20 -

- 18./ Az előállított, elfogott, őrizetbe vett személyről - amennyiben ez indokolt - orvosi látteleletet kell venni. Szükség esetén, valamint az érintett kérésére gondoskodni kell megfelelő egészségügyi ellátásáról. A fogvatartás részletes rendelkezéseit azonban külön törvényben célszerű megfogalmazni.
- 19./ Meg kell határozni, hogy a törvényben megjelölt szervek a nemzetbiztonság és a közrend védelme érdekében a tevékenységük során szerzett adatokat nyilvántartják. Nem lehet nyilvántartani azokat az adatokat, amelyeket a személyiségi jogoknak és illetékes bíróság előzetes engedélye nélkül alkalmazott korlátozása útján szereztek, valamint azokat sem, melyeket az alaptalan gyanu beigazolódása miatt megszüntetett korlátozása ellenére szereztek, bár, ahhoz a bíróság az előzetes engedélyt megadta.
- 20./ Rendelkezni kell arról, hogy a törvényben meghatározott szervek az eljárásuk során birtokukba került, az állampolgárok személyét érintő és nem a vizsgált ügyre vonatkozó adatokat bizalmasan kezelik. Az ilyen adatok nem hozhatók nyilvánosságra, azokat továbbadni, ismertetni, csak jogszabályban foglalt feladataik érdekében, vagy az igazságszolgáltatási eljárási szabályok alapján lehet. /Kódex 4./
- 21./ Végezetül, a törvényben felhatalmazást kell adni a törvényhozó szerveknek arra, hogy a rendőrség és a nemzetbiztonsági szolgálat feladatait, szervezetét, jogállását és az e szervek állományára vonatkozó szabályokat külön törvényekben határozza meg.

Magyar Országos
Tudományos Akadémia

- 21 -

A nemzetbiztonság és a közrend védelméről készülő jogszabályban gondoskodni kell valamennyi, a törvénnyel ellentétes jogi rendelkezés hatályon kívül helyezéséről és az új szervezeti és eljárási rend kialakításáról.

Kezdeményezni kell a Btk., Be. és más hatályos jogszabályok kiegészítését azokkal a rendelkezésekkel, amelyek e törvényből fakadó változásokat helyezik be a hatályos jogszabályok rendszerébe.

B u d a p e s t , 1989. október 20.

Magyar Országos
Nyelvtudományi Intézet